

БЕК (ТМБ)
Б

Александр БЕК

Арпалыс

УДК 821.512.122

ББК Қаз 7-44

Б 76

**Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы бойынша шығарылды**

*Кітап “Б.Момышұлы мұрасы ХХІ ғасыр көгінде”
жобасы бойынша дайындалды*

Редакция алқасы: Мекемтас Мырзахметұлы (жауапты редактор),
Шерхан Мұртаза, Асқар Жұмағалиев, Серік Үмбетов,
Қанат Бозымбаев, Мейрамбек Төлепберген,
Бақытжан Момышұлы, Әшірбек Көпіш,
Мұхамеджан Кәтімхан, Бекет Момынкүл

Бек А.

Б 76 Арпалыс. Көптомдық шығармалар жинағының 2-ші том. (2-кітап).
— Алматы: “Өнер”, 2010. — 280 бет.

ISBN 978-601-209-116-8

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР
ӘДІЛДІК ПАЛАТЫ
ӘРСАЛАЛЫҚ БАСЫЛЫМ
ОҚУ ЗАЛЫ

“Арпалыс” — “Волоколамское шоссе” деген атпен (1943—1944 ж.ж.) Мәскеуде, 1946 жылы Алматыда жарық көрді. Б.Момышұлының алғашқы соғысқа кірген сәтінен бастап, 1941 жылдың желтоқсан айына дейінгі кезенді қамтиды. Осыған дейін бірнеше рет жарық көрген бұл шығарманы осы көптомдық шығармалар жинағына енгізіп, оқырман назарына ұсынып отырмыз.

УДК 821.512.122

ББК Қаз 7-44

ISBN 978-601-209-116-8
978-601-209-038-3

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР
ӘДІЛДІК ПАЛАТЫ
ӘРСАЛАЛЫҚ БАСЫЛЫМ
ОҚУ ЗАЛЫ

Б.Момышұлы Бақытжан, 2010
© Мырзахметұлы М., 2010
© “Өнер”, 2010
© Көпіш Ә., (безендіру), 2010

Кітапхана

ЖАН СЕРІГІМ — ҚАРУЫМ!

*«Тәуекел түбі — желқайық,
Мінесің де өтесің»
(Халық мақалы)*

1

Тас жол бойындағы кимыл су сепкендей басылды. Артқы машиналар қарбаласта кейін бұрылып, бірінен-бірі кимелей өтіп, саз балшыққа тығылып, әрең деп селоға қайтып жатыр. Мүйісте екі зеңбіректі қалдырып, оларға машиналарды атып қиратындар, онан соң жау жауап қайыра бастаған кезде, басқа позицияға көшіндер деп тапсырдым. Балтамен, арамен ағаш ішімен жол аршып, басқа зеңбіректерді орманның екінші шетіне, қыстаққа таяу жағына апардык.

Бақылаушылар дүрбілерімен, телефон трубкаларымен қарағай басына шығып орналасты. Ағаш басынан қарауыл қарағандар қыстақ іші машинаға лық толы екенін, машиналарды жадағай жолмен басқа жаққа жөнелтіп жатқанын, бірақ көбінің батпақтап қалғанын хабарлады.

Мен батарея командиріне:

— Оқ жаудыр оларға! Жаудың қалың ортасына алпыс снаряд жібер. Онан соң менің бұйрығымды күт. Қимылын тоқтатпаса, тағы қайталамыз,— дедім.

Осыны айтып, штабқа жөнелдім. Роталар орман жағалай қорғаныс шебіне орналасқан. Жауынгерлер жерді терең қазып алыпты. Осы біз бекінген орман алабы кешегі орманымыздан әлдеқайда жазық еді, бірақ бұған қанағат етпей, жұртты қорғаныс шебіне әдейі сирек орналастырдым. Ондағы ойым — жаудың бізге оқ атып жауап беретіні сөзсіз, сол октан шығын аз болсын дегендік еді. Бір пуле-

мет взводы, екі атқыштар взводы резерв есебінде орман ортасында әр жерге орналасты. Резервтегі жауынгерлер де өздеріне бекініс ор қазып алысты. Ирек-ирек қысаң траншеялар қазып, дәрігерлік пункт те барлық жаралылармен тереңге орналасты. Шаруашылық взводы өз аттарына ықтырма қазып жатыр. Батальонның басқару пункті де енді шатырды жинастырып, үстін қабат-қабат бөренелермен жапқан жертөлеге кошкен еді. Оның ішінде ежелгісіндей шам жанып тұр, төрде таныс стол, бұрышта телефоншылар. Кәдімгі дағдысымен Рахимов орнынан тұрып, мені қарсы алды. Шиловтың зеңбіректері орналасқан жерге басқару пунктінен телефон соқтым. Олар қара жол бойын атқылап тұрған. Бұл жолда да қирап қалған, сазға батқан машиналар быкпырт еді. Жол бойындағы бізге таяу деревняға да машиналар лық толған екен, ол жаққа да елу снаряд шығарттым.

Сөйтін, жауды бір орыннан қозғалтпай діңкелеттік, ілгерілеуіне де, кейін лықсуына да мүрсат бермедік.

Енді жау да азулы аранын ашар. Мейлі, ашса ашсын, жұтып көрсінші бізді... Мұндай үлкен қылтанақ тамағынан өте қояр ма екен?

Білемісіз, қауіп-қатерлі кезеңде қына белін шарт буып, тас бекінген адам неден болса да тайынбайды ғой, ондайда ақылың анық, тәнің жеңіл тартатыны белгілі емес пе? Бүгін біз де осындай күйде едік. Әр тараптан менің зеңбіректерім гүрсілдетіп оқ атып жатыр. Тиіскен біз. Ойынды бастаған да біз. Кешегі қорқыныш, кешегі жабыңқылық құрдымға кеткендей.

ірі мынадай еді: әр тарапта майдан шебін бұзып өтіп, арт қағында өз жауының кері кеткен, берекесі қашқан, ыдыра-ан бөлімдерін қалдыра, алға тырмыса беретін. Москва үбінде гитлершілдер бұлай ете алмады. Алайда, мен өз батальоным туралы ғана айтайын.

Марш жасап бара жатып, осы маңдағы жалғыз тас қолға аялдаймыз дегенімізде, жолымыз кесілді (қайталап айтайын, бұған кінәлі менмін). Енді немістер осы тас жолмен ілгері зымырамақ болды, бірақ біз де қарап жатпай, оғымызбен оның жолын кестік. Әскер тілінде бұл — жолды оқпен биледік деген сөз. Сөйтіп, «алға, алға!» деп тырмысудың орнына, немістер қарсылық етушілердің ордасын жоям деп әлек болады. Бұған оларды мәжбүр еткен — біз. Әскер тілінде мұны жауға өз қалауынды еріксіз істетудейді. Немістер орманды снарядтарымен, мина-тарымен атқылай бастады. Артиллериямызды әрлі-берлі көшіріп, біз де қарымтасын қайтарып жаттық. Он төрт зеңбіректі түгел бір жерге топтайсың да, жаудың тылдарына залпымен дүркін-дүркін оқ атасың, сонан соң, артиллерияны екеуден, төртеуден әр тарапқа ыдыратып, басқа пункттерді жеделдете атқылайсың. Қарағай басынан алты деревня айқын көрінеді. Бұлардың бәрі жау қолында еді. Бұл деревнялардың бәрінде де жау бізден кезек-кезек тиесілі сыбағасын алып жатты, бір тәуір жері зеңбірекке де, снарядқа да баймыз.

Жаудың тоғыз бомбардировщикі ұшып келді. Ызыңдап үстімізден шүйіле бастады. Бомбалар орманды жаңғырықтыра, жер тігірете гүрс-гүрс жарылады. Содан нендей зардап шектіндер десенізші? Жер анамыз сақтады. Тек аттар ғана шығынға ұшырады. Себебі оларға арнаулы апан қазып үлгермеген едік. Он төрт ат өліп, екі зеңбірек қирады, алты адам жарадар болды. Әуе шабуылының салдары осы

ғана. Түс кезінде сонау солтүстік жақтан, яғни Волоколамск тарапында он бес километрдей жерден таңертенгідей зеңбіректердің тағы да жиі-жиі атылғаны естілді. Ауық-ауық сол алыстан келген атыс үні ұзақ сарынға айналып кетеді. Осы сарынға қарағанда, ол жақта аз-кемі жоқ, жүз я жүз елу зеңбірек бір мезгілде оқ атып жатқан секілді. Кейіннен білдік, ілгері жарып өткен жау танкілерін сол арада басқа бір артиллерия полкі окпен қарсы алған екен. Ал бұл арада біз де қарап жатпай, жаудың үстеме күштерін, артиллериясын, машиналы жаяу әскерін, ұрыс жабдығын жол үстімен ілгері өткізбей қойдық. Жаудың жаяу әскерлері тізбек-тізбегімен бізге үш дүркін шабуыл жасады. Әрдайым жақын жіберіп аламыз да, винтовкалардан залпымен оқ атып, табан астынан пулемет оғын қарша боратып, жау тізбегін шопше жапырамыз. Сау қалғандары жерге жабыса, кейін қарай жылысып кетеді. Бір шабуылы орман ішінде атыс орнын ауыстыра ілгерілеген біздің зеңбіректердің қанды аузына тап келгені бар емес пе. Іс оңынан келіп, жаудың жаяу әскерін картельпен қарсы алдық. Картельпен ату дегеннің мәнісін сіз білесіз бе? Шын артиллерист осындай сәтті кезең келгенде, ішінен қуанады, айызы қанады. Зеңбірек аузынан шыққан снаряд ұшып бара жатып әуеде жарылады да, жүздеген бытыраны, балқыған әлденеше мың ажал оғын жан-жаққа шашып, шабуыл жасаушы жаяу әскер тобын жамсатып салады. Бұл күні біз соғыстың қатал шындығын жауға үш қайтара таныттық: табан астынан атылған оққа қарсы омыраулап бару көзсіздік екенін, егер ұя-лары жойылмаған болса, қарсы жақтың жігері жасымаған болса, бір шепті алам деп өршелену нәтижесіз әрекет екенін ұғындырдық. Ал бізді жаныштау оңай емес,— бұған немістер қаншама артиллерия оғын, қаншама уақытын сарып қылмады дейсіз! Сарып қылды да! Бірақ өндіргені

мардымсыз болды. Оның есесіне біз жаудың уақытын алдық. Уақытын алғанымызбен тынбай, сан адамын қырдық, сұрапыл ұрысқа сайлаған іргелі күшін азайта бердік. Байқаусыз кеш те батты. Енді кету жайын ойластыру керек еді. Бірақ сенсеңіз, кісінің кеткісі келмейді. Ұрыс жабдығымыз азайды, әйтпесе осы арада тағы да бір тәулік бойы еркін ұрыс салған болар едім, жауды түп етектен ұстап, әлде де бір тәуліктей әурелер едім, алдандырар едім... Қазір кеудеге ұялаған қорқыныш жоқ. Еңсемді басқан ауыр ой кешегі орманда қалып, келмекке кеткендей. Қоршаудан туатын үрей осылай құрыды. Жоғары дәрежелі әскер ілімінің бірінші сатысын осылайша өттік.

3

Ымырт жабылды. Барлаушылар маңайдағы деревня біткеннің бәрінде неміс әскерлері бар екенін, әр деревняның төңірегіне күшті күзет қойылғанын хабарлады. Сөйтіп батальонның шығар жолы қалмады.

Бірақ біз осы арада тұрғанда тас жолмен немістерді де ілгері бастырмаймыз. Мен қоршаудан кету амалын ойластырдым. Әрине, орман-орманның ішімен кетуге болады. Міне, карта — қараңызшы. Мына солтүстікке қарай ұзыннан-ұзақ созылған орман өңірі тіке Волоколамскінің түбіне дейін барады. Жаяу әскерге орманың бұйым емес, оңай өтеді. Бірақ ат-арба, зеңбіректер ше? Оларды тастап кетеміз бе?

Ойланумен бірге соғысты да жүргізе бердім. Қараңғыны жамылып, немістер тағы да тас жолмен жүрмек боп еді. Біз ырық бермедік. Сонда олар машиналарын орағыта өткізбек болды. Онысына да бөгет жасадық, жол тораптарын атқылаудан жазбадық. Жауды осылай түп етектен тұттық. Жібергіміз келмеді. Кешкі сағат тоғыз-ондар кезін-

де Панфиловтан адам келді. Лейтенант Анисьин дейтін жігіт генералдың хатын ұсынды: қоршаудан тез шығып, батальонды Волоколамскіге жеткіз депті. Анисьин бізге орман ішімен жүріп жетіпті. Батальон мен біздің әскерлердің арасы жиырма бес километр келеді. Бұл өңірден қалай өту керек?

Менің байлауым мынау болды: қараңғыда қалың орманға сұңгіп кетеміз де, компаспен Волоколамскіге қарай тура бет алып жүреміз, орман ішінен артиллерия мен обозға жол аршып отырамыз. Кетер алдында қоштасқанымыз болсын деп, оқ жетер жердің бәріне зеңбіректерден дүркін-дүркін атқыладық, немістердің басына ажал күйін ойнаттық. — Осыған ырза болыңдар, мырзалар! Кешікпей тағы кездесеміз! — деп тартып отырдық.

4

Қараңғы түнді жамылып, атам заманғы ну орман ішімен ілгері басып келеміз. Балташылар, арашылар тынбай жұмыс істеуде. Ағаштарды сұлатып, шетке сүйреп тастап, ауыр еңбектің ескерткіші есебінде өзімізге жол аршимыз. Батальондағы жетпіс ара, жүз елу балта түгел қолда. Тынбай ілгері басудамыз. Қараңғыда жаңа кесілген ағаш түбірлері қылаңдап көрінеді. Тыңнан салынған сүреңмен қос дөңгелекті арбалар, санитарлық повозкалар, зеңбіректер сүйретіліп келеді. Әкеле жатқан зеңбірегіміз он екі. Екеуі ұрыс кезінде қирады. Жиырма шакты атымыздан айрылды, бірақ жүгіміз де шамалы: мыңнан астам снарядты жауға жұмсадық, тек аса зәру деп қалдырған қорымыз ғана бар. Енді патрон салған жәшіктеріміз де аз. Залпымен атқан, пулеметтерден атқан оғымыз, жаудың үш дүркін шабуылын тойтарарда жұмсаған патронымыз қанша! Арбаларға артқан нанымыз да жоқ, консерві, сөк, овощ дегенің таусылған,

тек жаралыларға деп сақтаған азын-аулақ азығымыз ғана бар. Иә, қалай дегенмен, кетер кезіміз келіп еді. Кетпегенде ертеңгі күні жоқшылықтың тақсіретін тартар едік. Қалың орман арасынан балтамен, арамен жол салудамыз. Жүрісіміз өнімсіз, ағаштың аса қалың жерлерінде жүрісіміз сағатына бір километрге де жетпейді. Сонда да компас бойынша ілгері жылжудан жазбаймыз. Өзімізге арнап ондаған жылдарға кететін ескерткіш таңба қалдырудамыз. Аялдамастан, тыным көрместен жүріп келеміз, тек жұмыс істеушілерді сағат сайын алмастырып отырамыз.

Осы бетпен орман ішінде таңды да атырдық. Зәулім биік қарағайлар, жас талдар мен шыбықтарды жапыра жаныштап, әуені сыза ысылдап гүрс-гүрс құлайды. Кенеттен жұрт тына қалысты. Аралардың шыңылы басылды. Балталардың дүрсілі жым болды. Кесілген ақырғы ағаш теңселіп барып, жерге құлап тынғанда, айналада тырс еткен үн де жоқ еді. Басқы дозордан хабар жеткен еді. Батальон алда көсіліп жатқан ашық алаңға таяныпты, алаң ортасында тас жолға барып қосылатын жадағай жол жатыр екен, жол үстінде қыбырлаған жау көрініпті.

5

Ағаш арасынан сығалап қарап тұрмын. Грузовиктер кейде батпаққа батып, дөңгелектерімен бір орында жер сызып, ілбіп кетіп барады. Әскерлер мінетін орындықты машиналар бос, бірақ кузовтарына, кабиналарына таңған миномет трубалары кеспелтек ағаш отын тәрізденіп сорайып көрінеді. Әскерлері жаяу, машиналарды артынан итерісіп батпақтан шығарады. Кейбір машиналарға оқ-дәрі баса артылған, тағы біреулерінің жетегінде жеңіл зеңбіректер. Пулеметтер мен граната тиегендері де бар. Бес-он минут

көз алмай, ойланып тұрмын. Машина соңынан машина, дөңгелектерімен жан-жаққа балшықты атқылап, ілгері өрмелеп барады. Батпақтағанын ілгері демесіп, артына ерген жаяу әскер. Орманды жағалата барлауға жіберген салт атты жігіттерім қайтып келіп жаудың шеті көрінбейді, тегі таусылар емес дегенді айтты. Кеше біз жолын бөгеген жаудың қыруар тобы енді осылай қарай ағылған екен. Ашық алаңның ені бір километрдей. Қалайда осы аралықтан өту керек, өтіп барып, арғы беттегі орманға сүңгін кету керек. Бірақ қалай өтерсің? Зеңбіректерді құрамыз ба? Артулы пулеметтерді арбадан түсіреміз бе? Сөйтіп, ұрыс бастаймыз ба? Ұрыс салу үшін снарядымыз жоқтың қасы, патронымыз да көп емес. Не істейміз?

Түнді тосуға болмайды. Себебі жау біздің кешегі қоныстан кеткенімізді ендігі білді, я кешікпей біледі. Біле салып, біздің ізімізбен, орман арасынан салған жолымызбен өкшелей қуады. Қуып жетіп ұрыс салса, жауға айбат шегіп, онымен арпалысар амалымыз аз, атар оғымыз кем.

Бір есепте, орманның қалың ортасына қайта барып, қараңғы түскенше дыбыс бермей сонда жатуға болады. Немістер, әдетте, орманға енуге жүрексінеді, ағаш арасында ұрыс жүргізуді жаратпайды.

Бірақ менің қолымда батальонды Волоколамскиге жеткіз деген бұйрық бар. Бізді Панфилов шақыртып отыр. Біз жаудың қалың қолын сол арада оқпен қарсы алуға керекпіз. Жаудың жолында орнатқан бөгетімізге, дұшпанның темірдей тегеурінімен қайысқан қорғанымызға демеу болу үшін сол жаққа неғұрлым тез жетуіміз керек. Сайып келгенде, жау тобын жарып өтпей болмайды. Онда да тез қимылдап, немістердің бейқам кезінде, біздің мұнда екенімізді сезбей тұрған шағында өтуіміз керек.

— Қалайша? — дейсіз ғой. Тұтқиылдан штыкпен ша-

буыл жасаймыз! Тосын пәлеге душар болған немістер алғашында айта қаларлық қарсылық көрсете алмайды. Кенеттен меңіреу даланы күніренте орыстың «уралаған» қаһарлы айқайы шықса, жаудың құты қашады. Жау тобын қақ жарып, өзімізге өткел жасаймыз: екі жақтап ұрыс салып, арбаларымыз, артиллериямыз, жаралыларымыз өткенше, өткелді ашық ұстаймыз. Өтушілерді окпен қорғаймыз, оған патрон жетеді. Онан соң роталар жөнеледі. Есен-аман өткенше, оларды да қорғау керек. Немен дейсіз ғой. Қос пулеметпен. Адам айтқысыз, ең ауыр міндет осы пулеметшілерге жүктеледі. Жұрттың ақыр соңында қалатын және есін жиып, есірген жаумен бетпе-бет кездесетін осылар. Бұларға қорған боларлық жан қалмайды, сенен құтылуы да екіталай. Мұндай іске, мұндай ерлікке ең сенімді, ең табанды адамдар керек. Ақтық демі біткенше оқ ататын, өзінің қасиетті борышын бұлжытпай өтейтін, табан тайдырмай қатал бұйрықты орындайтын жүректері керек.

Қиын-ақ... «Ең соңында Блоханың пулемет расчеты қалады» деп ішіңнен айту да қиын. Қалғанда да осы орман алаңында мәңгі-бақи қалады. Әрине, пулеметшілердің қасында Бозжанов та болады. О да жанын қияды. Пулемет басында қалатындардың ешқайсысы жау алдында тітірмейтінін білем, сенем де. Солардың арқасында біз тәртібімізді бұзбай, жұбымызды жазбай әрман өтеміз, ұрыста өлгендер мен жаралы болғандарды өзімізбен бірге ала кетеміз. Тек... тек қана өлімге бас тіккен аз ғана батырлардың тәні осында қалады.

6

Батальон орман шетіне тым-тырыс жиналып жатыр. Мен:

— Колонна бойынша хабарландар рота командирлері және политрук Бозжанов маған келсін! — деп бұйырдым.

Бозжановқа қалай естіртем? «Жалмұхамбет, сені құрбан еткелі отырмын» деп қалай айтармын?

Командирлердің келуін күтіп, мен ақырындап жылжыған ұшы-қиыры жоқ машиналар тізбегіне бұрынғыша қадала қараумен болдым. Жау жағы әзірше сезіктене қойған жоқ. Өздерінен екі жүз, үш жүз адым жерде Қызыл Армияның батальоны орманды паналап тұрғанын немістер әзірше сезер емес. Әлде, басқаша қимылдасақ па екен? Мысалы, былай етсек... жоқ, мұның арты насырға шабуы мүмкін. Мұндай қимыл ешбір уставта, ешбір ережеде жазылмаған.

Мен ағаш арасынан немістерге еліре қарасқан жауынгерлерді көзбен шолып өттім. Әрқайсысының қолында винтовка, әрқайсысының оқшантайында жүз жиырмадан патроны бар. Шынында да, солай етсек қайтеді?.. Эх, винтовка, вивтовка, жан серігі болармысың, бізді түгел құтқарармысың?! Егер де көңілге қонған тәуекелге бел байласақ, онда сәті түспей қалған күнде, мүмкін, бәріміз де мерт болармыз. Ал ісіміз оңынан келсе, түгел сау қаламыз; ешкімді де құрбан етіп ажал аузына бермейміз. Нар тәуекел! Тәуекел түбі желқайық — мінесің де өтесің. Әйткенмен е сепсіз тәуекел аңғалдық болады. Бірақ есебім де бар емес пе?

Мен тағы да жауынгерлерге қарадым. Бұлардың әрқайсысынан: «Сен қалай ойлайсың, басқалардың құтылуы үшін бірнеше жолдасты өлімге қиып кетеміз бе, әлде өлсек те, құтылсақ та бәріміз бір көрейік деп тәуекел етеміз бе?» — деп сұрасаң, шетінен «Тәуекел ет!» деп жауап беруі даусыз. Ендеше, дегендерің болсын, достарым! Ешкімді де қалдырмаймыз! Лоблыған жүрек бірден орнына түсті. Еңсем көтеріліп, ақыл-санам шайдай ашылды. Өршіл талап, өскелең сенім орнады кеудеге.

Қасыма біртіндеп командирлер жиналды. Мен жылы

шыраймен Бозжановка қарадым. Көзіме көзі түсіп, о да менің бетіме таңырқай қарады да, сәл ғана езу тартты.

7

Командирлерге өз ойымды түсіндірдім. Ол ойым мынадай еді. Батальон төрткіл қиықша тәрізденіп бір қатардан сапқа тізіледі. Мұндай жауынгерлік тізіліс тәртібін әскер тілінде ромб деп атайды. Осы қиықшаның, былайша ромбының, ортасына арбалар мен зеңбіректер орналасады. Менің әмірім бойынша батальон қиықша қалпын айнытпай, жайлап алға адымдайды. Винтовканы кезей ұстау керек. Менің әмірім бойынша жүріп бара жатып, залпымен оқ ату керек. Атқанда әуеге де емес, жерге де емес, жауды көздеп ату керек. Орман ішінде айтулы сапқа тізілу оңай бола қойған жоқ. Қиықшаның алдыңғы сүйір мүйісіне Рахимовты, екі жағындағы екі мүйісіне Заев пен Толстуновты қойдым. Артқы мүйісіне абайшы есебінде Бозжанов орналасты. Бозжанов отряды — менің штаттан тысқары резервім, арқа жағымызды қорғауға қойылды. Мен өзімнің өкіл ұлдарыма — шиловшыл-бозжановшылдарға былай дедім:

— Жолдастар, сендерді ең жауапты орынға сеніп қойып отырмын. Жігітше жігер көрсетіп, аман өтсек, бар күнәларын ұмытылады.

Оларға қосымша гранаталар үлестірдік, оның ішінде танк қиратқыш ірі гранаталар да бар. Сап ілгері жарып өткенде, осы гранаталарды неміс машиналарының тобына лақтырып, күл-талқанын шығарсын дедік.

— Соңғы мүйістен шығып, зеңбіректердің, арбалардың тұсынан алға өттім де, Рахимовтың қасына тұрдым. Айналама бір қарап алып, баяу дауыспен:

— Батальон... марш! — деп команда бердім.

Адымдай жонелгенімде, қиықша қатар түзеген сап та алға толқыды.

Біздің кім екенімізді, орманнан шыққан бұл неткен үнсіз сап екенін немістер бірден түсіне қойған жоқ. Бірсыпырасы әлі де машиналарын жайбарақат ілгері итерісіп жүр, басқалары біз жакка бұрылып, тандана қарайды. Бұл көрініс шынында да оларға түсініксіз еді. Қызыл әскерлер болса, штыктерін кезеніп тұра ұмтылмай ма, «уралап» айқайламай ма, әрине, бұл шабуыл емес. Ендеше, берілгелі келе ме? Оның қисыны жоқ...

Ақылдарынан адасқан ба әлде?

Олар әзірше дабыл ұрмастан, сексен-жүз метр алға басуымызға ерік берді. Онан соң неміс тілінде саңк еткен өктем дауыс естілді. Сол арада кейбіреулерінің қаруға, пулеметтеріне қарай ұмтылғанын көзім шалды. Көзімнің шалуы-ақ мұң екен, қас қаққанша мен де:

— Батальон... — деп дауыстадым.

Сәл тым-тырыс. Винтовкалар қыбыр еткен жоқ. Өзіңізге мәлім, қаруымыз жауға кезеулі; мылтықтың дүмбісін оқшантайларыңа тіреп, жүріп келе жатқан бетте оқ атындар деген бұйрық барды.

— Огонь!

Меңіреу даланы күңіrentкен залп құлақты тұндырды.

— Огонь!

Жүректі тітірететін үздік үн шығара, айналаны жаңғырықтыратын тағы да неше жүз оқ тарамдалып төңірекке ажал септі.

— Огонь!

Адымдай басып, атып келеміз. Батальонның жан түршігерлік кесімді мезгеулікте жеті жүз винтовкадан бірдей залпымен атқан оғы аса қатерлі нәрсе, бұл — жауға тажал. Біз немістерді жерге жабыстырып, бас көтеруге де, қыбыр-

лауға да мұршасын келтірмедік. Жолымызда кездескеннің бәрін жайпай, адымдап атып келеміз. Жауынгерлердің ешбірі сапты бұзған жоқ, ешқайсысы шіміркенген жоқ. Батальонды машиналардың аралығымен алып жүрдім. Жол үстінде, жиегінде балшыққа батып өлі немістер жатыр. Бұрынғыша команда беріп, тіке жүрген бетімде бір өлікті басып кеттім. Өлі неміс аяқтың салмағымен батпаққа жанышталып қала берді. Өліктердің үстімен, неміс колоннасының аралығымен адамдар, аттар, арбалар мен зеңбіректер әрі өтті. Бірнеше жерден гүрс-гүрс жарылған гранаталардың даусы естілді. Бұл біздің жарылып жатқан гранаталар еді. Біз адымдаған бетімізде, әлі де залпымен оқ атудамыз.

Батальон жолдан өтті. Сәл тым-тырыс кезінде мен дауыстап:

— Батальон! Лейтенант Рахимовтың командасын тыңдаңдар! — дедім.

Енді «огонь, огонь» деп Рахимов айқайлап келеді.

Жауынгерлер арт жаққа кілт бұрылып, оқ атады да, алға жүреді. Біз бұрынғыша немістердің бас көтеруге де, қыбырлауға да мұршасын келтірмедік.

Мен қиықшаның ішімен арбалардың, зеңбіректердің тұсынан артқа өттім де, ақырғы мүйістегі Бозжановтың қасына бардым. Алдағы орман шетіне дейін екі жүз-екі жүз елу адым қалған еді. Біз немістердің ешбіріне де қару жұмсауға ырық бермей келеміз. Кенеттен арғы бір шеттен бірнеше танк көрінді. Денені түршіктіретін шықырлаған үні барған сайын үдеп, олар келе жатқан бетінде пулеметтерінен бізге оқ жаудырды. Мен өңешімді кере дауыстап:

— Батальон! Жүгіре жөнел! Желдіре айда аттарды!

Орманға тарт! — деп команда бердім.

Бәрі де дедектей басты. Тек артқы мүйістегі бір топ адам

ғана, — атап айтсам, бұрынғы шиловшылдар, — біресе маған, біресе Бозжановқа жалтақтап, әлі де жай аянмен келеді. Қысылтаяң кез болса да, еріксіз күліп жібердім. Жүгірежүгіре, қаша-қаша әбден шайлыққанын қарашы, шіркін-дердің! Оларға зекіре дауыстадым:

— Немене, сендерге айрықша команда керек пе?

Ер соңымнан! Жүгір түге! — дедім.

Біз де ілгері ұмтылдық. Ал арт жактан шықырлаған, гүрілдеген үн келеді, пулеметтер тырылдайды.

Адамдар, арбалар, зеңбіректер орманның панасына еніп кетіп жатыр. Орманға дейін жиырма-отыз адым қалғанда, әдейі етпетімнен құладым. Жараланғандар, айдалада дәрменсіз, көмексіз жалғыз қалып қойғандар жоқ па екен деп, қайырылып қарадым. Қалып қойғандары болса, қалайда жаудың бетін бөгей тұрып, алып шығу керек. Бірақ ондайлар көрінбеді. Екі жауынгер еңкейе жүгіріп біреуді көтеріп келеді.

Жан-жағыма қарадым. Қатарыма келіп Бозжанов, тағы бес адам құлады. Оның бірі Ползунов. Ол ағаш түбірінің қалкасына жасырынды. Өңі сұрланып кетіпті. Елендеп мойнын созады, пайымшыл ашық көздері айналасын шолады. Қолында сайлап ұстаған ауыр граната. Сонау Панфиловпен сөйлескен күнгі Ползуновтың есімде қалған сәл түрік ерінді балаң жүзі қазір тым өзгеше боп көрінеді. Оның бет пішінінен тамаша зейінділік, батылдық білінеді. Мен оған:

— Ползунов! Генералмен кездесем, ол сенің атыңды есітеді, — дедім дауыстап.

Ползунов езу тартқан да жоқ. Мен қасымдағыларға:

— Ал, кәне, тартыңдар алға! Жүріндер! — дедім.

Бәріміз ұшып тұрып, тағы да орманға қарай зымырадық. Арттағы бір танк сәулелі оқтарын үстімізден себеледі. Оқтың бірі денені түршіктіре аяғымның астынан тыз етіп өтті. Тап осы мезетте ормандағы біздің зеңбіректер де аузын

бері қаратқан еді. Олар тарс — тұрс үн қатты. Енді аса зәру деген қорға қол салуға кезек келген еді. Жүгірген бетімде артыма жалт қарадым. Танкілердің біреуі табан темірі қирап бір орында шыр көбелек айналып қалыпты. Басқалары кілт тоқтапты. Тоқтамасына бөла ма, темір сауықтың ішінде отырған тілсіз машина, мылқау кеуде емес, тірі адам: тірі адамды қорқыныш билейтіні мәлім. Құшақ жетпес, танкінің табан теміріне әл бермес әйдік қарағайлардың қалқасынан оқ атқан зеңбіректерге омыраулап бару оңай емес. Біз орманға еніп кеттік. Танкілер гүрілдесіп, артқа шегінді.

8

Осы әңгіменің ішінде залпымен оқ ату деген сөз бірнеше рет қайталап айтылады. — Бұлай етуіңіздің мәнісі не? — деп сұрарсыз. Мұны әдейі баса көрсетіп отырмын. Шындықтан туған осы әңгімемізде айтылатын кейбір пікірлер ірі де көрнекті әріптермен жазылса екен деп едім. Әрине, мұндай әдіс тұрпайылау. Сондықтан өз төрелігін сыншылар айтсын, бар пікірді салмақтап, сөз сарасын терсін, қайсысының жөні қалай екенін өздері шешсін дегенді мақұл көріп едім.

Бірақ бұл арадағы әңгіме әркім бастан кешірген, әркімге түсінікті махаббат жайында емес, ұрыс техникасы туралы, соғыс өнерінің, соғыс мамандығының мәселелері туралы болып отыр. Ендеше, бар пікірдің түйінін өзімізше шешейік.

Осы заманғы ұрыста қорғаныс кезінде де, шабуыл үстінде де жауға, жаудың мінез-құлқына айрықша әсер ететін нәрсе оқ екенін біздей командирлер соғыс тәжірибесінен көріп білді. Оның бер жағында, кісіге өте-мөте айнымас әсер етерлік нәрсе — тұтқиылдан атылатын, естен тан

Мен өзімді Панфиловтың шәкіртімін деп есептеймін, осы абыройлы атаққа ие болсам деп талаптанам да. Өзіңізге мәлім, сол Панфилов: «Солдатты аман сақтаңдар! Сақтағанда сөзбен емес, қимылмен, оқпен сақтаңдар!» деп сан рет ұғындырып еді. Шынында да, жаяу әскерді оқпен, маневрмен сақтау керек, оның жолын оқпен аршып, оқпен өткел салу керек! Оқ дегенде, жалғыз артиллерияны айтып отырғаным жоқ. «Артиллерияға арқа сүйе, бірақ өзің де карап қалма! Артиллерия сен үшін винтовкадан оқ атпайды, артиллерия сен үшін ротанды, батальоныңды басқармайды». Бұл сөздер де бір жолы әскерлік оқудың нәтижесін талдап тұрып Панфиловтың айтқан сөздері еді.

Шынында да, жаяу әскерде өз оғының күшімен өз маневріп қамтамасыз етерлік құралдар бар. Жаяу әскердің жойқын қаруы бар. Әсіресе, маневрлі соғыста шеберлікпен қолданса, ол қарудың аты — винтовка залпы. Қайыра айтайын, залпылы оқтың өзгеше күші оның тұтқиылдан атылуында. Мұның негізгі шарты — оқ ататын кезеңді таба білумен бірге, тәртіп, қатаң тәртіп керек. Міне, тап осы пікірлерді бадырайтып ірі әріппен жазғың келеді: жаяу әскерді алға жылжытқанда құр айқаймен, қызыл өңешпен емес, оқпен жылжыт, оқ болғанда жалаң артиллерия оғымен ғана емес, сол жаяу әскердің өз оғымен де өзіне жол аршы деп жөн айтқың келеді.

Тағы да сол орман ішімен, кездескен ағашты қырқып, балталап, жол салып келеміз. Волоколамск жақын қалды. Атыс үні айқын естіледі. Бір мезгілде орман шетіне де шықтық. Алыстан шіркеу мұнаралары көрінеді. Одан шеткерірек, бізге таяу жерде Волоколамск станциясының қызғылт түсті тас үйлері. Станция қаладан бірнеше километр жерде. Сол станция жақтан қатты ұрыс дүбірі естіледі. Кенет сол арадағы бензин сақтағыш үйдей-үйдей әйдік темір күмбездер аспанға атылып, әуеде сәл ғана кідіргендей боп, қайтадан жерге жайылып түсті. Сонда күмбез лезде көзден ғайып болады. Жалын мен түтін көкке көтеріледі. Соның артынан құлаққа гүрсілдеген үн келеді. Станция әлі біздің қолда. Бірақ әскерлеріміз жолдарды, складтар мен қоймаларды бұзып жатыр; жауға бір тамшы жанармай да, бір түйір астық та қалдырмау керек. Батальонды қалаға қарай бастап барамын. Кездескен күзеттер дауыстап бізден жөн сұрасады. Бұл — біздің полктің жауынгерлері. Солардан білдім: полк штабы қаланың солтүстік-шығыс жақ шетінде екен.

Қайыршақ жолмен жүрін келеміз. Мұнан кейін асфальт жол. Москваның өзіне дейін барады. Немістер сұғын қадаған, аламыз деп өршеленген Волоколамскінің тас жолы осы. Қала шетіндегі алғашқы үйлерге жүз адым қалғанда тоқтап дем алдық, шылым тарттық. Он минуттан соң батальон взвод-взводымен, аралыққа орналасқан барлық зеңбіректерімен, ат-арбаларымен бірге қалаға кірді. Күрең төбелді атқосшыма беріп, өзім ең алда адымдап келемін.

Сол күнгі Волокөламскіден алған әсерім әлі есімде. Әсіресе, қаланың орталық шеніндегі бірсыпыра үйлері бомбадан қирапты. Жаудың авиациясы қалаға талай рет шабуыл жасаған көрінеді. Ауыр бомба түсіп, ағаштан салынған үлкен ұн қоймасын бұзып кетіпті. Бір мүйісі үңрейіп тұр. Бөренелері қақ бөлініп, жаңқаланып кеткен; төбесі құлап түсіпті, дарбазасы, терезе ағаштары быт-шыт болған. Жол бойындағы арықтың жағалауы сол бойымен ұн — бомбаның жарылғандағы екнінімен шашылып кетсе керек. Жол үстіндегі әйнектің сынықтары аяқ басқан сайын шықырлайды. Қираған қоймадағы ұнды халыққа үлестіріп жатыр. Белгілі бір тәртіп барлығы байқалады, жұрт үн-түнсіз кезегімен келуде. Ұнды өлшеместен қапқа, жай қалтаға, жастық тысына шелектеп асығыс салып алады. Төрт-төрттен сап түзеп, қатарымызды тең ұстап, аяғымызды біркелкі көтере басып, біз ілгері жүріп келеміз. Жан-жақтағы кейіпсіз көрініске тұнжырап көз саламыз. Жай халық қарбаласқа түскен, әбігерленіп, әрлі-берлі сапырылысып, әлдеқайда асығуда. Жүріп келеміз. Қарсы алдымызда тағы да бомбадан қираған кішігірім үй. Мұның да бір жақ қабырғасы қақ бөлініпті, бөренелерінің опырылған жерлері сарғыштанып көрінеді. Қираған үй жанында тротуар шетінде бір кексе әйел өліп жатыр. Ұйпалақтанған бурыл шашы жел екпінімен аздап желбіреді. Бір шоқ шашы аққан қанмен бірге маңдайына жабысып қапты. Басына тақау жерде қан ұйып жатыр. Тәрізі, біреу әйелдің денесін шеткерірек әкеп тастаса керек. Қазір өліктің басында ешкім жоқ.

Үлкен тас үйдің терезесінің көздері үңірейіп, бір түрлі жат көрінеді, — шынылары ұшып кетіпті. Үйдің маңдайшасындағы жазулы тақтасы салбырап, жалғыз шегеге

ғана ілініп тұр. Оны түзеген, үйдің терезелерін бітеген ешкім жоқ. Көшеде күзетшілер. Жол торабында мылтық асынған, жеңіне қызыл шүберек байлаған жауынгер. Бойын түзеп ол бізге сәлем берді. Қалада әскер тәртібі сақтаулы, бірақ жай халық арасында қалыпты, үйреншікті бұрынғы тәртіп сезілмейді. Қала адамдары ерсілі-қарсылы сапырылысып, сендей соғылысады, асығыс бір-екі ауыз тіл қатысады, кейбіреулері заттарын әлдеқайда әкетіп барады. Жатқан бір әбігерлік. Теңізде дауыл соғып қираған, жартасқа ұрынған кемедегі адамдар да осы халде болатын шығар, кеме ағашы қақырап, тулаған толқында, су түбіне кету қаупін сезінген жұрттың бәрін осылай үрей басар деп ойладым ішімнен.

Қазіргі біз келе жатқан қаланы жау алмаса да, қорқыныш үрей басқан секілді. Бір үйдің дарбазасының алдында он жетілер шамасындағы жас өспірім бала тұр. Көзіне көзім түсті. Бізге қабағының астымен сүзе қарайды. Бет пішіні аса байыпты, басын бір иығына қарай сәл қисайтып алған. Оның осы кескінінен, көзқарасынан өзгеше бір қайсарлық сезіледі, өзі бізді кінәлап жазғырғандай. Жүз метрдей жүріп, артыма, батальон тізбектеріне қарап едім, әлгі бала жігітті тағы көрдім. Бір орыннан қозғалмай, бізден көз алмай, дүрбелеңмен ісі болмай әлі сол қалпында тұр екен.

Кейіннен, Велоколамск партизандарының басқыншыларға қарсы күрес жүргізгенін, қала ортасында сегіз адамның дарға асылғанын есіткенде, неліктен екенін қайдам, осы бала есіме түсті. Жаумен аянбай күрескен ардақты батырлардың бірі сол бала жігіт болар деп ойладым. Қалада қорқыныш қармағына ілікпеген, үрей шырмауына түспеген жалғыз осы бала жігіт емес-ті. Бірақ октябрьдің сүреңсіз шытымыр күнінде біздің көзімізге көшеден әбігерлік пен қарбалас көбірек шалынған еді. Жан-жағымызға тұнжырай қарап жүріп келеміз. Бізге де қараушылар аз емес. Жаугершілікке

мен аман қалған бишаралары біз емес. Біз — ұрыста қайрат көрсетіп шыныққан, советтің белді әскеріміз. Біз гитлершілдердің құтын қашырып, үрейін ұшырып, өліктерін аттап өттік. Қараңдар, көріндер, біз жауға намысын жібермеген, тәртібі күшті, санасы берік айбарлы әскер боліміміз, қаһарлы ұлы Қызыл Армияның бір бөлегіміз!

3

Батальон қаланың солтүстік-шығыс жақ шетіне, біздің полк штабы орналасқан жерге жақындап келеді. Екі көшенің түйіскен жерінен — жаңылмасам, жол қимылын реттеуші жауынгер тұрған жерден әрман қарай асфальт басталады: айнадай жалтыр жазық жол осы арадан түп-тура Москваға қарай кетеді. Бұл — Волоколамск тас жолы. Біз енді осы жолға түскенбіз.

Бір үйдің тұсына жете бергенімізде, оның әдемі көк қақпақты терезесі сарт етіп ашылды. Полк комиссары Петр Логвиненко кеудесімен терезе текшесіне асылып, қуанышты түрмен бізге қол бұлғады. Үйдің басқышынан бізге қарай карт майор жүгіріп келеді. Бұл полк штабының бастығы Сорокин еді. Қолымды құшырлана қысады, ежелгі байсалды пішіні босаңсып, көздері жасаурап кетіпті. Соның артынша көшеге жүгіріп шыққан Логвиненко мені құшағына алып, сүйе бастады.

Бұлардың осындай бейіл корсетуі мен үшін таңырқарлық нәрсе еді. Жол-жөнекей кешіккенім үшін сөгіс есітермін деп ойлаған едім. Оның орнына бізді бұлай қарсы алып отыр. Баксам, біздің жолдастар немістердің қоршауында қалған, көптен дерексіз кеткен батальонның тағдырын ойлап уайымдаған екен. Кешіккенімізді кейде жамандыққа жорып, іштерінен бізді мерт болды деп ойлап, талай рет қайғырған да көрінеді. Полк командирі майор Юрасов өтіп

бара жатқан батальон саптарын козімен шолып, үнсіз есік алдында тұр. Бұл аса сабырлы, тұйық кісі. Мен барып оған рапорт бердім. Сөзімді тыңдап болды да, қысқаша жауап айтты:

— Жарайды. Кейін келін егжей-тегжейін баяндарсыз. Әзірше батальонды үй-үйге орналастырыңыз. Тынығуына болады. Полк — дивизия командирінің резервінде.

Соңғы сөздерді айтқанда оның байсалды үнінен мақтаныштың лебі есті. Сол мақтаныш сезімін Юрасов бүркей алмады. Өткен дүниежүзілік соғыс кезіндегі жас офицер, кейіннен Қызыл Армияның ысылған командирі болған бұл кісі жанындай сүйген өз армиясын шынында да мақтаныш ететін еді.

Көп машақатты бастан кешіргеннен кейінгі жерде айтылған осы жай сөздің, — «полк — дивизия командирінің резервінде» деген бір ауыз сөздің сонда қандай маңызы болғанын білесіз бе?

Оның мәнісі — алға жарып өткен немістермен екі-үш күн ұдайы сұрапыл ұрыс жүргізсе де, дивизия өзінің қалпын бұзбай, қайтадан жау алдын тосып отыр, оның үстіне өзінің мығым резервін ұрыс майданынан сәл шеткері жерде, қысылтаяң кезеңге арнап сақтап отыр деген сөз еді. Мұның мәнісі — алға өткен гитлершілдердің алдында тағы да тұтас майдан шебі құрылды, Москваның қорғаны бұрынғыша берік деген сөз еді. Батальон әлі де жүріп келеді. Ат жеккен айбарлы зеңбіректері көше бойын жаңғырықтырады.

Әлдеқайдан Панфиловтың адъютанты, қызыл шырайлы жас лейтенант пайда болды. Ол әскерше тәжім етін:

— Жолдас Момышұлы! Генералға жүріңіз! — деді.

— Ол кісі қайда?

— Жүріңіз. Анау үйде. Генерал терезеден қарап: «жаным-

ау, бұл неткен әскер?» — дегені бар емес пе? — деп адъютант масаттана күлді.

Рахимовты шақырып алып, оған жұртты орналастыр, тынықсын деп тапсырдым да, өзім адъютанттың соңынан жөнелдім.

4

Телефоншылар, штаб командирлері орналасқан ауыз бөлме арқылы төргі үйге кірдім. Кірген заматта қағазына үңіліп жұмыс істеп отырған Панфиловты көрдім. Оның қасында телефон аппараттары, стол үстінде топографиялық карта жатыр. Генерал лып етіп түрегелді.

Кеудемді керіп, рапорт берейін деп едім, Панфилов оныма болған жоқ. Маған жетіп келіп, екі қолымды қысып, қазақша амандасты.

— Отырыңыз, жолдас Момышұлы, отырыңыз. Шай ішетін шығарсыз. Тамақтануға зауқың қалай? — деді де менің жауабымды күтпестен, есікті ашып, біреуге: — Тамақ, закуске, самаурын келтіріңіз... Бар керегін әкеліңіз, — деді. Онан соң маған бұрылып еді. Кішкене қиықша көздері күлімсіреп, бетіме жылы шыраймен қарайды.

— Отырыңыз. Әңгімеңізді айтыңыз. Адам шығыны қанша?

Мен шығын жайын айттым.

— Жаралыларды алып шықтыңыз ба?

— Иә, жолдас генерал.

— Жұртты тамақтандыру, тынықтыру, үсті-бастарын кептіру жөнінде жарлық еттіңіз бе?

— Иә, жолдас генерал. Панфилов дивизия штабының бастығын телефонға шақырды да, оған жаудың тылынан жарып өтіп Волоколамскіге адамы мен қаруы сай батальон

келіп жеткендігін дереу армия штабына, Рокоссовскийге білдіріңіз деп бұйырды.

Өзі телефон арқылы бір хабарды тындап, картаға үңілді де, бірдеменің жайын сұрастыра бастады. Мынадай сөздерді кұлағым шалды:

— Солтүстік жақтан ше? Тыныштық дейсіз бе? Ол жақтан соңғы ақпарды қашан алып едіңіз? Одан кейін ше? Білемісіз, мен тыныштық дегендеріңе сенбеймін.

Тағы да сұрап анықтаңыз. Онан соң барлық мәліметтермен капитан Дорфманды маған жіберіңіз.

Трубканы іліп, Панфилов біразға дейін картаға үңіліп отырды. Бет пішіні байсалды, тіпті тұнжыраңқы еді. Бірнеше рет миығынан күлді. Жалма-жан портсигарын шығарып, онан бір шылым алды, шылымның қуыс жағымен столды екі-үш рет нұқыды, сонан соң селт етін, маған жалт қарады.

— Ғапу етіңіз... — деп, дереу ашулы портсигарын маған ұсынды.

— Ал жолдас Момышұлы, әңгімеңізді айтыңыз.

Бастан-аяқ түгел айтыңыз.

5

Мен генералдың көңілін бөліп, уақытын алмау үшін істің жайын неғұрлым қысқаша мәлімдеуге ұйғардым. Қазіргідей қысылшаң ұрыс жағдайында көсіліп әңгіме айтуым, өткенді тізбектеп баяндап жатуым өзіме орынсыз көрінді.

— Жиырма үшінші октябрь күні, кешқұрым... — деп бастадым мен.

— Пәлі, сіз тым келтесіне көптіңіз ғой, — деді Панфилов сөзімді бөліп. — Жиырма үшінші октябрьді қоя тұрыңыз... Алдымен жол бойындағы ұрыстар жайын айтыңыз. Біздің серіппе, пружина дегеніміз есіңізде ме? Кәне, сол айла әжетке жарады ма? Донскихтың взводы мен Брудныйдың

взводы секілді майда топтардың күшімен жүргізген алғашқы кішігірім ұрыстар кейінгі бастан кешірген машақаттардың қасында мен үшін тым елеусіз болып қалған еді. Панфиловтың бұл жайында сұрап отырғаны несі? Біздің әлдеқашанғы жүргізген бірінші ұрыс-қағысымыздың қазір қандай мәні бар деп таңдандым.

Панфилов менің осы ойымды сезгендей, жымыып күлді.

— Менің әскерлерім,— деді ол,— менің академиям... Сіз жөнінде де осыны айтуға болады, жолдас Момышұлы. Сіздің батальон — сіздің академияңыз. Кәне, сіздің содан үйренген тәліміңіз не?

Бұл сөздерден кенет менің жүрегіме жылы лебіз жетті. Қаншама берік болайын десем де, қорқыныш билеген қаланың көрінісі маған тым жайсыз әсер етіп, еңсемді түсірген еді. Ал Панфилов болса, осы қаланың өзінде, зеңбіректер дамылсыз құлақ етін жеген бөлмеде отырып: «Кәне, сіздің содан үйренген тәліміңіз не?» деп жылы шыраймен жөн сұрайды. Міне, осы жай сұраудың өзінен-ақ оның орнықты сенімі менің де кеудеме бірден ұялаған еді.

Панфилов бар еңсесін сала маған қарай ұмсынып, менің жауабымды шын ықыласымен ынтығып күткендей.

Айтты-айтпады, менің үйренген тәлімім не? Жарайды, қайдан шықса, одан шықсын, ең негізгісін айтып берейін. Мен былай дедім:

— Жолдас генерал, қазіргі соғыс психикалық соғыс екенін ұқтым мен.

— Қалай, қалай, психикалық соғыс дедіңіз бе?

— Иә, жолдас генерал. Психологиялық шабуыл болатын секілді, мына соғыстың өзі де психологиялық соғыс екен..

— Психологиялық соғыс... — деп, Панфилов жайлап сөз бастады да, өзінің ежелгі дағдысы бойынша, сәл кідіріп, ой-

ға шомды. Бұдан әрі не айтар екен деп, мен тықыршып күтім. Бірақ сол мезетте біреу есік ашып:

— Кіруге рұқсат па? — деп сұрады.

— Иә, иә, кіріңіз.

Үлкен қара папкасын құшақтап, дивизия штабы операция бөлімінің бастығы капитан Дорфман жедел кіріп келді.

— Сіздің бұйрығыңыз бойынша...

— Иә, иә. Отырыңыз...

Әдеп сақтап, мен орнымнан тұрдым.

— Қайда барасыз, жолдас Момышұлы? — деп сұрады Панфилов. Сонан соң әзілдеп: — Ең қызық жеріне келгенде, кітабыңызды жаба салмақсыз ғой? Оныңыз келіспейді... — деді.

Жақсы лепес — жарым ырыс дегендей, нақ осы кезең, нақ осы сөздер кейін шынында да кітаптың бір желісі болып кіретінін ол білді ме екен десеңізші!

— Әзірше ішіп-жеп тойып алыңыз... — деп, Панфилов стол үстінде манадан бері әзір тұрған асты нұсқады.

6

Баяу әңгімеге құлақ тігуді жөн көрмесем де, кейбір сөздері еміс-еміс естіліп жатты. Тындамайын десем де, еріксіз аңдалған әңгіменің ұзын-ырғасы мынау: немістердің негізгі күш жұмсаған бағытынан алшақтау жердегі бір учаскеден, әлі күнге дейін дүрбелеңнен тыныш жатқан біздің бөлімнен жұбанышты ақпар түсіпті. Міне, енді Панфилов соны тақтап, құнттап, қазбалап, қайта тексеруді талап етіп отыр.

Сонан соң:

— Ұқтыңыз ба? — дегенін құлағым шалды.

Әңгіменің аяғында біздің генерал әрдайым осылай пысықтап сұраушы еді. Панфиловтың аузынан осы сөзді менің

де талай рет есіткенім барды. Бұл оның жай үйреншікті әдеті емес, ауыздан әлдеқалай шыға салатын бейсауат сөзі де емес, қашан да әңгімелескен кісінің бетіне тесіле қарап тұрып, бұл сөзді шын мәнісінде мықтап сұраушы еді.

Капитан әскери ізет жасап шығуға бет алып еді, Панфилов оны қайтадан тоқтатып, бір ауыз сөз сұрады. Тап сол минутта мен бұл сұрауға мән бере қойған жоқпын, бірақ оның мағынасы маған кейінірек мәлім болды.

— Қиыр Шығыстықтардың өкілі шығып па?

— Иә, жолдас генерал.

— Дұрыс. Келсе, дереу маған жіберіңіз. — Сосын бері жүрді:

— Кәне, жолдас Момышұлы, — деді ол, — барлығын рет-ретімен, жөн-жөнімен айтып беріңіз. Сіз бен біздің карта бетіне қарындашпен белгілеген ісіміздің сәті түсті ме? Взводтар жол бойында қалай қимылдады? Мен баяндай бастадым. Шайды аз-аздан ұрттап ішіп, Панфилов бар ықыласымен тындап отыр. Әзірше басты мәселеге соқпаса да, кейбір нәрселер жөнінде ауық-ауық қысқаша пікірлер айтып қояды. Мәселен, Донских жөнінде ол:

— Оның үй-ішіне, туыстарына хат жаздыңыз ба? — деп сұрады.

— Жоқ, жолдас генерал.

— Бекер істепсіз. Жарамайды, жолдас Момышұлы, бұл солдат рәсіміне жатпайды. Адамгершілік те емес. Жазып жібергейсіз. Комсомол комитетіне де жазыңыз. Панфилов лейтенант Брудныйды бұрынғы қызметіне қайта алуды тапсырды.

— Бұған татырлық еңбек сіңірген ол, — деді генерал. — Тегінде, жолдас Момышұлы, аса зәрулігі болмаса, адамдарды алмастыра берудің қажеті жоқ. Солдат деген өз винтовкасына қалай үйренсе, командиріне де солай бауыр басып қалады. Ал, сонсын, айта беріңіз, айта беріңіз...

Мен жиырма үшінші октябрь күнгі оқиғаны, батальонның қалай коршауда қалғанын айттым. Стақанын бір шетке ысырып тастап, Панфилов мен жаққа еңсесін сала, бетіме үңіле қарап, әңгімені зер сала тыңдады. Менің сөздерімнен аса бір мағыналы сырдың бетін ашып отырған кісі тәрізді.

Күні бүгінге дейін шиеленісіп кеп, келесі кезеңіне жеткен зор айқастың кейбір бүкпелі жақтары Панфиловқа менің баяндамамнан ғана аян болған еді. Бұдан екі тәулік бұрын өзі басқарған сұрапыл ұрыстың бір кезеңінде жаудың қысымы күтпеген жерден әлсіреп, тарылған тыныс кеттен кеңіген себебі оған енді ғана әбден айқын болды ғой деп ойлаймын. Сол сағатта Волоколамскіден, өз адамдарымыздан шалғай жерде біздің батальон іске кірісіп еді. Сонда жаудың колонналарын қак бөліп, негізгі жолдарын бөгедік. Немістер өз шабуылын үдетуге сеп болатын, демеу болатын қосымша күшін ілгері өткізе алмады. Бұл тыныс күрестің бір кездейсоқ бақытты кезеңі секілді еді. Бірақ Панфилов бүгінгі кездейсоқ жағдайды келесі жолы ақылсанамен, ойланып жүргізілген тактикалық әдіс есебінде қолдана білетін. Осыдан бірнеше күн өткенде, Панфилов жаңа жағдайда маған жауынгерлік міндет жүктегенде, бұған менің әбден көзім жетті. Шынында да, оның әскерлері оның өз академиясы еді.

Өткен ұрыстың елестерін тағы да көз алдымнан өткізін, мен залпымен атқан оқ арқасында неміс колоннасын қак жарып, жауды қырғынға ұшыратып, өлігінен аттап өткенімізді суреттедім. Екі орман арасындағы алаңда қол жеткен жеңісіміз менің ішкі мақтанышым еді, өйткені осы қысқа мерзімді ұрыстың кезінде мен әскери сауатымды ашып қана қоймай, ұрыс өнерін меңгере бастағанымды да тұңғыш рет сезген едім.

— Тамылжытып айтуыңызға қарағанда залпымен оқ ату

сiздiң ойлап тапқан өз өнерiңiз секiлдi,— дедi генерал езу тартып. — Бiз, жолдас Момышұлы, патша армиясында жүрген кезiмiзде де осылай ататынбыз.

Онда бiз: «Рота, залпом пли!» деген команда бойынша атушы едiк.

Ол бiраз ойланып тағы да сөйледi:

— Бiрақ мұны көңiлiңiзге ауыр алмаңыз, жолдас Момышұлы. Мұның қызығына түскенiңiз өте жақсы, өте жақсы. Бұдан былай да осылай әрекет етiңiз. Жұртты осыған үйретiңiз. Бетiме жылы шыраймен қарап, жауабымды күтiп, ол тағы да үнсiз қалды.

— Басқа айтарым жоқ, жолдас генерал,— дедiм мен.

Панфилов орнынан тұрып, ерсiлi-қарсылы жүре бастады.

— Психикалық соғыс... — деп үн қатты ол, ойлы пiшiнмен.

— Жоқ, жолдас Момышұлы, бұл сөз қазiргi соғыстың сипатын бере алмайды, өресi тар. Бiздiң соғыс одан кең жатыр. Ал егер де сiздiң айтып отырғаныныңыз танкiбезер, коршаубезер, тағы сондай безер болғандар жайында десек, онда сiздiң пiкiрiңiз сөзсiз дұрыс.

Жаюлы карта жатқан столдың қасына барып, менi шақырды:

— Мұнда рақым етiңiз, жолдас Момышұлы.

— Ол менi қазiргi жағдаймен қысқаша таныстырып өттi. Жау Волоколамскiнi солтүстiктен де, оңтүстiктен де қысымға алып, сыналап шығысқа, екi тас жолдың аралығына өтiптi, сөйтiп дивизияның тылдарына қауiп төндiрiптi, бiрақ ол аралықтың бiрде-бiр жерiнде Волоколамскiнiң тас жолына әлi әзiр аяқ баса алмаған.

— Менiң мына жерiмде күшiм селдiр-сирек, мына жерiмде коркыныштылау,— дедi Панфилов, картадан көрсетiп. — Сонда да штабыммен бiрге осында отырмын, жолдас Момышұлы. Әрине, штабты кейiнiрек шегерсе болар едi,

бірақ өйте қойсам, полктердің штабтары да кейін жылжиды. Оны көріп батальон командирі де кейін серпіліп, өзіне қолайлы қоныс іздейді. Былай алғанда, бәрі де заңды, бәрі де ережеге сәйкес көрінер, бірақ... Бірақ... та окоп-окопқа: «Штабтар кетіп жатыр» деген сыбыс тарайды. Содан барып, солдат сабыр-тақаттан айрылады, тұрлаусыз болады.

Осыны айтып, Панфилов тағы да кісіні елжіретерлік ақылды шырайымен күлімсіреді.

— Психикалық соғыс... — Панфилов күлімсіреген бойы мырс етіп қойды: тәрізі осы сөз оған ұнап қалса керек. — Әрине, тап мына өңірде (Панфилов Волоколамсікінің алдындағы біздің бұрынғы шебімізді картадан нұсқап көрсетті), осы аралықта немісті бір айдай әурелейтін-ақ жөніміз бар еді, бірақ кейбіреулер оның айла-шарғысына оңай тұтылды, кей жерде ол жай қоқан-лоққымен алды. Сонда да болса, он бесінен бастап санасақ, міне, екі апта бойы оны осы аралықта босқа арам тер қылып жүрміз. Мінеки, көрдіңіз бе, жолдас Момынұлы, жеңдім деп жүріп, жеңілгенін білмей де қалады.

— Қалайша, жолдас генерал?

— Құнын қайтесіз, — деді Панфилов, жұлып алғандай. — Жеткен жеңіске қаншама құн төлегенін білемісіз.

Волоколамск түбіндегі ұрыстар кезінде жаудың шығыны қанша болғанын (өлгені мен жараланғаны он бес мыңдай адам еді) білдіре келіп, Панфилов бұл мөлшер ойша көп емес, әйткенмен Волоколамскінің тас жолына түйліккен немістер тобы үшін аса ауыр қаза дегенді айтты.

— Бірақ қазіргі кезде бізге бәрінен де қымбаты — уақыт, — деді Панфилов.

Ол зеңбіректердің гүрсілдей шыққан үніне құлағын тігіп, сол жаққа мойнын бұрды. Сонан соң қайтадан менің бетіме қарап, қабағын қақты:

— Олардың сарыны әлі де едәуір бар, — деді, — бірақ қауырт соғыс деп әуліккені қайда? Айтыңызшы, жолдас Момышұлы? Гитлердің онысы адыра қалды, біздің армия — оның ішінде сіз бен біз — жаудың әулігін бастық, сағын сындырдық. Біз уақытты ұттық, ұтамыз да, жолдас Момышұлы.

Біраз үндемей отырып, ол қайтадан:

— Сөйтіп, жеңдім деп жүріп, жеңілгенін білмей де қалады... — деді. — Ұқтыңыз ба, жолдас Момышұлы?

— Ұктым, жолдас генерал.

Әңгіме аяқталып келеді. Панфилов соңғы сұрақтарын бере бастады:

— Ал солдат ше? Сіздіңше, ол ұрыстардан қандай тәжірибе алып шықты? Өзіңіздің психикалық соғыс дегеніңіздің мәнісіне солдат түсінді ме? Немістің сырын білді ме?

Кенет Ползунов есіме түсе қалды.

— Ғапу етіңіз, жолдас генерал. Сізге Ползунов туралы айтамы деп ұмытып кетіппін.

Панфилов, оны есіне түсіргісі келіп, қабағын кере, біраз аңырды.

— Иә, иә... Ал... — деді ол елеңдеп.

7

Тағы да есік ашылып, адъютант кірді.

— Жолдас генерал, сізге подполковник Витевский келіп тұр.

Жаңа келген атқыштар дивизиясының штабынан.

Панфилов дереу сағатына қарады.

— Жақсы, өте жақсы.

Онан соң, жалма-жан шашын түзетін, келтелеп қырыққан қара мұртын бір сипап, еңкіштеу еңсесін сәл жоғары көтерді. Байқауымша, әлгі кісімен екеуінің арасында аса

маңызды әңгіме болатын тәрізді. Алайда маған бір қарап, ол адъютантына айтты:

— Өтініш етіңіз, кішкене кідіре тұрсын.

Мен сияқты батальон командиріне де тарынбай уақытын бөле білетін біздің осы ақылды ардагер генералымыз әңгімені аяқсыз қалдырғысы келмеген еді.

— Иә, иә, Ползунов... — деп үн қатты ол.

— Ползунов орманнан шығып, бізге қосылған «қашқындардың» бірі еді, сол кездегі сиқы бір басқа болса, соңғы ұрыста ауыр гранатасын сайлап ұстап, нағыз айтулы жауынгер сияқты салмақпен, зейінділікпен ерлік көрсетті,— дедім мен.

— Менен сәлем айтарсыз! — деді Панфилов. — Ұмытпай айтыңыз. Әрбір солдат адал қызметі үшін жылы сөз естісек дейді, жолдас Момышұлы.

Қоштасарда айрықша жылы шыраймен, қолымды қысып тұрып:

— Сізден өтінем, жолдас Момышұлы, ұрыста көзге түскендерді дереу наградка ұсыныңыз, — деді. — Тізімдері мен мінездемелері осы бүгін менің қолыма тиетін болсын... Ал, барыңыз!.. Сіздің батальоныңызға ертеңге шейін тыным беруіме болады ғой деймін. Ал, қадамыңыз оң болсын!..

Ілгері жүре бергенімде, ол менен озып барды да, есік ашты:

— Жолдас подполковник, кіруіңізді сұраймын.

Қызыл жиекті фуражка киген подполковник кіріп келді.

Есіктен шығуға бет алғанымда, Панфилов жайлап жеңімнен ұстады. Келген кісіні көзімен нұсқап, еңкейіп құлағыма сыбырлады:

— Бұлар көмекке келгендер, жолдас Момышұлы, Қиыр

Шығыстағылар. Он екі күн ұдайы зырғытып отырып жетіп үлгеріпті. Мінеки, жолдас Момышұлы, Волоколамскінің түбінде жүргізілген қорғаныс ұрыстарының мағынасы осындай.

Көңілі тебіреніп, жасаураған көздерінен қуаныш оты, бақыт нұры жайнап көрінді.

Шыға беріп, есікті жабарда генералды тағы да көрдім. Бауы ағытылған қалта сағатын Панфилов стол үстіне қойыпты. Аласа бойлы еңкіштеу бейнесі, күнге күйген әжімді мойны көзіме түсті. Ол енді әрі қарап, ізетшіл ишаратпен подполковникке орындықты нұсқап, екінші қолының бас бармағымен сағатының дөң әйнегін үйреншікті әдетімен сипалап тұрды.

Сыртта сытырлап жаңбыр жауып тұр. Аспан әлемі түнеріңкі, қара күнгірт. Станция маңында гүрсілдеген зеңбіректер. Ыстың сәл көңірсі иісі мұрынға келеді. Айнала төңіректі буалдыр түнек қаптап алған.

ПАЛАУ ПІСЕ БЕРГЕНДЕ...

*«Ер қаруы бойында,
Мекені ат жалында»
(Халық мақалы)*

1

— Қай жерге келіп тоқтап ек, есіңізде ме? — деп сұрады Бауыржан Момышұлы.

— Мінеки, Бауыржан,— дедім де, блиндаждың ортасында тұрған фанер жәшіктің үстіне әңгіменің алғашқы нұсқасы жазылған дәптерімді қойдым.

Соңғы тарауда Бауыржан бастаған батальонның сонау жау тылынан ерлік жорық жасап, гитлершілдердің қаптаған қалың әскерінің арасынан жарып өтіп, өз әскерлерімізге келіп қосылғаны, Волоколамск қаласының шет жағындағы бір үйде генерал Иван Васильевич Панфилов пен батальон командирі аға лейтенант Бауыржан Момышұлының арасында болған әңгіме жайында баяндалған еді.

Қабығы аршылмаған қарағай бөренелерден құрастырып жасаған дымқыл блиндаждың ішінде Бауыржан жаюлы дәптерді керосин шамның әлсіз жарығына таман жылжытты да, жазғандарымды байыптап оқи бастады.

Екеуміз көріспегелі бірнеше айдың жүзі бөлған. Осы өткен айлардың ішінде Бауыржан әбден жүдеген. Екі жағы ашаң тартып, танадай үлкен көздерінде сарғыш рең пайда болған,— сұрапыл арпалыстың, тынымсыз күндер мен түндердің салған таңбасы бұл. Шамның жарығымен нұрланған ерекше өткір көздері, шырайлы жүзі екеуміз ең алғаш дидаласқан кездегідей ғажап әсер етеді, бала кезімнен

жадымда қалған бір кітаптағы суретті тағы да көз алдыма елестетеді.

Бауыржан дәптерге үңілген бойы тіп-тік отыр. Әне-міне дегенше келесі оқылған бетті ашаң саусағымен лезде аударып тастайды. Анда-санда алақанымен көмірдей қара шашын сипап жатқызады, бірақ қолын алса-ақ болғаны, түрпідей шашы тікірейіп қайтадан тұра келеді. Бір мезетте жәшіктің үстіндегі портсигарға ұмсынды да, ішінен бір шылым алып, темекісін кептіру үшін шамның жалынына тосты. Шылымын тұтатқаннан кейін де ләм-мим деместен, бір ауыз сөз айтпастан дәптерді оқи берді. Ақырында дәптердің бетін жапты ол. Не айтар екен деп аңыра күткен едім, бірақ Бауыржан үн қатпады.

— Бұл жиырма алтыншы октябрьде болатын,— деп ескерттім мен.

— Ия,— деді ол. — Жиырма алтыншы октябрь... Москва түбіндегі арпалыстың он бірінші күні... Бауыржанмен бірге осы блиндажда тұратындардың бәрі әлдеқалай қиыстырылып жасалған, қарағай шыршасы тоселген сәкілерде манадан бері ұйықтап жатыр. Ояу отырған екеуіміз ғана. Біз Москва түбінде жаумен шайқасқан батальонның тарихын жалғастыра бермекшіміз. Момышұлы шылымын тартуда. Түтінін сора түсіп, шылымның отына діттене қарайды.

— Жаңа әңгімені бастайық,— деді ол. — Тек шартымыз есіңізде болсын..

— Қандай шарт?

— Сіздің тәңіріңіз — шындық қана!

Осыны айтып, маған ызғарлана қарады. Қабырғаға сүйеулі тұрған қылышқа көзімнің қиығымен бір қарап, ішімнен күрсіндім де, жаңа дәптер мен қарындашты қолыма алдым — әңгіме желісімен жазған кітабында жалған сөз айтар болсаң, бірінен соң бірін шауып тастаймын,— деп

Бауыржан қатер төндірген екі қолым да, менің бақытыма қарай әзірге аман.

Жаңа дәптердің дақ түспеген ақ беттері әңгіменің жалғасына ынтызар еді. Бауыржан өткен оқиғаларды баяндауға кірісті.

2

Панфилов тұрған үйден күндізгі сағат екі шамасында шықтым. Жаңбыр құйып тұр, күрсілдеген зеңбіректер үні естіледі, күйік иісі мұрынға келеді.

Бастырма түбінде біраз аялдадым. Азынап соққан жел; жыра мен шұңқыр біткеннің бәріне қақ тұрған; лайсаң асау тасқындар; карауытқан су беті жаңбыр тамшыларымен буырқанып, бұркылдап кайнайды. Жауын-шашын көпке дейін басылмайтын тәрізді. Мұндай жаңбырды әдетте «ақ жауын» деп атайды. Ақ жауын — кісінің еңсесін басып, көңілін жабырқататын жаңбыр бұл. Бір жақсысы, менің батальонымның жауынгерлері бұл түнді жылы үйлерде өткізеді, моншаға түсіп, жуынып тазаланады, дем алып, тынығады.

Құлақшынымды баса киіп, басқыштан жерге түстім. Жаңбыр өршелене бетке соғады, бастан сабалайды, жаңа ғана, генералдың үйінде отырған кезімде, әжептәуір кеуіп қалған сырма бешпентімнен сүметіліп су аға бастады.

— Жолдас комбат, міне плащ-палатка!

Қарсы алдымда — атқосшым Синченко. Оны өзіңіз білесіз. Зерек, ақ жарқын да қуақы, қара торылау, қой көзді Синченко Қазақстандағы орыс деревняларының бірінде туып-өсіп, қазақ өрендері сияқты бала шағын ат үстінде өткізген, өзі қазақша еркін сөйлейді. Бастан кешірген қиын-қыстау күндерде осынау еңгезердей жігіт те біраз жүдеген; албырап гүл жайнаған қызыл шырайлы жүзі едәуір

куаң тартқан. Әйткенмен мұның қой көздері су болған құлақшынының астынан маған күлімдеп, қулана қарайды.

Резеңкелі қоңыр-жасыл сала құлаш плащты иығыма жамылған заматта-ақ оның өн бойында жаңбырдың тарам-тарам сызаттары пайда болды.

— Батальон штабы қайда? — деп сұрадым мен.

— Әнеу жерде, жолдас комбат... Оң жақтағы екінші көше.

— Түсінікті. Өзім табамын. Ал сен жүгір дереу!

Барып айт, рота командирлері мен политруктерінің бәрін батальон штабына шақырсын.

— Бәрі де жиналған. Штабта күтін отыр, жолдас комбат.

— Бұйрық бергем кім?

— Лейтенант Рахимов.

Синченко кенет күлімсірей қойды.

— Неге күлімдейсің? Бірдеңе білесің бе?

— Білемін. Батальон резервте. Бір тәуліктей тынығамыз, сосын...

— Сосын ше? Неге үндемей қалдың?

— Генерал бізге риза дейді.

— Солдат телефоны ғой?

— Дәл солай, жолдас комбат.

Мен әңгімені басқа жаққа бұрдым.

— Оқ-дәрі әкелінді ме?

— Әкелінді, жолдас комбат. Азық-түлік те әкелді. Бес жәшік арағы тағы бар. Генерал бізге бүгін сыбаға берілсін деп бұйырыпты деседі.

— Командирлердің жиналған себебі осы ма?

— Иә... — Синченко тағы да күлімсіреді. — Командирлер сізге бүгін қонақасы береді деп дәмеленіп отыр.

— Қонақасы? Мұны шығарып жүрген қайсысы?

— Политрук Бозжановтың өзі әзірлемекші.

— Көмекшісі сен боларсың?

— Дәл солай, комбат жолдас.

— Екеуіңнің де сыбағанды берермін, бәлем. Қалақай жұлдырармын...

Қазір менің жорта ызбарланып тұрғанымды Синченко біледі, сондықтан да маған кулана қарайды.

3

Батальон штабы бөренеден киыстырып салынған, бірақ сылағы бітпеген үйдің ішінде. Ашық желдеткіштен тарам-дала шыққан дала телефонының сымдары қарауытады. Есік алдында — сақшы. Жаңбырдан қара қошқыл тартып, делдініп кеткен плащ-палаткалы жауынгер қаруын алшайтып, маған ефрейторша сәлем берді. Пулемет тачанкасының ат айдаушысы, аласа бойлы, таңқы мұрын Гаркушаны тани кеттім.

— Аман ба, Гаркуша... Қалғып тұрған жоқпысың?

Гаркуша түрлі-түрлі қылығымен бүкіл батальонға танылған жігіт, солай бола тұрса да, қолға түсе бермейтін айлакер. Өзін жауынгерлер жақсы көреді, өйткені ол ешқашан да жолдастық қалыптан айнымайды, жауған оқтан да, бастықтардан да именбейді, өзінің солдаттық жай-күйін жеңілдету үшін оның істеген түрлі айла-шарғысының оңай кешіріле беретіні де содан. — О не дегеніңіз, жолдас комбат! — деп батыл жауап қайырды ол. — Мені олай деуіңіз бекер...

Осынау кішкентай жылпос айдаушы қазір маған қатты ұнап тұр. Плащ-палаткасының жалбағайын қайырып тастаған. Үстінен жаңбыр суы сорғалап ағып тұр. Жүзінен қуындаған шырай білінеді.

— Жарайды, Гаркуша.. Сәл шыда... Ауысарсың — жылынарысың.

— Іштен бе? — деп сұрайды ол жалма-жан.
Осы бір әсіренкі сұрақты есітпегенсің, үйге кіріп кеттім.

4

Сенектен ішкі үйге кіретін есікті аштым да, табалдырықтан аттай беріп, тоқтай қалдым. Бір тамаша көрініске тап болдым. Бөлмедегі жұрттың бәрі шырт ұйқыда. Рахимовтың шақыруымен штабқа келген рота командирлері мен политруктері көп күннен бергі ұрыста және өткен түнгі жорықта шаршап-шалдыққандықтан, мен келгенше жантайып, лезде ұйқыға шомған көрінеді. Ең алдымен ұйықтаған рота командирі Панюков сияқты, әйтеуір таңдаулы орын соған тиіпті: бөлмедегі жалғыз кереуеттің жалаңаш тақтайына ұзынынан сұлапты. Рота командирлерінің ішіндегі ең жасы әрі ең шапшаңы болғансын, ол жұрттан бұрын қырынып, гимнастеркасын ауыстырып үлгеріпті.

Бір бұл емес, бәрі де қырынып алған сияқты. Форточка ашық тұрса да, үйдің ауасы ауыр: шұлғаудың күлімсі иісімен аралас әтір иісі мұрынға келеді. Тәрізі, таяудан военторг табылып, командирлер соған барып қайтса керек.

Панюковпен қатар кереуеттің шетінде сол ротаның политрукі Дордия жатыр. Гимнастеркасын шешіп тастаған, үстінде көгілдір тоқыма майка. Гимнастеркасын шешкен себебі біздің Синченкодан ба, әлде басқа біреуден бе, әйтеуір ақ шүберектен жағалық тігіп беруді өтінген болар (мұндай іске Дордияның өзінің ебі жок), сөйтіп, капелімде ұйықтап кеткен шығар деп ұйғардым мен.

Бұлардан басқалары шинельдерін төсеніп, противогаз дорбаларын жастанып, еденде жатыр. Әдетте денсаулығы жақсы, қызыл-күрең реңді рота командирі Филимонов ұйықтағанда сұрланып кеткен. Рахимовтың қара торы өткір жүзі де бұл жолы сұрғылттау да солғындау. Ал Бозжанов-

тың албыраған беттері нарттай. Таратылған пулемет ротасының осынау политругі бүкшиіп ұйықтаған бойы сәбиіне пысылдайды. Насихат бөлімінің байсалды да маңғаз нұсқаушысы Толстунов ұйықтар алдында етігін шешіп, солдат дағдысы бойынша су шұлғауын етігінің қонышына жайып қойыпты. Босағада, ең ынғайсыз орында екінші ротаның командирі Заев жатыр. Басын жұдырығымен сүйеген бойы, сырмалы бешпенті мен бауы ағытулы құлақшынын шешпестен ұйықтапты. Тікенектей тікірейген шикіл сары түктерін қырып тастауға да ерінген жалғыз адам осы.

Байланысшы жауынгер Ткачук та қабырғаға сүйеніп ұйықтап кеткен. Аяғының астында — телефон трубкасы еденде жатыр.

Ешкімді де оятуға бағпастан, шылымымды алып тұтаттым.

— Қайт кейін! Табанда жайратамын! — деп ақырды Заев кенеттен. Шошып оянған бетінде мені көріп, таңдана көздерін жыпылықтатты.

— Оның кім, Заев?

— Әлгі... қоршаудан қайтқандар ғой, жолдас комбат. Тағы да бет-бетімен кете жаздады.

Мен күлні жібердім. Тек сонда ғана Заевтың ұйқысы ашылды. Орнынан ұшып тұрып, бойын түзеп, маған ізет етті де, күтпеген жерден:

— Тұрындар! Смирно! Офицер мырзалар! — деп саңқылдады ол.

— Не деп кеттің, Заев-ау... Мынауың түйеден түскендей ғой...

«Офицер мырзалар» деген сөздер Заевтың ойына қайдан түскенін кім білсін, мұның себебін, бәлкім, оның өзі де түсіндіре алмас еді.

Менің алдымда оның қазіргі тұрған кейпі де қызық:

үстіндегі сырмалы бешпентінің суы кеппеген, оның астынан гимнастеркасының етегі шығып тұр, етігі баттасқан балшық, бауы ағытылған құлақшыны да су, құлақтары едірейіп кеткен. Бет пішінінде де кісі қызығарлық көрік жоқ: жақ сүйектері шығыңқы, самайы мен ұрт еттеріне айғыз-айғыз сызат түскен, өзі істік мұрын.

Мен кейде осы Заев отызға келсе де, әлі әбден қалыптасып болмаған-ау, өйткені өзінің әлденендей бір нокаты жетіспей жатқан сияқты деп ойлайтынмын. Солай бола тұрса да, мұны ішімнен қатты ұнатамын: ұзын тұра, сөлекет болғанымен, кимылы шапшаң — жүріс-тұрысы, шешім қабылдауы, тіпті ерсі қылықтары жағынан бұған тең келер ешкім жоқ. Оның мінезі бір кезде атағы шыққан Патқа ұқсайды. Сырықтай ұп-ұзын осынау күлдіргі киноактер есіңізде болар? Тығыршықтай, қортық Паташонмен бірге ойнап жүріп, өзі ылғи әйтеуір бір оғаш іске ұрына беруші еді ғой. Міне, осы Заевтың әлденендей бір ерсі қылығынан кейін мен:

«Пат! Нағыз Пат!» — деп ойлаушы едім.

Оның баттасқан етігін, алқа-салқа болған бас киімін нұсқап:

— Тәртіпке келтір өзінді,— деп әмір еттім.

— Құп болады, жолдас комбат, өзімді тәртіпке келтірейін.

Заев құлақшынын жұлып алды да, оған бір қарап, беліне қыстырды. Бұдан соң қалтасынан ұзын бәкісін шығарды да, еденде жатқан кеспелтек ағаштан бір жаңқаны жонып алып, сонымен етігінің балшығын қырнай бастады.

5

Заевтің даусынан оянған командирлер дереу түрегеліп, еденде жатқан шинельдерін жинап алысты. Тек Толстунов

кана асығар емес. Шұлғауын еппен орап, жұрттың қимылына көз салуда.

— Ал, офицер мырзалар, — дедім мен, — не себепті рақым еттіңіздер? Рахимов, командирлерді не үшін жинадың?

Рахимов екі қолын тік түсіріп қаздып тұр, бірақ осынау альпинистің, тау спорты шеберінің қазіргі кейпінде ешқандай қысылып-қымсыну жоқ, пішіні салқам да еркін. Ол алынған бұйрық бойынша батальон дивизия командирінің карамағына берілген деді. Сонсын ұрыс жабдықтары мен азық-түліктің келгенін хабарлады.

— Рота командирлері мен политруктерін сіздің келуіңізге әдейі шақырдым, жолдас комбат, — деп мәлімдеді ол. — Батальонда төтенше оқиға болған жоқ. Қазір батальон тынығуда.

— Тынығуы қалай? Қару тазалау ше? Дордия! Сен өзің жанға жайлы орын тапқан көрінесің. Тіпті, гимнастеркаңды да шешіп тастапсың... Сенің ротаңда жауынгерлер қаруын тазалады ма?..

Дордия шімірігіп кетті. Оның сырт пішінінде ерен өзгешелік бар: өңі ақ сары, тіпті аппақ дерлік, тек көздері ғана грузин әкесіне тартқан, қап-қара. Қазір оның маңдайы да, талдырмаш кеудесіндегі көгілдір тоқыма майкасынан қылтиған мойны да қызарып кеткен.

— Білмеймін, — деп тұтыға сөйледі Дордия. — Тазалаған болу керек... Рота командирі білер... Мен білмеймін, жолдас комбат.

Әдетте Дордия қатты сөз есіткенде жасып қалатын. Бұл сәтте де оның мөлиіп, төмен карамасқа амалы жоқ сияқты. Бірақ бұл жолы ол жасыған жоқ, қайта қайсар мінезін танытып маған қара көздерімен тура қарап тұрды.

— Олай емес, Дордия... Командир өз алдына, ал жауынгердің қаруы — сенің де ісің. Бір тәуір жері, шыныңды айт-

тың. Ал рота командирі не айтар екен? — деп мен Панюковқа қарадым. Түп-түзу, жинақы, бойында бір мін жоқ. Тік тұрған қалпында, қара шашты басын сәл кекшитіп мәлімдеді:

— Тазалауға бұйрық берілген, жолдас комбат.

— Тексерілді ме?

— Менде тексерілген, — деп күңк етті Заев.

Оның орынсыз килігуін жазғыруға әзір едім, бірақ сол мезетте тағы бір дауыс естілді.

— Комбат, — деп күлімсіреді Толстунов, — тым болмаса бүгінше қуырмай қоя тұрсайшы.

6

Батальонда мені жайша «комбат» деп атайтын жалғыз адам осы Толстунов болатын. Атағы жағынан өзі менен бір саты жоғары еді. Мендей аға лейтенанттың жағасында үш «кубик» болса, Толстунов «шпал» тағып жүретін. Ол, жоғарыда айтқанымдай, полкте насихат бөлімінің нұсқаушысы болып істейді, әскери атағы — аға политрук. Етігін киіп болғаннан кейін де ол еденге төселген шинелінің үстінде отыра берді. — Комбат, — деді ол, — мен роталарды аралап шықтым. Бәрі де реттеулі. Жауынгерлер жылы үйге орналасқан, қой еті қазанға салынған, темекі қолдарына берілген. Қару сөзсіз тазаланады. Взвод командирлері ешкімді еркіне жібермейді. Ал біздің бұл жерге жиналып отырған себебіміз, сен бізді қонаққа шақырғаның. «Комбат қонақасы бергелі жатыр» дегенді әрқайсымыз есіткенбіз. Ендеше, сый-құрметінді көрсет!

Мен осында жиналғандарды тағы бір шолып шықтым. Бәрі де тар жол, тайғақ кешуден өтіп, алғашқы ұрыстардың от-жалынында шыңдалғандар.

Бозжановтың дөңгелек балғын жүзінде жымындаған шырай білінеді. Екінші бөлмеге кіретін есікке көзінің

қиығымен қарайды. Ол жақтан қызара бөрткен Синченко көрінеді. Бұл екеуі — Бозжанов пен Синченко — көптен дос. Бозжанов біз мініп жүрген аттарға, әсіресе Күрең төбелге нанның қиқымын, кейде қант беріп дәніктірген. Өзі атқа құмар-ақ. Сондықтан да Синченко қолайлы кезін тауып, әредікте оның атқа мініп, серуен жасауына мүмкіндік беріп отырады. Екеуінің арасындағы осындай кішігірім сырды Бозжанов жасыра білмейді. Оның жылтындаған бітік коздерінен-ақ бұл сыр білініп тұрады. Қазірде де екеуінің неліктен көзбен ишарат жасасып тұрғанын аңғару қиын емес: ішкі үйде, осы достың — атқосшы мен политруктің — қатысуымен әзірленген таңсық ас бар екені аян.

Менің көзқарасымды байқап, Синченко дереу есікті жаба қойды. Бозжанов төмен қарай қалды, бірақ әлі де күлімсіреп тұр. Мейлі, Жалмұхамбет, дегенің болсын, бұл қылығың үшін несіне жазғырайын сені.

Сыртта сатырлап жаңбыр жауып тұр, кейде орудие-лердің гүрсілдеген сарыны естіледі, ал біздер батальонның аз да болса дамыл алуына мұрсат беретін бүгінгі күнге қуаныштымыз. Бөлмедегілердің бәрі де жадыраған, жайдары. Бұлар пеш түбінде қыздырынып, үсті-басын кептірген, рақаттана шылымын сорған солдаттың жылы шырайы мен ыстық лебізін ала келген сияқты.

— Бозжанов, бесбармағың бола ма? — деп сұрадым мен.

— Бесбармақ жоқ, жолдас комбат, — деп қутындады Бозжанов. — Оның есесіне нағыз май палау жейсіз, — деп ернін жылп еткізгенде, жұрттың бәрі ду күлді.

— Рұқсат етіңіз, — деді Рахимов түпкі үйдің есігін нұсқап.

— Рұқсат берілді ғой, — деп килікті Толстунов. — Көрмей тұрмысың? Жолдастар, комбат марқабат етулеріңді сұрайды, — деді де, ол есікке қарай беттеді.

— Сабыр ет, Толстунов,— дедім мен. — Алдымен генералдың бір жарлығын орындауым керек. Отырыңыздар. Темекі тартуға рұқсат.

— Қайда отырмақпыз? — деп күңк еткен Заев, рұқсат сұрамастан, сенекке шықты да, қолтығына қысып әкелген отырғышты еденге тастай салды.

Үй иелері таяуда ғана жылы мекенін тастап кеткен көрінеді. Бөлменің әр түпкірінен тіршіліктің ізі білінеді. Терезе текшесінде иесіз қалған қуыршақ жатыр.

Мен әңгімемді бастай бергенде, телефон шылдыры естілді. Полк комиссары аға политрук Толстуновты шақырып жатыр екен.

— Бір зауал келді дей бер, — деп қатты бір күрсінді ол. — Әлдеқашан барып мәлімдеуім керек еді.

Толстунов трубканы құлағына тосты.

— Тындап тұрмын, комиссар жолдас... Он минуттан кейін шығамын. Он минутқа рұқсат етіңіз.

Мембрананы кернеген ашулы дауыс келеді құлаққа, сірә, Толстуновты сыбап жатқан болу керек.

— Құп! Құп! — деп нықтады аға политрук. — Құп болады, жолдас комиссар! Тез жетейін.

Мембрананы жара жаздаған үн саябырсып барып басылды. Сонда Толстунов кенет еркін сөйлей бастады:

— Рұқсат етсейші, Петр Васильевич. Бірінші рет адамша бас қосқан едік. Комбат генералға барып келді. Не дейсің? Иә, бәлкім, бір-бірден тастап жіберетін шығармыз. Жо-жок, кам жеме. Оның алдында бәрі де мысықша жүреді, ешкімді де бетімен жібермейді. Рұқсат ет, Петр Васильевич... Он бес минут? Құп, он бес минуттан кейін шығамын. Рақмет, жолдас комиссар.

Трубканы телефоншыға берді де, Толстунов жеңін сырып, сағатына қарады.

— Қанша болды? — деп сұрады біреу.

— Екіден қырық минут кетті... Қараңғы түскенше әлі де екі сағат бар.

Қорғаныс ұрыстары кезінде күндізгі жарық уақыт қаншаға созылатынын, қашан күн батып, қараңғы түсетінін есептеу бізде дағдыға айналып кеткен болатын.

Өйткені жау бізге түрлі сағатта, бірақ ылғи жарық барда тиіседі. Күн батты дегенше, саны жағынан, әсіресе танктері жағынан әлдеқайда басым жатқан жаумен арпалысқан айқаста одан тағы бір күнді тартып алдық деп түйеміз біз.

Бөлме іші тым-тырыс бола қалды. Үнсіз тұрған біздің құлағымызға алыстан зеңбіректердің жиі-жиі гүрсілдегені естілді. Жаудың танктері тағы да лап қойған болу керек.

— Ал тыңдаңдар! — дедім мен жиналғандарға. — Біздің батальон — дивизия командирінің резервінде.

Оларға генералмен болған әңгімені, ол кісінің ұрыстың егжей-тегжейін қазбалап сұрастырғанын, ұрыста ерекше көзге түскендерді наградаға ұсыну үшін бүгіннен қалдырмай оған тізім жіберу керек екенін қысқаша айтып өттім.

— Бұл — үлкен іс, үлкен абырой, — деп түйдім мен. — Батальонның ерлерін атап-атап көрсету керек. Ойланыңдар, кеңесіндер, жолдастар. Бұған бір сағаттан кейін қайта ораламыз, лайықты дегендердің тізімін бересіндер. Ал енді... Аштан қатыра беруім болмас сендерді.

Толстуновты да дәм татырмай жібермеймін, жаманатты болмайын. Бозжанов, басқар. Шакыр қонақтарыңды.

7

Бозжанов сәнді салтанатпен екінші бөлменің есігін ашты. Қонақасыға орай ақ дастарқан жайылған болар деп ойларсыз. Қайдан болсын, иесіз қалған үйге бізбен бірге блиндаждық тұрмыс та ілесе келді. Стол үстіне газет жайыл-

ған. Онда ыстап қақтаған шұжық ірі-ірі туралған күйінде үйіліп жатыр. Оның жанында қақпағы ашылған ет консервілері самсап тұр. Тұздалған қияр кателектің ішінде. Ал Бозжанов айтқан май палау шебер аспаз Вахитов қарттың жебеуімен ас үйде пісуге жақын. Ыдыс-аяғымыз да түрлі-түрлі: үлкенді-кішілі кружкалар мен қырлы стакандар тұр. Бірақ бөтелке дегенің көрінбейді — менсіз столға қоюға батпаса керек.

— Бозжанов, арағың қайда? — деп сұрадым мен.

— Стол астында, — деп іркілмей жауап қайырды ол.

Жұрт тағы да ду күлді. Жарты стаканнан құюға рұқсат еткен едім, Заев:

— Аз ғой! — деп күнкілдеді.

Сонсын қолына қаңылтыр кружканы алып, Бозжановқа көзін бір қысты. Көтеріңкі дауыстар мен әзіл-қалжың арасында әркімнің сыбағасын құйып жатып ол:

— Жолдастар, тосты кім айтады? — деп сұрады.

Панюков дереу ықылас білдіре, стаканын көтерді.

Тост айтуға келгенде өзі шебер-ақ. Бұл жолы да ол суырылып шықты:

— Дүниеде адал достықтан берік нәрсе жоқ! Достық үшін ішейік, жолдастар! Жауынгерлік достық үшін!

Бұл тосты жұрт мақұлдап қарсы алды. Бірақ менің ойымша, мұндай жиында сан рет қайталанып келе жатқан үйреншікті тост бұл. Жан жүрегінді тебіrentетіп жаңа сөздерді тілейсің. Дегенмен, барымен базар, осыған да қанағат. Сөйткенше болмай, Заевтың даусы саңқ етті:

— Жолдас комбат, сөз қосуыма рұқсат етіңіз!

Мен бас изедім. Заевтың су құлақшыны қазір белінде қыстырулы. Шашын алдырғаннан кейін сопақша тақыр басы сорайып көрінеді. Қабағын керіп, стол басындағыларды бір шолып өтті. Сонсын жадырап күлімсірегенде, біз-

дің адал жанды, ақ пейіл Патымыз тіпті сүйкімді көрінді. Ол кружкасын көтерді.

— Қаруымыз үшін ішейік, жолдастар!

— Қару үшін бе? — деп қайыра сұрады Толстунов.

— Иә, — деді Заев. — Жан серігім — қаруым...

Сөзінің мәнісін түсіндірмекші боп, Заев құшырланған пішінде қолын сермеп, мына бір өлең жолдарын такпақтап айтты:

Бұдан басқа жол жоқ бізде,

Қолымызда винтовка!

Бәрімізге бала шағымыздан, революцияның алғашқы жылдарынан таныс өлең жолдары жұртты тебірентіп жіберді.

8

Бір кесім шұжықты апыл-ғұпыл шайнап, палау пісіп жатқан ас үйге өкінішті түрмен жаутандап қараған Толстунов орнынан тұрды да: «Ғапу ет, комбат. Кеттім. Әйтпесе комиссар әкемді танытар», — деп шыға жөнелді.

Жұрттың бәріне тағы да жарты стақаннан құйылды. Синченкоға да кружка табылды. Кезекті тост айту үшін түрегеле бергенімде, кенеттен нәубетші телефоншы иығымнан түртті.

— Жолдас комбат, сізді телефонға шақырады. Дивизия штабынан. Трубкины қолыма алдым. Стол басындағылар тына қалды.

— Тыңдап тұрмын, — дедім мен.

— Момышұлы ма?

— Иә.

— Бұл Дорфман. Дивизия командирінің бұйрығын айтайын: батальонды дабыл бойынша көтеріп, дивизия штабы орналасқан атырапқа қарай дереу аттаныңыз.

Одан әрі қарай бет аласыздар.

— Артиллериямен бе?

— Иә, барлық қару-жарағыңызбен.

— Құп, жолдас капитан. Түсінікті.

— Ал сіз өзіңіз, жолдас Момышұлы, дереу генералға келіңіз, дереу.

Бір машақат болған сияқты. Капитан Дорфман салмақпен сойлесе де, оның «дереу» деген сөзді екі қайтара айтуы әсте тегін емес. Біздің қонакасының, жалт еткен бір толас күннің ақыры, міне, осымен тынды.

— Синченко, әкел атты!

Менің штабыма әбден таныс бұл дауыс көбінесе қыста-лаң кезеңде естілуші еді.

— Жолдастар, бұйрықты тыңдаңдар!

Бәрі де орындарынан тұрды.

— Дивизия командирі батальонды дабылмен көтеріңдер деп бұйырды. Мені дивизия штабына шақырады. Мен жоқта батальонды лейтенант Рахимов бастап жүреді. Роталарыңа тарандар! Жұртты көтеріп, сапқа тұрғызыңдар.

Есік ашылды. Аспаз Вахитов буы бұқыраған бір кастрөл палауды маймандап алып кірді. Бәрі де мұны байқамағанып тұрды. Сонда Заев:

— Кәне, тағы бірден ішіп жіберейік! — деп саңқ етті де, кідірместен өз кружкасындағы арақты қағып салды.

Сонсын қиярды күтірлете шайнап, есікке қарай адымдады. Жол-жөнекей құлақшынын киін алды. Бас киімінің байланбаған баулары манағыша салбырап, құлақтары делдиіп тұр.

— Заев, құлақшыныңның бауын байла! — деп дауыстадым мен.

— Құп болады, жолдас комбат!

ДИВИЗИЯ ШТАБЫНДА

«Жау жоқ деме — жар астында»

(Халық мақалы)

1

Дивизия штабы орналасқан тас үйдің жанында жанбырдың астында бірнеше ерттеулі ат тұр. Мен Күрең төбелдің басын тежедім. Оның дымқыл жонынан бу бұрқырайды. Тас төселмеген көшелердегі шалшықты, батпақты кешіп, жануар бірнеше минуттың ішінде мені осы жерге, қаланы қақ жарып өтетін Волоколамск тас жолына жеткізді.

Тынымсыз себелеген ақ жауыннан, аспанды торлаған қонырқай-сұрғылт бұлттан күн қараңғы тартып тұр. Әлі де пердесі ұсталмаған терезеден электр шамының жарығы көрінеді. Нақ сол көшенің бойындағы бір кішкене үйде генерал Панфилов тұрады. Қақпағы ашық терезелердің әйнектері әнтек жылтырайды, сірә, Панфилов штабқа кетсе керек. Бүгін мен осы үйде генералдың алдында болғанмын. Соны қысқаша есіңізге салып өтейін. Дивизиядан қол үзіп қалып, бірнеше тәулік бойы хабар-ошарсыз кеткен менің батальоным түйдектете атқан оқтың көмегімен немістер орналасқан өңірден өзіне жол салып Волоколамскіге жеткен. Терезеден біздің батальон колоннасын көрген генерал дереу адъютантын жіберіп, мені өзіне шақыртып алған. Өткен оқиғаны баяндай отырып, генералдың картасына тиісті белгілер соққанмын. Бұл карта дивизия жүргізген ұрыстар тарихының сипаттамасы еді. Жау Волоколамскіге қарай өңмеңдеп келеді. Немістердің тегеурінін, шабуылын бейнелейтін көкшіл стрелка-жебеліктер Волоколамск станциясының үй-жайлары мен жолдарына тақап келген.

— Біздің жолымыз мынау. Неміс колоннасын біз осы жерде жамсаттық, жолдас генерал.

— Сабыр етіңіз... Ол қашан болды? Қай сағатта?

Енді кейбір жайттер маған анық бола бастады. Сонда генерал маған өз ойларын айтқан.

— Сіз немістерге жай оғындай тигенсіз,— деген Панфилов. — Мұндай тұтқиыл соққыға олардың кезігіп жүргені бір бұл емес. Мұндайда жау қырғынға ұшырап, қатты қансырайды, шабуыл жасайтын күші әлсірейді. Ал сіздің соққыңыз тек қана кездейсоқ нәрсе екенін немістер, бәлкім, білмейді де...

— Тағы да біраз уақыт менен әңгіменің анық-қанығын сұрап, генерал ақырында былай деген:

— Ал сіздің батальон жөнінде айтарым мынау... Өз резерvimді мен қысталаң жерге жібергенмін. Оның орнына сіздің батальон менің резерvim болады. Сіздерге ертеңге дейін тыным беруіме болады ғой деймін. Ұқтыңыз ба?

— Ұқтым, жолдас генерал.

— Ал енді барып дем алыңыз.

2

«Сіздерге ертеңге дейін тыным беруіме болады ғой деймін» деген сөздерін есітіп, генералдың үйінен кеткеніме небәрі екі жарым сағат болған. Міне, енді шақыртуымен тағы да келін отырмын. Не машақат болды екен? Балшық пен суды шашырата бір офицер менің тұсымнан штабқа қарай жүгіріп өтті. Панфиловтың штабында өзім бұрын көрмеген бұл қарбаластан қысылтаяң кезеңнің тап болғаны сезіледі. Зеңбіректердің гүрсілі әлденеден тына қалды. Қаланы тыныштық баурап алғандай. Елу қадамдай артта қалып қойған Синченко да шабандау көк биесімен келіп жетті. Аттан түсіп, тізгінді Синченкоға ұсындым да, салмақты көрінуге тырысып, осынау жануарды, сонымен қатар өзімді де тыншықтырғым келгендей, Күрең тобелдің бу-

санған кеңсірігін жайлап сипадым. Ілтипатыма риза болғандай, жануар жасаураған көздерімен маған оқырана қарады.

Кіре берісте сақшы жолымды бөгеді. Штабтың нәубетші офицері келді.

— Мәлім етіңіз,— дедім мен. — Аға лейтенант Момышұлы. Шақыртумен...

Нәубетші сөзімді бөліп жіберді:

— Білем, білем... Генерал күтіп отыр сізді. Жүріңіз.

3

Алдыңғы екі бөлмеде штаб командирлері орналасқан, кейбіреулері тиісті тапсырма алып, дереу аттану үшін шинельдерін киіп, қару-жарағын асынып алған. Бұлардың бәрін дерлік Алматыдан, дивизия құрылған кезден білемін. Стол үстінде үш-төрт телефон тұр; екі аппаратта біреулер сөйлесіп жатыр. Пешке от жағылған. Пештің қарсы алдында отқа қарай аяғын көсіліп, дивизия артиллериясының бастығы, ұзынтұра полковник Арсеньев отыр. Мен таяуда ғана мұны шегінген орудиелермен бірге кетіп бара жатқанын дүрбіден көргенмін. Адамдар мен зеңбіректердің төбесінен, кейде осылардың арасынан жүздеген сәулелі ок ұшып жатқанда осынау қарт полковник, айтулы әскери адам, төктай қалып, кейін бұрылып қараған, қалтасынан портсигарын шығарып, ішінен бір шылым алған да, оны тұтатып, тарта бастаған-ды, бұл қимылдың бәрін ол әдейі жайбарақат, салмақпен істеген, онымен қоймай, бір зеңбіректі тоқтатып, оған жауды атқылатқан.

Қазір ол пештің алдында тоқыма креслода отыр, шалқайған бойы аяғын еркін көсіліп, бунақ-бунақ, ұзын саусақты, қызыл-күрең қолдарын отқа жылытуда. Анадй жерде, артиллериялық байланыс телефонының маңында штаб артиллеристері орналасқан.

Полковник мені көріп:

— Момышұлы?! Батальоныңмен келдің бе? — деп сұрады.

— Иә, жолдас полковник.

— Дұрыс-ақ... Жарайды, бар, бар...

Екінші бөлмеде капитан Дорфман телефон арқылы сөйлесіп отыр. Рені жасаң, әмісе жайдары да сергек капитан маған қазір де көздерімен күлімдеді. Оның қарсы алдында қызыл және көкшіл белгілермен шұбарланған карта жатыр.

— Ал ормандағы біздің адамдар ше? — деп қазбалап сұрайды Дорфман. — Иә, иә, шаршы орманды айтамын?

Пулеметшілер бекінді дейміз! Солай шығары қалай? Ендеше, барлаушылар жіберіп, байланыс орнатыңыз...

Жол бойындағы күрке аман ба?

Әңгімесін болместен, Дорфман маған келесі есікті нұсқады. Бұл «кіріңіз» деген ишараты еді. Дегенмен генералға бірден кіруге батпастан, біраз бөгеліп тұрдым. Дивизия саяси бөлімінің бастығы, полк комиссары Голушко біреуді күткендей сол есікке қарап қойып, бөлме ішінде ерсілік-қарсылы жүр, бөркін, шинелін киіп, буынып-түйініп алған. Әдетте жайдары-жарқын аңқылдақ кісі, бұл жолы мені үйреншікті әзілмен қарсы алған жоқ.

— Батальонмен бе? Генералдың резерві ғой? — деп үздік-создық сұрады ол.

— Иә, жолдас комиссар.

— Кіріңіз, ендеше!

4

Есікті аша бергенімде, әсте менің естуіме болмайтын бір суық сөзді құлағым шалып қалды:

— Масқара! Сізге сенгендегіміз осы ма...

Нақ сол сәтте Панфиловты көрдім. Түсі тұнжыраңқы. Мен есіткен ауыр сөздер осы кісіге айтылған екен.

Анадай жерде әскери елтірі бөрік, қара былғары пальто киген, ешқандай айырым белгісі жоқ толықша келген бір кісі тұр.

Панфиловқа қарап:

— Жолдас генерал...— дей беріп едім, ол мені жалма-жан тоқтатып тастады.

— Жолдас Момышұлы. Мына кісі генерал-лейтенант Звягин, армия қолбасшысының орынбасары.

Мен былғары пальто киген кісіге қарай кілт бұрылдым.

— Жолдас генерал-лейтенант! Дивизия командиріне жүгінуіме рұқсат етіңіз. Батальон командирі аға лейтенант Момышұлы.

— Неткен партизаншылдық! — деп тыжырынды ол. — Мына қылышы несі?

— Мен артиллериспін, әскери мамандығым ресми өзгертілген жоқ. Қылышты устав бойынша тағып жүрмін,— деп жауап қайырдым.

Звягин ұнатпаған пішінмен басын шайқап, Панфиловқа жазғыра қарады.

— Қайдан шыққан тәртіп бұл? Батальон командирінің сізге, дивизия командиріне тікелей келетіні қалай?

Панфилов қызарып кетті. Әжімі мол қоңырқай жүзінде қара дақтар пайда болды. Панфиловтың бұл мінезін біз білетінбіз — күйінгенде осылай қызарып, тарғылданып кетуші еді. Дегенмен бұл күйі тез-ақ басылатын.

Звягиннің кінә тағуы әбден орынды еді. Шынында да, Панфиловтың бойында бір мін болатын: әдетте оның бастыққа тән мінез көрсетпейтіні, дәреже-шен талғауды жаратпайтыны соншалық, кейде батальон командирлері тұрсын, взвод командирлері де, тіпті солдаттар да устав ере-

жесінен тысқары оған тікелей бара беретін, ал біздің генерал бұған тыйым сала білмейтін, керек десе өзі мұны ерсі көрмейтін де.

Қазір ол менің резервтегі батальон командирі екенімді айтты. Панфиловтың сәл қарлыққан даусы баяу естіледі. Сыңайына қарағанда, өзін әлденеге айыпты санап, бастықтың алдында тайсалып отырған кісі сияқты.

— Ә, резерв командирі... — деді Звягин. — Қарулы әскерің қанша?

— Алты жүз жауынгер, станокті төрт пулемет, сегіз орудие, — деп мәлімдедім мен.

Звягиннің сәл домбыққан сарғыштау жүзі жіби бастады. Алғашында жымырулы көрінген көнтек еріндері енді кенеттен көзіме түсті.

— Оқ астында, ұрыста болып көрдіңіз бе?

— Иә, — деп қысқаша жауап қайырдым.

Әңгімеге Панфилов араласты. Оның күнге күйген жүзінен тарғыл дақтар ғайып болды. Ол бірнеше ауыз сөзбен батальон туралы, немістер жолымызды кесіп тастағанда, біздің де қарап қалмай, жау тылындағы жол торабын басып алғанымыз жайында, сөйтіп, Волоколамскіге, Москваға қарай ұмтылған гитлершілдерді сол маңда бір тәуліктей әурелегеніміз жайында айтып берді.

— Сонда бұл бұйрықсыз қимылдаған, — деп түсіндірді Панфилов мені иегімен нұсқап.

Оның кішкене көздерінен уайымның, шошынудың белгісімен қатар діттенген ойдың нышанын байқадым мен. Тәрізі әлденені түйіп алуға, өз ойын ақыл таразысына салуға талпынғандай. Машинамен тықырлап алғызған бурыл тартқан қара шашын сипады ол — киналғанда Панфиловтың осылайша шашын сипайтын, желкесін уқалайтын әдеті бар, — бірақ жалма-жан серпіліп, қолын төмен түсірді.

— Бұйрықсыз қимылдаған бұл, — деп қайталады Пан-

филов. — Анығын айтқанда, оған баска бұйрық берілген: кері шегініп, дивизияға қосыл дегенбіз. Оның орнына бұл сол жерде аялдап, жол торабын басып алған. Тәртіпсіздік қой? Әрине, тәртіпсіздік... Бірақ дегенмен... Қылыш асынған партизаныңыздың сиқы, міне, осындай.

Өзіне жарасымды шыраймен жымындап, Панфилов мені таныстырғандай ишара етті. Өзінің дағдылы, қарапайым қалпына, әзіл-шыны аралас келетін әңгіме желісіне қайта түскісі келетіні көрініп-ақ тұр. Бірақ күлімсіреген шырайы лезде басылып, бет ажарынан қапалық пен қамығудың, шаршап-шалдығудың белгісі қайтадан білінді. Қиғаш біткен кап-қара қасы мен қалың қабағы тағы да түксие қалды.

Звягин сәл жібіген сияқты.

— Ә, солай деңіз! Қазақпысың?

— Иә.

— Жарайды.

Звягин: «Батальонды қазақтың бастап жүргені жақсылық екен»,— дер деп ойладым қапелімде. Мұндай лебізді мен бұрын да талай есіткем. Ә дегенде мақтау сияқты көрінгенімен, мұның өзі біздің ер жетіп, есейгенімізді елемеушіліктен туған ескілікті көзқарас еді, сондықтан, шынымды айтсам, мұндай лебіз намысыма тиіп, шаншудай қадалатын. Бірақ, обалы не керек, Звягин бұлай деген жоқ.

— Жарайды,— деді ол қайталап. — Қазір генерал сізге міндет жүктейді. Менің айтарым қысқаша. Жау дивизияның оң жақ шебін бұзып өткен. Сіздің міндетіңіз — қаранғыда қарсы шабуыл жасап, немістерді кейін ығыстыру, бұрынғы шепті қайта алып, соған бекіну.

Бекінгенде шегінбейтін болу. Түсінікті ме, батальон командирі?

— Түсінікті, жолдас генерал-лейтенант,— дедім мен.

— Бүгін-ертең Москва үшін шешуші айқасқа түспекшіміз,— деді Звягин тағы да. — Жау қалжырап, титықтап

қалды, ол ақтық күшін жұмсауда, сондықтан біз осы арада оны тоқтата аламыз, тоқтатуға тиіспіз де. Тіпті біздер, командирлер мен саяси қызметкерлер, қолымызға қару алып, ұрысқа тікелей аралассақ та, әйтеуір осылай етуге міндеттіміз. Біздің әлі де шегіне бергеніміз маскарашылық! Дивизияның шебін бұзуға тағы да жол бергеніміз маскарашылық. Панфилов еңсесі түсіп, үнсіз мұнайып тұр. Октябрьдің он алтысынан бері жүргізіліп келе жатқан табан тірескен, шиеленіскен ұрыстарда немістер дивизияның қорғаныс шебін екі-үш рет бұзып өткен-ді. Алғашында майдан шебі бөлшектеніп кеткен сияқты көрінсе де, біздің жауынгерлік бөлімдеріміз, жеке-дара, окшау күйінде де ұрыс жүргізуден, жауға табан астынан тиісуден, алға жарып өткен немістердің жолын кесуден әсте танған емес; қысқасы, роталар, батареялар, батальондар жау алдынан тағы да тап болып, қайтадан біртұтас шеп құратын.

— Міне, біздің шебіміз тағы да бұзылыпты, соған орай: «Дивизияның шебін бұзуға тағы да жол бергеніміз маскарашылық», — деген сияқты ащы сөздерді естіп отырмыз. Мұндай суық сөз кісінің еңсесін түсірмей қойсын ба, дәл осы сәтте майдан шебі ғана емес, Панфиловтың ойы да бөлшектеніп кеткендей.

5

— Міндетін айтыңыз, генерал, — деп үн қатты Звягин.
— Бөгет жасамайын сіздерге.

Екі қолын артына ұстап, бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүре бастады ол. Панфилов есік алдында тұрып дауыстады:

— Дорфман жолдас, картаңызбен келуіңізді өтінем.

Звягин баяу ғана күңк етті:

— «Өтінем»... «Өтінем» емес, «картаны әкеліңіз мұнда» демес пе.

Панфилов үндеген жоқ. Ажарында тағы да қызыл-күрен теңбіл пайда болды. Діттене, қайтадан басын әнтек төмен салды. Бұл қимылынан енді кайсарлықтың белгісін байқадым.

Кезінде мен Панфиловтың әскери адамның салтымен үйлеспейтін жұмсақ мінезіне, өктем сөйлеу орнына кісімен ақылдасуды, өз ойын ортаға салуды жөн көретініне таңданатынымын. Сондықтан бағынышты адамдарына әскери салттан тыс: «жолдас Момышұлы», «жолдас Дорфман» деп үн қатуы да ерсілеу көрінетін. Оның аздап қарлыққан қоңыр даусы баяу естілетін еді, бейне өктем сөйлеуді білмейтін жандай, жұрттың әскерше бой түзеп, қаздиып тұруын жаратпайтын. Ұзамай бәріміз де бұған үйреніп кеткен едік. Ал енді Панфиловқа бейне Звягиннің көзімен қарағандаймын. Ия, дәл осы сәтте біздің генералымыз көрер көзге қораштау еді. Аласа бойлы, еңкіштеу, кеудесі ашан, жіңішке мойнын айғыз-айғыз әжім басқан Панфиловта адуындылық дейтіннен дәнеңе жоқ еді, бірде өзінің әзілдеп айтқанындай, «қарапайым генерал» болатын. Осылай болғасын, сырттан қарағандар оның дивизияны қалай басқарып жүргенін, сан мың адамды өз әміріне, өз еркіне қалай бағындыратынын, әрине, түсіне бермеуші еді... Үлкен қара папкасын құшақтап, аяғын жедел баса Дорфман келін кірді.

— Жарыққа таман, столға кеп отыруыңызды өтінем, — деп шақырды Панфилов. — Жолдас Момышұлы, сіздің де келуіңізді өтінем.

Ол «өтінем» деген сөзін қасарыса кайталаудан танбады. Бірақ Звягин бұл жолы үн қатқан жоқ. Ол да столға келді. Дорфман папкасын ашқанда, дивизия штабының операциялық картасы көзімізге түсті.

Бұл картаны өмірі ұмыта қоймаспын деймін. Резеңке карта бетін айғыздап, қарындашпен жүргізілген көк сызық

пен қызыл сызықты сан рет өшірген. Кей жерінде, әсіресе немістер тегеурінді күш жұмсаған бағытта, оңтүстіктен Волоколамскіге баратын тас жол бойында тіпті картаның тасқа басылған атаулары да көмескі тартқан. Табан тірескен ұрыстар нәтижесінде осы бағыттағы жағдай кейде күніне екі-үш рет өзгеретін. Волоколамскінің төңірегіндегі дивизияның қорғаныс шебін бейнелейтін, доғаша иілген қазіргі қызыл сызық оңтүстік пен солтүстікте бірнеше жерден бұзылған-ды. Оңтүстіктегі жағдай күндіз маған Панфилов көрсеткен картада бейнеленген кезінен бері онша өзгере қоймаған-ды. Желісі бұзылып, бөлшектелген қызыл тізбектер, яки, дұрысын айтқанда, кішігірім бунақшалар, әредікте кездесетін пулеметтер мен зеңбіректер белгілері әлі де өмір сүріп, біздің тылымызға баса-көктеп ұмтылған немістерге қарсы күш көрсетуде еді.

Бірақ дивизияның солтүстік жағында, яғни оң канатында күтпеген жерден бір сұмдық болған сияқты. Ол жақтағы шебіміз бірнеше километр жерде ойсырап қалған. Осы кетіктен жүргізілген екі айрық кең көкжебе аранын аша алға ұмтылған жауды ишаралайды. Жебенің екі айрық сүйір ұшы пунктирмен белгіленген. Мұның мәнісі — жаудың беталыс бағдары дәл анықталмаған, жорамалмен көрсетілген деген сөз. Қаланың солтүстік жағында қорғаныс шебін бұзып өткен немістер мен қаланың арасында енді ешқандай бөгет, ешқандай тосқауыл жоқ, тек қала шетіндегі бақтың екі-үш жерінде зенит-зеңбіректердің белгілері бар.

Шынымды айтайын, тұла бойымды қорқыныш билеп кетті. Бәлкім, бет алдынан ешқандай қарсылық көрмеген жаудың нақ осы сәтте Панфиловтың штабына қарай келе жатпағанына кім кепіл?

Панфилов осы кетікті иегімен нұсқап:

— Кәне, Дорфман жолдас, әкелген жаңа ақпарыңыз қандай? — деп сұрады.

— Байланыс орната алмай жатырмыз, жолдас генерал,— деген жайсыз жауап естілді. Нак осы сәтте штабтың нәубетшісі келіп кірді.

6

— Жолдас генерал-лейтенант,— деді нәубетші,— мәлімдеуіме рұқсат етіңіз. Звягин басын изеді. Нәубетші Звягиннің шақыруы бойынша құрама полктің командирі майор Кондратьевтің келгенін хабарлады. Волоколамскіде осындай полктің жасақталғанын және біздің дивизиямен іргелес жерде қорғаныс участкесіне орналасқанын таяуда есіткенмін.

— Кондратьев? Қайда ол? — деп сұрады Звягин.

— Осында. Анау бөлмеде.

Аяғын салмақпен нық баса Звягин есікті айқара ашып, ілгері жүрді. Панфилов оның соңына ерді. Алғашында мен онда басталған әңгімеге құлақ тіккен жоқпын. Тек күңгірлеген сөздер ғана еміс-еміс естіліп жатты. Байқауымша, әлгі келген адам өзінің бар кінәсін жуып-шайып жатқан тәрізді. Сөйткенше болған жоқ, Звягиннің даусы саңқ ете түсті.

— Зәрең қалмаған ғой?

Мен ашық тұрған есікке жакындадым. Звягиннің қарсы алдындағы ашаң, қызыл-күрең майор қатты абыржулы, үстіндегі шинелі суға малынып, балшыққа батқан. Бетіндегі самайынан иегіне дейін тартылған айғыз таңба білеуленіп кеткен. Екі қолын санына жапсыра, сіресіп тұрған Кондратьевте үн жоқ. Тек айғыз таңба түбіндегі жақ еті бүлкіл қағады.

Звягин бұрынғыша саңқылдаған дауыспен жауап ала берді:

— Бұйрықсыз шегінуге кім рұқсат етті?

Бөлме іші тым-тырыс. Жұмыстарын доғарған штаб командирлері де аяқтарынан тік тұр. Қарсыдағы есіктен штаб-

тағы артиллеристер сығалап қарайды. Осынау тыныштықта әр сөз анық естіледі.

Звягин жауап күтуде. Кондратьевте үн жоқ. Звягиннің иығынан дем ала, қатты ентіккені естіледі.

— Жауабыңды айт! — деп акырды ол. — Бекінген шебіңнен өз бетіңмен шегінуге үзілді-кесілді тыйым салған бұйрық барын білмейсің бе?! Жұтқыншағы бір көтеріліп, бір төмен түскен Кондратьев:

— Басқа амалым қалмады, — деп булыға үн қатты.

— Қашудан басқа ма?

Тағы да біраз тым-тырыс.

Звягин жалғыз Кондратьевке емес, басқаларға да тондіргісі келгендей, қайтадан әр сөзін нықтап сөйледі:

— Бәрімізге берілген бұйрық бар: қазір, Москва үшін болып жатқан шешуші шайқас күндерінде, бекінген шебіңнен өз бетіңмен кету — Отанға опасыздық жасағанмен бірдей! Сіз опасыздық жасадыңыз...

— Мен не істейін...

— Сөйлеме! — деп саңқ етті Звягин. — Қаруыңды тапсыр!

Майор сұрланып кетті. Қызғылт реңінде қарауытқан таңбасы кенет қызыл күрең білеуге айналып, енді бадырайып көрінді. Бейне бетке тиген қамшының дағы сияқты. Жанашыр адам іздегендей, майор жалтақтап қарады да, пистолет қабы ілінген белдігін шешіп, стол үстіне қойды.

— Жұлдыз алынсын!

Сәл ғана кідіріп тұрды да, Кондратьев ылғал бөркін қолына алып, қызыл жұлдызды жұлды.

Звягин рақымсыз райынан қайтар емес:

— Қамауға алынсын! Сотқа берілсін! Дәл бүгін сотталсын... Ертең армия бойынша бұйрықпен жариялаймыз... Әкетіндер!

Дивизия штабының коменданты, жас лейтенант түнерген түрмен:

— Кеттік... — деп үн қатты.

Кондратьев алға түсті, комендант соңына ерді. Тыныштықта Звягиннің еңтіге дем алғаны әлі де айқын естіледі. Өл Панфиловқа бұрылды.

— Генерал, сізден уақытша бірнеше саяси қызметкерлер мен штаб командирлерін алмақшымын. Өлгі полкке барамыз. Қашып кеткендерді жинап, басын қосамыз, сосын қарсы атақаға шығамыз.

— Өз адамдарыңызға телефон соғыңыз, — деп бұйырды Звягин саяси бөлім бастығына. — Қызметкерлеріңіз атқа қонсын. Қазір жолға шығамыз.

Майдан шебіндегі жағдайды аңғартатын белгілер түсірілген жаңа картаны алып, Звягин бірнеше минуттан кейін дивизия штабынан жүріп те кетті.

7

Манадан бері мен тұрған бөлмеге Панфилов қайта оралды. Соның ізінше ұзын тұра артиллерия полковнигі келіп кірді. Өз үйіндегідей еркінсіп, тіпті буына нан піскендей панданып, тыжырына сөйледі:

— Қарсы атакашылын... Қарсы атака емес, күйік десеңші...

Панфилов кілт бұрылды.

— Сізге орамал керек болар? — деп сұрады ол.

Панфиловтың бір әдеті осындай. Шамырқанған да жоқ, «Әдеп сақтаңыз!», яки «Сораңызды ағызбаңыз!» деп жекірген де жоқ, ашу үстінде қатты сөз айту орнына кекесінді сұрау берумен ғана тынды.

Полковник Арсеньев кекесінді түсіне қойып, екі қолын жалма-жан тік төмен түсіре, бойын түзеді.

— Кетуіме рұқсат па? — деді ол.

— Барыңыз,— деп жауап қайырды Панфилов.

Енді Панфилов, екеуміз оңаша қалдық. Панфилов стол үстінде жатқан картаға бір қарап, бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүрді. Сонсын күтпеген жерден маған үн қатты:

— Тәрізі, бейберекетсіздікке танданып тұрған боларсыз? Иә, бейберекетсіздік көп-ақ, жолдас Момышұлы.

Онан соң, өзінің әлденендей бір ойына үңіліп тұрды да:

— Жолдас Момышұлы, Энгельстің әскери еңбектерін оқығаныңыз бар ма? — деп сұрады ол.

— Жок, жолдас генерал.

— Оқығайсыз... Жаңылмасам, Энгельстің бір нақыл сөзі бар: «Әскер өнерінде бола беретін бір жайт: бейберекетсіздік дегеннің өзі жаңа тәртіп» деген ол.

Тәрізі, біраз жүріп, өз ойын ортаға салуға құштар сияқты. Бірақ оған уақыт қайда, генерал қалтасынан сағатын шығарып, бауын ағытты да, стол үстіне қойды.

— Мұнда келіңіз, жолдас Момышұлы... Картаға.

8

Бір-екі минут Панфилов картаға үнсіз қарап отырды. Солтүстіктен қалаға қарай бағытталған көк жебеше бұрынғыша жеңіл пунктирмен белгіленген. Дорфманның хабарлауынша, немістер шебін бұзып өткен полкпен екі арада үзілген байланыс әлі қалпына келтірілген жоқ-ты. Сол жақтан дұшпанның келе жатқаны рас па?

Төнген қауін күшті ме? Әлде бұл біздің резервімізді алаңдату амалын көздеген айлакер жаудың алдамшы әрекеті ме? Онда Панфиловтың өзіне қарасты ақтық резерв батальонын түн ішінде белгісіз жаққа жіберуі жөн бе? Ал егер қорғаныс шебінің бұзылғаны шын болса, жаудың қалаға келер жолы ашылған болса, жібермей қалай отырмақ?

Стол үстіндегі сағат сыртылдайды. Уақыт өтіп барады. Бір шешімге келу керек.

— Мінеки, жолдас Момышұлы, Волоколамск түбіндегі бекініс шебі мынау,— деп үн қатты Панфилов.

Ол біздің дивизия келгенге дейін, күн ілгері әзірленген Волоколамск бекініс ауданындағы солтүстік өңірді, Лама және Гродна өзендерінің бойында салынған қорғаныс шебін қарындашының доғал жағымен нұсқап көрсетті.

— Бірақ бұл жерге бекінбеңіз,— деді тағы да Панфилов. — Көрдіңіз бе, арғы жаға биік... Шеп деңгейі үйреншікті әдет бойынша белгіленген: өзен болса — сөз қысқа, қарындашты алып, сызық жүргізе береді ғой...

Жаңылмасам, бұрынырақ сізге Панфиловтың бір дағдылы ишаратын айтқан шығармын деймін: қаптаған ойдың ұшығына жете алмай, әрі-сәрі болып отырған сәтте саусақтары еріксіз әнтек тарбиып кетеді. Міне, қазір де ол тарамдалған саусақтарын ербеңдетеді, сірә, ишаратын өзі де байқамайтын сияқты.

— Сіздің міндетіңіз,— деді ол, — арғы жағаға өтіп, жотаны, Иваново деревнясын алу, сөйтіп, жаудың жолын бөгеу. Егер жаумен ертерек кездесіп қалсаңыз, қарсы ұрыс ашыңыз. Түсінікті ме?

— Түсінікті, жолдас генерал.

— Барыңыз... Штабтан карта ала кетіңіз.

— Күп, жолдас генерал.

Панфиловтың бетіне тура қарап тұрып, «күп!» деп жауап катсам да, мен ішімнен: «Кәміл сенімің жоқ, дұдамал екенсің, не істерінді білмейді екенсің, онда мені неге жұмсайсың?» — деймін. Панфиловпен дидактасып, пікірлесіп жүрген уақыттың өн бойында көңілімде бірінші рет реніш пайда болды. Жаңа ғана айтқанымдай, генералдың бетіне тура қарап тұрғанмын. Бейне менің ойымды аңдағандай, Панфилов кенеттен былай деді:

— Мен күмәнданып, әрі-сәрі боп тұрмын, жолдас Момышұлы. Менің жіп таққан шешімім де, оған деген

уақытым да жоқ. Панфиловқа деген ренішім қас қақанша аялау сезіміне, сүйіспеншілікке айналды. Неткен адал, шыншыл жан, өзін күнәдан пәк етіп көрсеткісі келмейді!

— Шынымды айтсам,— деді ол тағы да,— сізге қалада ұрыс жүргізуді тапсырсам ба деп едім. Мына жердегі дұшпанды,— Панфилов немістердің негізгі күшімен жүргізіліп жатқан ұрыс шебін қарындашымен нұсқап көрсетті, — титықтатқаннан кейін сізге қаланы қорғауды тапсырармын деп едім. Бәлкім, сізді жібермей, шыдап бақсам қайтеді?

Панфилов серпіле маған карады, тіпті менің сөзімді, ақыл-кеңесімді есіткісі келгендей, маған қарай ұмсынды. Бірақ мен генералға қандай ақыл-кеңес айтпақпын?

Солтүстіктегі кетікті қарындашымен нұқып, ол тағы да сөйледі:

— Мына жақта не боп жатқанын мен білмеймін.

Бәлкім, сіздің өзіңіздің шешім қабылдауыңызға тура келер. Мұндайда батыл қимылдаңыз, сізге сенемін. Бәлкім, соныңыздан тағы бірер хабар жеткізерміз. Ал жолдас Момышұлы... — Маған қолын беріп, менің қолымды қатты қысты. — Сенем сізге, жолдас Момышұлы. Сіз ешқашан да намысты қолдан бермейсіз.

— Ешқашан да! — дедім мен қатуланып.

Мен кілт бұрылып, кете бастағанымда Панфилов мені тағы да тоқтатты.

— Тағы бір айтарым — сақ болғайсыз. Алдымен авангардыңыз ұрыс бастасын. Аңысын аңдап тұрып, негізгі күшіңізбен қиыстап барып соғыңыз... Сәті түссе, көп шығынсыз-ақ тықсырып тастайсыз, ұқтыңыз ба?

— Ұқтым, жолдас генерал.

— Онда барыңыз, барыңыз... Қош.

Көзінің жанарынан жанашырлық пен уайымның белгісін байқадым мен.

ҚАРАҢҒЫДА ҚАРМАНЫП

*«Жауыңды жапыра біл,
Баудай түсіре біл»*

1

Штабтан шыққанымда Күрең төбел бірден көзіме түсе кетті. Тіпті қараңғыда да оны басқа жылқы атаулымен шатастыру мүмкін емес: маңдайында үлкен төбелі бар, әрі ақ тірсек. Түсі күрең болса да, жаңбыр арасынан қап-қара болып көрінеді.

Синченко жолымды бағып тұр екен, дереу Күрең төбелді алдымнан көлденең тарта берді. Екінші жак жетегінде өзінің Шабдары. Екеуіміз жалма-жан атқа қондық та, эне-міне дегенше тас жолдан қиыстау жердегі көшеге орналасқан батальонға барып жеттік. Жол үстіндегі ат жеккен зеңбіректер, пулемет артылған қос дөңгелекті арбалар, көшпелі асханалар анадайдан қарауытып көрінеді. Менің келуімді күткен батальон тыныстап жатқан-ды. Жаңбыр суынан шинельдері ауыр тартқан жауынгерлер әр жер-әр жерде — үй іргесінде, баспалдақта, дуал түбінде — топтанып тұр. Әр топтың арасынан тартқан шылымның оты жылт-жылт етеді. Қала меңіреу ұйқыға шомғандай тым-тырыс, терезе біткен қараңғы. Тек станциядағы өрт қана әлі толастамаған. Аспан-да қызыл-күрең сәуле қыландайды.

2

Мені алыстан таныған Рахимов команда берді:

— Встать! Смирно!

Маңайдағы жауынгерлер мен командирлердің бәрі дереу бойларын түзеп, тік тұра қалған еді. Мен:

— Отставить! Вольно! — деп дауыстадым.

Рахимов бір үйді штаб жұмысы үшін босаттырып, байланысшыларды бір жерге жинапты. Біздің осынау штаб бастығы көзге қораш, сөзге сараң болғанымен, іске келгенде әрқашан да тындырымды. Тәптіштеп сұрамасам да анық білемін: Рахимов қалауынды емеуініңнен танығандай-ақ, нақ осы сәтте қажетті жұмысты тап-тұйнақтай, мінсіз атқара біледі. Біз дивизиядан ала келген топографиялық карта плащ-палаткаға ораулы болатын, соны Рахимовқа ұсынып:

— Колонна бойынша хабарлаңыз, үшінші ротаның командирі маған тез келсін! — дедім.

Рахимов мені штабқа лайық деп тапқан үйіне ертіп әкелді. Соның арасынша Филимонов та осында келіп жетті.

— Жолдас комбат, сіздің жарлығыңыз бойынша келіп тұрмын!

— Рахимов, Филимоновқа картаны бер. Ұста, Ефим Ефимович. Жайып сал.

Нақ осы жерде, баспалдақтың жаңбыр тимейтін басқышында тұрып, су жаңа шаршы картаның бетіне көз жүгірте бастадық. Рахимов қалта фонарының шаңқан сәулесін түсіргенде, мен картадан Филимоновқа Иванково деревнясын нұсқадым.

— Көрдің бе? Оң қанатта біздің шебімізді бұзып өткен дұшпанның колоннасы осы деревняға жақындап келеді. Жаудың күші мәлімсіз. Батальонның міндеті — жаудың қалаға келетін жолын бөгеу. Сен, Ефим Ефимович, алғы тосқауыл боласың. Сенің міндетің — Иванковоға немістерден бұрын жетіп қимылдау, олармен ұрысқа түсін, алаңдата беру. Ал сол екі арада мен негізгі күштермен өкпе тұстан немесе арқа жақтан соққы беремін. Атыс құралдарының тең жартысын — екі пулемет пен төрт зеңбіректі — саған беремін. Егер немістермен беріректе кез-

дессен, кес-кестеп жолын бөге, әсте айрылма одан. Байланысшылар арқылы хабар алысып тұрамыз. Түсіндің бе, Ефимыч?

— Түсіндім, жолдас комбат.. Табан тіреп тұрам — бір қадам да кейін шегінбен.

— Жоқ. Жауды әурелеген жөн. Біраз кейін шегінін, оны біраз алаңдатуына болады. Бірақ тізгінінді берме.

— Бір жерде табан тіреп тұрғаным жақсы, жолдас комбат.

Әскери айлакерлік дегенінді Филимоновтың суқаны сүймейтін. Ол әбден айқын, дәлме-дәл бұйрықты ғана орындауға дағдыланған-ды.

— Мейлің, — дедім мен, — табан тіреп тұр. Кейінгісін көре жатармыз. Ал, дереу көтеріліп, оза жүріңдер. Мен жиырма минуттан соң аттанамын. Қадамыңды суворов-шылдарша қарыштап бас.

Баспалдактан жүгіріп түскен Филимонов тамағын кере дауыстады:

— Үшінші рота, сапқа тұр! Іле-шала: «Бірінші взвод, сапқа тұр!», «Екінші взвод, сапқа тұр!» деген бұйрықтар естілді.

Самаладай самсаған найзалар қызыл арай сәулемен шағылысып қылаңдайды. Рота сап құрды. Мен Филимоновтың қасына бардым.

— Командирлер мен жауынгерлерге міндетті жол-жөнекей түсіндіресің. Жолға шық! Уақытты кетірме.

Жалма-жан шинелінің етегін түріп алған айтулы жүрдек Филимонов ротаның алдына шығып: «Марш!» — деп команда бергенде, рота бірден ілгері жылжыды. Ат жеккен төрт зеңбірек, пулемет артқан екі арба оған ілесе жүрді.

3

Алғы жортуылшы тосқауылды жөнелткеннен кейін штабқа қарай аяңдадым. Шылым тартқым келеді. Бірақ қалтамда жоқ болып шықты.

— Синченко!

— Мен, жолдас комбат.

— Бір қорап «Беломор» әкел.

Дәл сол мезетте винтовка асынған аласа бойлы біреу қарсы алдымнан шыға келді.

— Жолдас комбат, шылымыңыздан бізге де бермес пе екенсіз?

Кулана жымындап тұрған Гаркушаны тани қойдым.

— Ә, жауынгер Гаркуша... Бетіңмен жүргенің не?

— Түтіннің иісін сезіп келдім, жолдас комбат.

— Қарай көр... Шылым тартпасам да, иісін сезе қойып-ты ғой бұл.

— Қапы қалып көрген емеспін, жолдас комбат. Әкем маған: «Сылбыр шешініп болғанша, ширақ шомылып үлгерер»,— деп талай рет ақыл үйреткен.

Гаркушаға келіп қосылған бірнеше жауынгер мені қоршап алды. Мәтел бәріне де ұнаған тәрізді. Синченко маған бір қорап «Беломор» әкеп берді. Қораптың аузын ашып, жауынгерлерге ұсындым.

— Шегіндер.

Әрине, ешқайсысы бас тартқан жоқ. Ал епті Гаркуша, байқауымша, екі шылымды бірден іліп әкеткен сияқты. Жел мен жаңбырға қарамай, жалма-жан сіріңке шағып, менің шылымымды тұтатқан да сол Гаркуша.

Штабқа барсам, Рахимовтың шақыртуымен келген командирлер, саяси жетекшілер мені күтіп отыр екен. Мен жағдайды баяндап, батальонның міндетін түсіндірдім.

— Жауынгерлерге барыңдар, жолдастар,— дедім мен. — Түсіндіріп айтыңдар, бүгін түнде, қараңғыда, жаумен бет-бет ұрыс жүргізуіміз керек. Қолма-қол айқасуымызға тура келеді. Істің тағдырын жауды жапыратын граната, баудай түсіретін штык шешеді. Он бес минуттан кейін жолға

шығамыз. Жорық үстінде тамақтанамыз. Аялдайтын жеріміз — қаланың сырты. Сұрауларың жоқ па? Барындар.

Командирлер түгел кеткенде, тек Дордия бөгеліп қалды. Сөлекеттеу түрмен қолын шекесіне апарып былай деді:

— Жолдас комбат, ротамен әңгіме өткізуіме рұқсат етіңіз.

— Сонда не айтпақшысың?

— Октябрь мейрамы келе жатыр деймін... Содан кейін... Большевиктердің патша өкіметіне қарсы қалай күрескенін, ертеректе революцияшыл демократтардың болғанын айтамын... Мәселен, Чернышевский...

— Құлашты кең сермепсің, Дордия...

Дордия күмілжіп, үндемей қалды.

— Қатты кетіпсің ғой өзін!.. Солдатқа керегі не мұның?

— Керек емегенде ше? — деп сұрады ол. — Ленинді қайтесіз?

— Қайткені қалай?

— Ол бала жігіт кезінде-ақ Чернышевскийді жақсы көрген. Өмір бойы қастерлеп өткен. Чернышевский революционер образын жасаған, ол өз борышын бәрінен де қымбат санаған...

Өзінің сүйікті әуеніне төңкеріліп алған Дордия лепіре сөйлеп, жетік білетін тақырыбын баяндай бастады.

— Сені тыңдайтын уақытым жоқ, Дордия,— дедім мен.

— Ротаңа бар. Жауынгерлерге қазіргі жағдай мен міндетті карапайым тілмен түсіндір.

Дордия қызарып кетті. Тіпті мойны да лезде күрең тартты.

— Бар! Жауынгерлерге өзім барып жылы лебіз білдірем. Дордия ешбір жауап айтпастан, әскери салтпен тәжім етті де, қолапайсыздау түрмен бұрылып жөніне тартты.

Ұзамай жауынгерлер сапка тұрып болды. Сапка тұрғандарды көзіммен сыпыра шолып шыққанда, ала көлеңке арасынан таныс жүздерді ажыратам. Мына тұрған екінші рота Новлянск селосының түбіндегі әйгілі қарсы атака кезінде едәуір шығынға ұшырап, адам саны жағынан ең шағын бөлімшеге айналған. Сол ұрыста қол пулеметінің әй-дік дүмбісін бейне сойыл секілді мойнына арта, жауға қарай ұмтылған Толстунов есіме түсті. Оның: «Уа, коммунарлар!» — деп өршелене ұран тастағаны да есімде.

Қазір Толстуновтың қасымызда болмауы қандай өкініш десеңізші. Сол кезде Толстуновты қолдап, Заев та ұшып тұрған, сөйтіп, осы екеуі жауынгерлерді алға бастаған. Сонау оң қанатта тұрған еңкіш, ұзын тұра, қолапайсыз адам сол Семен Заев. Қабы бар бір пистолетін белдігіне қыстырған, екінші пистолетінің — Новлянскіде өзі атып өлтірген немістен алған парабеллумның — сабы шинелінің омырауынан сорайып шығып тұр. Бөркін милығына түсіре киген, әйтеуір бұл жолы бөркінің бауын байлап алыпты.

Мына тұрған уыздай жас Ползунов. Жалаңаш мойнына себелеген жаңбырдан жиренбей, сеніммен, байыптылықпен қарайды. Бүгін біздің генерал мұның ерлігі жайында менің аузымнан есіткен. Осынау жас жігіттің танкіге қарсы гранатаның сабын қыса ұстағаны, бізге жол-жөнекей оқ жаудыра, жөңкіп келе жатқан қара сауытты машиналарды өткір көздерімен қадағалап тұрғаны әңгіме болған. Екінші ротаның ауыр жараланған командирі Севрюков туралы да, батыр лейтенант Донских туралы да, бір рет қорқақтық істеп, соңынан ер жүрек жауынгер болып алған Брудный туралы да баяндалған. Міне, сол қара торы бәкене Брудный өзінің барлаушыларымен бірге тұр. Қос дөңгелекті пулемет

арбасы мынау. Жанында пулеметшілер, қылдырықтай жіңішке мойнын соза маған қарап тұрған көзілдірікті Мурин, басқалардан бойы анағұрлым, асып тұрған, бұрынғы жүк тиеуші қапсағай Қалимолдин, алағеуімде ақшыл кірпігі әрең көрінетін орта бойлы Блоха. Міне осыларға, өзімнің солдаттарыма, жаңа ұрыс алдында не айтпақпын?

Атымды тоқтатып, сапта тұрғандарға былай дедім:

— Жолдастар! Бізге дамылдайтын уақыт бермекші еді, бірақ оның сәті түспеді. Жау Москва түбінде тұрғанда дамылдау қайда?! Біз ұрысқа бара жатырмыз, барлық қиыншылықтан тайынбай алға баса береміз. Келешекте жұрт: «Москва түбінде осындай ерен ерлікпен арпалысқан неткен жандар?» — деп таңданатын болады.

Сөңда оларға біз: «Өз Отанын қорғаушы совет адамдары бұлар!» — деп жауап береміз.

Біраз тыныстан кейін мен:

— Рахимов, батальонды бастаңыз! — деп бұйырдым.

5

Біз суыт жүріп, қаладан шықтық. Шынымды айтайын, өз сөзіме өзімнің көңілім толған жоқ. Аузымнан кәңігі, үйреншікті сөздер шығып жатты, бұлар — өз Отанын қорғаушы совет адамдары дедім... Ал осының мәнісі не? Совет адамының өзгелерден ала-бөтен айырмашылығы бар ма? Бар дейтін болсақ, ол қандай айырмашылық? Мен іш құса болғандаймын. Үйреншікті, кәңігі сөздерді, талай рет қолданылған жалпылама қағидаларды қайталай берудің қажеті не? Сонда ойланып-толғану нәтижесінде туатын, шын жүректен жарып шығатын жылы лебізді өз сөздерімді таба алмағаным ба?

Біреу қасыма келіп, Күрең төбелмен қатарласа адымдап жүрді. Ә, ұзынтұра Заев екен ғой...

— Мықтап айттыңыз, жолдас комбат,— деп күнк етті ол.
— Тамаша! Жан жүйемді тебіrentті!

Заев ешқашан да маған жарамсақтанып көрген емес. Жарамсақтық оның жаратылысына жат еді. Сонда оның жан жүйесін тебіrentкен менің қай сөзім? Совет адамдары, совет адамы деген осынау үйреншікті сөздерде жатқан, Заевтың жанын, солдаттың жанын тебіrentкен үлкен шындық қайсы?

6

Роталар балшық кешіп, қара жолмен жүріп келеді. Арт жақта күрең сәуле арасынан шіркеулердің күмбездері, коңыраухана мұнаралары қарауытып көрінеді. Көп ұзамай бұларды да қара түнек қаптап алды. Жел күшейе түскен. Бірақ жаңбыр саябырлай бастады. Атыс үні де басылды. Жакыннан да, алыстан да, тіпті, жеке-дара мылтық даусы да естілмейді. Волоколамск түбінде нәрсе біткеннің бәрі тына қалған сияқты. Әйтеуір, қараңғыны қармалап, белгісіз жаққа бет алып бара жатқан біздің бір ғана білетініміз — алда біздің қорғаныс шебіміздің бұзылғаны хақ; біз солтүстіктен Волоколамскіге келіп түйісетін қара жолдардың бірімен кетіп барамыз, қазір бұл атырапта жаудың жолын бөгейтін бізден басқа совет әскерлері жоқ.

Астымдағы жануар жабысқақ балшықтың барын елемей, аяғын ширақ басады. Ер үстінде ойға шомып, зілдей болып отырмын. Кенеттен арт жақтан шапқан аттың дүбірі естілді. Соның артынша-ақ аптыққан дауыс сап ете қалды:

— Батальон командирі қайда?

— Алда,— деп біреу жауап берді.

Бір минуттан кейін мені қасына екі жауынгер ерткен, дивизия штабының майоры қуып жетті.

— Түу... Тіпті алыстап кетіпсіздер ғой,— деді ол маған

қарап. — Кейін қайтуға тура келеді. Жолдас аға лейтенант, сізге жаңа бұйрық әкелдім. Батальонды тоқтатыңыз.

— Не боп қалды? Себебі не?

Екеуміз бір шетке оңаша шыққанда, майор маған мынаны айтты: қорғаныс шебін немістер бұзып өткен полктің штабымен екі арада байланыс қайта орнатылыпты. Менің батальоным дивизия командирінің бұйрығы бойынша осы полктің командирі подполковник Хрымовтың қарамағына беріліпті. Жаңа бұйрыққа сәйкес менің батальоным бағдарын өзгертін, Иванковоға емес, Тимковоға баруға тиіс. Міндет — Тимковоны, Тимково жотасын алып, сонда мықтап бекіну.

— Неге бұлай, жолдас майор? — деп сұрадым мен.

— Білмеймін... Менің жұмысым — сізге жарлықты жеткізу.

— Өзіңіз Хрымовпен сөйлестіңіз бе?

— Жок. Штаб бастығы сөйлесті.

— Сұрауыңызға болатын еді ғой. Майор шамданып қалды.

— Үлкен бастықтарға сұрау беріп жататын әдет жоқ менде. Еруліге қарулы:

— Оныңыз жаксы әдет екен,— дедім де, майорға бір ізет етіп, кілт бұрылдым.

— Синченко!

— Мен, жолдас комбат!

— Рахимовқа айт, батальонды тоқтатсын!

Майорға қарап, тағы да ізет еттім.

— Қош болыңыз, жолдас майор.

Ол селқос үн қатты:

— Қош... Тезірек бұрылыңыздар.

Батальон тыныстасын деп бұйрық бердім де, командирлерді өзіме шақырттым. Солдаттар жол бойындағы каткак ұрған ылғал шопке отырды. Темекілерінің отын қалқалап, түтінін құныға сорууда. Күн суыта бастады. Себелеген ұсақ жаңбыр тыйылар емес. Өңменіңе шаншудай қадалатын солтүстіктің өкпек желі үйіре ұшырған осы ақ жауын шинелінді, плащ-палатқанды тынымсыз сабалайды. Рахимов, Волоколамск көшесінің бойындағыдай, тағы да қалта фонарының сәулесін планшеттің жылтыр қабыршағынан көрініп тұрған картаға түсірді. Командирлерге жаңа бұйрықты жеткіздім: Тимковоға карай бұрылып, осы деревняны алу керек, Волоколамскіні солтүстіктен қорғауға қолайлы жағдай жасайтын Тимково жотасына бекіну керек дедім. Міндетті түсіндіргеннен кейін мен бұйрық бердім:

— Рахимов, Бозжановқа атыңды бер. Бозжанов, Филимоновқа шауып барып айт, тез кері қайтсын.

Жоғарыда өзіңізге айтқан шығармын деймін, Бозжанов қазақтың қырда өскен барша ұл-қызы сияқты, атқа мініп жүруге әуес еді. Ал соғыс кезінде тізгін ұстап, үзеңгіге аяқ салудың ылғи сәті түсе бермейді ғой. Содан болу керек, осынау қиын-қыстау сәтте де жауынгерлік тапсырмаға ризалығын Бозжанов жасыра алған жоқ. Оның жаңбыр суына малынған дөңгелекше балғын жүзінен байыптылықтың нышаны білінеді. Жауабы жайдары да шапшаң болды:

— Күп болады, жолдас комбат!

Бозжановтың лебізіне еріксіз езу тартасың. Фонарьдың көмескі сәулесі арасынан жаңбырдан мойнын жағасына жасыра бүріскен Дордияның жымыңдағанын, тіпті байсалды Рахимовтың да жылы шырайын байқаймын.

— Бұйрықты орындаңыз! — деп бұйырдым мен.

Маған ізет етіп, кілт бұрылған Бозжанов қараңғы түнекке қадам басты, оның алға ұмсынған кеудесінен, жұмыр біткен

жауырынынан қайсарлықтың, кәміл сенімнің лебі еседі. «Нағыз сұңқар!» — деймін ішімнен. Менің ендігі бұйрығым мынау болды:

— Панюков!

Бірінші ротаның командирі Панюков — мана біз дәмін татып үлгермеген тамақтың үстінде достық үшін тост көтерген жігіт — алға қарай бір адым жасады да, өкшесін өкшесіне тигізе сартылдатып, қалт тұра қалды.

Бойына шақ дымқыл шинелін белдігімен мықтап қынап алған. Қиырдағы өрт жалынының көмескі күрең сәулесі оның ашаң жүзіне әр беріп тұрғандай.

— Панюков! — деймін мен. — Адамдарыңды тамақтандыр. Он бес минуттан кейін алға жортуылшы тосқауыл ретінде жолға шығасың. Мына тұрған Тимково. Көрдің бе? — деп нүктедей белгіні картадан көрсеттім. Панюков өз картасына белгі соғып алды. — Соған барып бекін. Коп ұзамай барлық күшпен мен де барып жетемін.

— Жолдас комбат, жау қайда?

— Ит біле ме оны... Әйтеуір, бір жерден кезігетін шығар.

Осы арада Дордия әңгімеге араласты:

— Комбат жолдас, рұқсат етіңізші.

— Ал сөйле...

— Жолдас комбат, — деп күмілжіп қалды ол. — Таң атқанша күте тұрсақ қайтеді?

Политрукті көрнеу қолдауға батылы бармай, Панюков менің бетіме жаутаңдап қарайды, козқарасынан менің дұрыс сыңай білдіруімді іштен тілеп тұрғанын байқаймын. Ал менің жауабым қатаң:

— Бұл не сөз? Тимковоға бұрылсын деген бұйрық бар, ендеше, әңгімені доғару керек. Тимковоға бар. Деревняны ал! Түсіндің бе, Панюков?

— Иә, жолдас комбат.

— Қолда бар артиллерияны түгел саған берем... Дереву адамдарыңды тамақтандыр. Қазір Пономарев өзінің асханасын осында келтіреді. Пономарев, мұнда кел!

Пономарев менің қарсы алдымда бойын түзеп тұра қалды.

— Құлағым сізде, жолдас комбат.

— Пономарев, асхананды осында келтір.

Бет әлпетінен байқаймын. Пономарев абыржып тұрған сияқты. Жауабына қарағанда, шынында да, солай болуы керек:

— Асхана жоқ, жолдас комбат.

— Жоғы қалай? Қайда құрыды?

— Дивизия штабынан келген майор барлық ат-арбаны қалаға қайырып жібер деп бұйырды.

— Барлығын ба? Қайырып жібердің ғой?

— Иә, жолдас комбат. Дереву орындадым.

Мен қатты күйіп-пістім:

— Оңбаған неме-ау, жұрттың тамақтанбағанын білетін едің ғой. Маған неге айтпадың?

Пономарев үнсіз.

— Шайтан алсын сені! Дереву Волоколамскіге тарт!

Тым болмаса кепкен нан әкел! Құр қол қайтушы болма!

8

— Түлкі құрсақ күйінде жол жүруге тура келеді, Панюков... — деп үн қаттым мен. — Мүмкін, немістерден бірдеңе түсірерміз... Ротанды сапқа тұрғыз, баста.

Панюков қараңғыны қақ жара, өктем дауыспен айқай салды:

— Шабарман, мұнда кел!

Сол заматта бәкене Мұратов жетіп келді.

— Мен!

— Жүр!

Панюков сылпылдақ батпақты кешіп, өз ротасына қарай адымдады. Мен соңынан қарап тұрмын. Бар іс тындырылған сияқты; бұйрық берілді; қарауындағы адамың «күп болады» деп, соны орындауға жөнелді. Бірақ жауырынына, жон арқасына қарашы, не дер екен? Кенеттен көз алдыма ғажап елес пайда болды: әрқашан да еңсесі биік, сымбатты Панюковтың бұл жолы иығы салыңқы, жон арқасы жабыңқы көрінді. Осы мезгеулік әсер маған жай оғындай әсер етті. Қапелімде: «Қайт кейін, бармайсың!» —деп айқайлағың келеді. Бірақ олай дейтін амал қайсы. Жүйкең құрып, қайратыңның қажығаны ғой бұл. Берекесіздік, қараңғыдағы қарбалас, тылсым жағдай адамға әсер етпей қойсын ба.

Екінші аңдағаным — шабарман Мұратовтың жон арқасы. Ол қасындағы командиріне шын берілген, әр сөзін қағып алуға әзір. Үшіншісі — қараңғыда көзі жөнді көрмейтін, сондықтан да аяғын әлтек-тәлтек басатын политрук Дордияның жон арқасы.

Иә, жүйке құрғыр жұқарған болар. Оның үстіне, аздап қалтырап тұрмын ба, қалай. Қырсық шалғанда, ауырып қалмасам етті! Жоқ, оған дес бермеймін, қарысып қайрат көрсетем! Команда берген дауыстар, сапқа тұра бастаған ротаның дабырлаған үні, соның ізінше салмақпен, біркелкі балшық таптаған аяқтардың дүбірі құлағыма келеді.

Панюковтің ротасы жүріп кетті. Мен Заевтың ротасымен әлгі жерде қалдым.

9

Менің қасыма Заев келді. Шинелінің омырауынан парабеллумының сабы бұрынғыша сарайып шығып тұр.

— Жолдас комбат, бешпентіңіз су болған көрінеді. Шинель кигеніңіз дұрыс.

— Шыдап бағайық. Әйтпесе басқалар да божырап кетер.

— Божырап жүрген ешкім жоқ,— деп қырылдай күңк етті Заев. — Біздің комбат оған ырық бермейді.

— Ырық бермейді... — деп қайталадым мен мысқылдап. — Қошеметінді кейінге қалдыра тұр. Одан да біраз жүріп құрысымызды жазайық. Заев екеуміз арықтың шетінде арқаларын желге төсеп отырған жауынгерлерден алыстап, жол бойымен біраз жерге дейін үнсіз аяндап бардық. Заев қарлыққан жуан дауыспен тұнжырап сөйледі:

— Астан-кестең бірдеңе! Бір ілгері, бір кейін айдайды... Батальонды үш бөліп жіберді... Нағыз былық!

Заевтың бейне жаңғырықтай сампылдаған сөздерінен өзімнің ішке түйген ойларымды танымын. Сондықтан да оны қатаң тойтарып тастадым:

— Бұл туралы сіздің пікіріңізді сұраған жоқпын, жолдас лейтенант.

Заев түнерген түрмен қысқаша жауап қайырды:

— Күп!

Біз кейін қайтып, жауынгерлерге жақындадық. Қарсы алдымнан тағы да Гаркуша тап болды.

— От жағып жылынайық деп едік... Рұқсат етіңіз, жолдас комбат.

— От жағуға болмайды. Шылым тартып жылынамыз.

— Шылымым жоқ, жолдас комбат.

— Онда менен ал...

Қалтамнан бір қорап «Беломор» шығарып, Гаркушаға шылым бердім. Лезде айналама жауынгерлер жинала қалды. Мурин Гаркушаның сырт жағынан ұзын мойнын созады. Ол да менен шылым алып жатыр.

— Божырап кеткен жоқсың ба, Мурин? — деп сұраймын одан...

— Илеуіміз қанған... Ондай елтірі ылжырай қоймайды...

Қарашы, консерваторияның бұрынғы аспирантының сөзі мірдің оғындай! Елтірі дейді... Армиядан бұрын бұл сөзді біле қойды ма екен ол?

Екінші рота... Әнеукүні қолма — қол ұрыста жаудың зәресін кетіре, оны өкшелеп қуған, ең мықты, ең сүйікті ротам бұл... Екінші рота... Естен кетпес алғашқы атака кезінде менің мерейімді өсіріп, төбемді көкке жеткізген рота бұл.

Қарамағындағы жауынгерлерімен командир үнемі қарым-қатынас жасап тұруға тиіс деген устав тармағын мен, әлбетте, жатқа білемін. Бірақ мұндай қарым-қатынас жасау ылғи оңайға түсе бермейді. Бірақ қазір жауынгерлермен іштей жақындасуыма, оларға жылы шырай білдіруіме дем беріп тұрған устав тармағы ғана емес.

— Мен бүгін генералмен кездестім, жолдастар,— дедім баяу үнмен.

Менің сөзімді тыңдаушылар елендесіп, қасыма жақындай түсті. Жауынгерлер ылғал жерден лып көтеріліп, топ-тобымен келіп жатыр.

— Генерал Панфилов лейтенант Брудныйға сәлем айт деп тапсырды маған... Брудный, қайдасың?

— Осындамын, жолдас комбат.

Екі жарылып, жол берген жауынгерлердің арасынан аяғы жеңіл, жүзі ашаң Брудныйды қараңдаған сұлбасынан ажыратам. Қазір ол қалт тұра қалған, кимылсыз.

Таяуда мен мұны сап алдында жазалағанмын, оқпен емес, арсыздығын бетіне басып, тірідей өлтіргенмін.

Қазір Брудныйдың тағы бірер сөз күтіп менің аузымды бағып тұрғаны анық. Сонымен бірге өз жайында айтылар сөзден қаймығып, ұялатыны да аян.

— Сені наградаға тапсырмақшы едім, Брудный, бірақ көріп тұрсың ғой... Алаңсыз жазу үшін немісті тағы бір рет төмпештеп алу керек.

Брудныйда үн жоқ. Көзбен көрмесем де, оның тебіреніп тұрғанын білемін. Қобалжуын басқаннан кейін:

— Төмпештейміз, жолдас комбат,— деп саңқылдады ол.

Жауабы ұнаса керек, жауынгерлер ду күлді. Жә, сенің сыйың осымен бітті, Брудный. Басқа да айтарым бар менің. — Генерал саған да сәлем айтты, Ползунов,— деймін. — Есітіп тұрмысың?

— Совет Одағына қызмет етем, жолдас комбат! — деп қараңғыда әскери салтпен жауап қайырды ол.

— Мен мұны пулеметші етіп алдым, жолдас комбат,— деп Заев көлденеңнен әңгімеге араласады. — Жаман емес, қабілетті жігіт. Өзім үйретіп жүрмін.

Осы сәтте әлдекімді жазғыру жөн емес сияқты, бірақ командирдің бұлжымас заңы, айнымас салты бар: бейпіл сөзге ерік берме деген!

— Лейтенант жолдас, ең алдымен: «Сөз айтуыма рұқсат етіңіз»,— деп маған жүгінуіңіз жөн емес пе...— деймін Заевқа.

— Кешіріңіз, — деп күң етті Заев.

— Командирің сені мақтап жатыр, Ползунов. Бекер сөйлемейді ол. Бірақ дандайсып кетпегейсің. Әйтпесе қала-қай жұлып аламын да...

Осынау зәрлі шөптің жалаңаш тәнді удай ашытатынын әркім біледі. Сондықтан да жауынгерлер майданда жиі қолданылатын осы қалжыңды ду күлкімен қарсы алды.

Солдат күлкісі қашан да қуанышты. Шаршап-шалдыққан, көптен бері нәр татпаған, жиіркенішті жаңбыр астында мәлімсіз бір қараңғы өңірге кез болған осынау жауынгерлер капелімде менің қам көңілімді жебеп, бойыма рухани қуат бітіргендей.

Жауынгерлер арасында біраз уақыт болғаннан кейін ірікделген жабысқақ батпақты кешіп, аздаған ат-арбаны шолып шықтым.

Төбесін брезентпен жапқан кең санитарлық арба анадайдан қарауытып көрінеді. Біздің батальон дәрігері, медицина қызметінің капитаны Беленков та қазір осы маңда болуға тиіс. Қысталаң кездегі әбігерлігі, қорқақтығы үшін өзін ет қызумен, жанталасқан ұрыстың желігімен талай рет жазғырып, сыбап алғаным рас, кейде тым қатты кеткенім, әділетсіз болғаным рас. Енді осы кісіге өзім келтірген ренішті ептеп жуып-шайсам, көңілін ауласам, сөйтіп сопақша, қуаң жүзінен жылы шырайдың нышанын көрсем деймін. Арбаның артқы жиегі төмен түсірілген. Ағаш тақта шетінде аяқтарын салбыратып бірнеше санитарлар және егде тартқан, қиыншылық пен жоқшылыққа қарамастан, әлі комақты қоңын алдыра қоймаған фельдшер Киреев отыр.

— Киреев, сенбісің?

Санитарлар ұшып-ұшып тұрды. Тамағын кенеп, Киреев те тақтадан түсті.

— Отыра бер, отыра бер,— деймін мен.

Бірақ қарт фельдшер қайта отыраар емес. Ол баптап сөйлейді.

— Қалғып-мүлгіп отырмыз... Ғапу етіңіз, жолдас комбат.

— Ғапу өтінетін не бар? Дәл қазір мызғымаса, басқа уақыт бар ма? Доктор кайда?

— Ұйықтап жатыр,— деп баяулап сөйледі Киреев, дәрігердің ұйқысын бөлгісі келмегенін сездірін. — Арбаның ішіне төсек салып бердік, жолдас комбат. Жатысымен ұйқыға шомды. Оятайын ба?

— Керегі жоқ... Бізсіз де оятады.

Нак осы сәтте, бейне менің сөзімді қостағандай, алыстан — Панюковтың ротасы кеткен жақтан — тарсылдаған мылтық даусы, соның артынша пулеметтің тақылдағаны естілді.

Қап, ұрыс басталып кетіпті ғой! Ал Филимоновтың ротасы әлі жоқ. Бозжанов қайда құрыды екен?!

Санитарлық арбадан дереу ротаға қарай адымдадым. Алдымнан аттарын жетелеп Синченко шықты. Бірден атқа кондым да, желе жортып жол бойында тұрған Рахимов пен Заевқа бардым.

— Заев! Ротанды сайла! Рахимов, колоннаны Тимковоға қарай баста. Жүр, Синченко!

Енді бір минут та кетірместен, ешқайда алаңдамастан, Күрең төбелмен Панюковтың ротасы ұрыс жүргізген, атыс үні естіліп жатқан жаққа қарай құйғыта жөнелдім.

*«Қиын сәтте тізгініңді босатпай,
шапшаң да шебер қимылда»*

1

Мен алда, Синченко артта — екеуміз қараңғыда шауып кетіп барамыз. Панюковтың ротасына баратын бағдарды картадан анықтап жатудың қажеті жоқ. Өйткені жол екі айрылған кезде, атыс естілген жаққа бұрылсаң болғаны. Зеңбіректің ауыр дөңгелектері батпақ бетіне айғыздап салған терең із де бізге жөн сілтей алады. Бір мезетте көкке атылған ракеталар қараңғыны қақ жара жарқ ете түсті де, төмен ағылғанда сәулесі өлезгіп барып, сөніп тынды. Панюковтың ракетасы жоқ болатын. Ендеше, бұл атылған ракеталар немістердікі. Жол төмен құлдилады. Енді жаңбыр суы арық, атыз, шұңқыр, жыра дегендеріне іркілмей, ылдиға зымырап ағып жатыр. Ылдилаған сайын қараңғы түн қоюлана түскендей, жар қабақтың тасасынан енді немістердің ракетасы да көріпбейді. Тек алыстағы өрттің күрең сәулесі ғана аспанда қылаңдайды. Жол бойында қарауытқан үйлер мен шарбақтар тұсынан өтіп барамыз. Қыбыр еткен жан жоқ. Тек анда-санда еріншектене иттер үреді. Бір мезетте ашық алаңға шықтық: ерте түскен аяздан жалаңаштанған бұтақтар аспан аясында қарауытып көрінеді, оның ар жағы мидай дала. Білмейтін жердің ой-шұқыры көп қой, көз жетер атырапты түгел зердеңе тоқып алғың келеді. Бұл араға ұрыс шебі де жақын. Ұзамай Күрең төбел де елендеп, жай аяңға көшті. Сай түбінде судың сарқырап аққаны естіледі. Бір-екі минуттан кейін алдымыздан бөгет кездесіп, тоқтай қалдық. Жаңбырдан тасыған бұлақ суы ернеуінен шығып кеткен. Карта бетінде бұл бұлақ қылдай жіңішке сызықпен бей-

неленген. Күн құрғақта бұл суды оп-оңай кешіп өтуге болатын сияқты, тереңдігі, шамасы, коныштан аспайды. Ал қазір мұның долданып жатқанын көрмеймісің! Жайшылықта ат арба өтетін көпір тасқын судың астында қалыпты. Біздің зеңбіректер қай жерден өтті екен? Өне-міне дегенше көзі өткір Синченко зеңбірек ізін тауып, маған көрсетті. Күрең төбелді зеңбіректің ізіне салдым. Аттың бауырынан келетін асау суды үстімізге шашырата арғы жағаға өттік. Буырқанған тасқын су аттардың сирағына жабысқан балшықты лезде шайып кеткен, енді Күрең төбелдің ала тірсегі қайтадан ағарандап көрінеді. Менің ұшқалақ жануарым да, Синченко үсті-үстіне қамшылаған сомбал Шабдар да баттасқан балшықты белуардан кеше, қия беткейден мықшындап әрен шықты.

Кенет қараңғы түнектен саңқ еткен дауыс естілді.

— Тоқта! Кімсің?

Даусынан таныдым, батарея командирі Кубаренко екен. Ол да Күрең төбелді тани кетті:

— Жолдас комбат, сізбісіз?

— Кубаренко, неге тұрсың бұл жерде? Зеңбіректерің қайда?

— Батпаққа батып қалды, жолдас комбат... Өне тұр.

Алдыңғы жақты нұсқайды ол. Мен тізгіннің жебеуімен ілгері ұмтыла бергенімде, суда қайрандап қалған зеңбіректерге тап болдым. Сол арада көлбеп жатқан атты да ажыраттым. Әл-дәрмені құрыған өзге аттар мүлгіп тұр. Зеңбіректерге жармасқан артиллеристер қараңдайды.

— Өте бергенімізде осылай қайрандап қалдық, комбат жолдас, — деп мәлімдейді Кубаренко. — Орудиелерді көтерісіп шықпақшы болып жаяу әскер де қайрат жұмсап бақты, бірақ кешеуілдей бергесін жөніне тартты.

Тасадағы қыраттың жотасынан екі-үш пулеметтің та-

кылдағаны естіледі. Немістердікі екенін даусынан ажыратам. Анда-санда миналардың дүңкілдеп жарылғаны құлаққа келеді. Бұлар да немістердікі, өйткені бізде қазір миномет дегенің жоқ.

— Осы арадан біздің атқылауымызға бола ма? — деп сұраймын мен.

— Болмайды, жолдас комбат. Дөңес тым биік. Межелеп ату қиын-ақ.

— Әңгіме былай, Кубаренкө... Қазір Филимонов келіп жетеді. Сені батпақтан шығарып аламыз. Заев бөгелмей-ақ қойсын. Оған айт, ротасын өрге бастап кете берсін. Күрең төбелді көсілте:

— Синченко, ер соңымнан! — деп дауыстадым да, қияға қарай тарттым. Кібіртіктеп, мықшия өрлеген Күрең төбел әрең дегенде қыратқа шықты. Жануарды мәпелеп жалынан сипаладым. Әбден қызынып, тершіген.

Алагеуімде алда қылаңдаған жотаны ажыратам. Жотаның үстінде доғаша иіліп жерге құйылған ракеталар көзге шалынады. Ілбіп өрге көтеріліп бара жатқан бірнеше жауынгерді қуып жеттім:

— Токта! Кімсіңдер? — деп жөн сұрадым.

— Өзіміз, жолдас комбат.

— Фамилияң кім? Қай ротадансың?

— Жауынгер Березанский, жолдас комбат. Бірінші ротадан.

Ротадағылар Березанскийді қарт деп атайтын. Бұлай дейтін жөні бар: өзі ылғи күрк-күрк жотеліп, қақалып-шашалып жүреді. Елден ерекше мұның темекі түтінімен ысталып, сарғыш тартқан, селдір мұрты да бар. Мұның шабан қимылын көрген сайын жаным кейиді. Міне, қазір де әрең сүйретіліп келеді.

— Қайда барасындар? Рота командирі қайда?

— Білмейміз. Өзіміз де іздеп жүрміз. Жоғалтып алдық, жолдас комбат.

Бұған ішімнен налып, ілгері жүріп кеттім. Жаңбыр басылған, бірақ жыра-жыраны қуалап, әлі де су ағып жатыр. Ақырында, қыр басына шықтық. Азынай сокқан ызғарлы жел түрпідей тиіп, бетті, қолды қариды. Бұл араға бізден бұрын келіп жеткен немістер жотаға бекініп, деревняны алған. Ракеталардың жарығымен дөңестегі үйлердің төбелері қарауытып көрінеді. Сол деревня жақтан атылған сәулелі оқтар ауаны тілгілейді, ракеталар көкке шарықтайды. Ал біздің жақтан жеке-дара мылтық даусынан басқа айбынды атыс үнінің естілмеуі қалай? Айналама көз жіберіп, артыма қайырылып қараймын. Япырай, өрт шапағынан да жоғарылап кетіппіз ғой! Көмескі тартып, сөнуге айналған бұл шапақ көз ұшында қылаңдап, бәсеңдей түсуде. Бұл жерден жанып бітуге айналған үюлі көмір тәрізді өрт қордасын да айқын ажырата бастадым. Қорда дегенім — Волоколамск станциясы. Біздің қорғаныс шебіміз сол арадан өтетін. Солға таман қараңғыда ажыратып болмайтын қала жатыр. Қаланың шығыс жақ шетінде Панфиловтың штабы орналасқан-ды. Осынау өңірде, өңменіңнен өтетін ызғарлы жел өтінде тұрып, мен өзімді жападан-жалғыз қалғандай сезіндім. Ішімнен Панфиловқа мұнымды шаққандаймын: «Жолдас генерал, батальон қидаланып, бөлшектенді; зеңбіректер қайрандап қалды; ат-арба барлық басқару құралдарымен, байланыс жабдықтарымен қоса Волоколамскіге кеткен; біз кешігіп қалыппыз, бізден бұрын келіп жеткен немістер жотаға бекініп үлгеріпті, енді не істеймін, қалай етемін, жолдас генерал?» Жок, Бауыржан, генералдан жауап күтпе! Өз білігіңмен қимылда! Өйткені саған: «Сенемін сізге»,— деп еді ғой ол. Ендеше, жігеріңді неге жасытасың? «Тимковоны ал!» деген бұйрық бар сенде. Сондықтан тас-түйін бекініп ал да, бұйрықты орында!

Күрең төбел жолсыз даламен аяндап келеді. Бір шетте пішен маясы қараңдайды, аттың басын солай бұрдым енді.

— Әй, кім бар мұнда?

— Біз, жолдас комбат.

— Неге жүрсіндер бұл жерде? Взвод командирі қайда?

— Білмейміз, жолдас комбат.

Маңайда батпақты қопара жарылған мина үйреншікті қызыл-күрең жалынын шашады. Аттан түстім.

— Қайда бармақсыз, жолдас комбат?

— Осында жүре тұрып, істің жайын анықтаймын.

Алдымен Панюковты іздеп таппакшымын. Түрпідей желден бүрсеңдеп, айдалған жермен ілбіш барамын. Етігім бірден зілдей ауыр тартты, балшық желімдей жабысып, оны жұлып алғысы келгендей. Өз командирлерінен көз жазып қалған жауынгерлер нақ осы арада сендей соғылысып жүр. Панюков қайда болды екен, ә? Мынау лайсаңда ротаның тоз-тоз болып, ыдырап кетуі не сұмдық!

Капелімде орысша мықтап балағаттаған дауыс естілді. Өктем де, ожет дауыс.

— Жат! Тізбектеле жат деймін!

— Қайда жатамыз? Батпаққа ма?

— Жат! Үймелемендер! Бір мина бәрінді жайпап кетеді. Тізбектеле, алпақ жатыңдар! Жарлыкка тағы да балағат сөз тіркелді. Дөрекі, өктем дауысты кім бұл? Алғашқы сәтте ажырата алмадым. Осынау белгісіз командир әмір ете берді:

— Шилібаев! Проценко! Жұртты жинандар!

— Құп болады, жолдас политрук!

Политрук? Сонда кім болғаны? Шынымен-ақ солекет Дордия ма? Жоқ, ол болмас, мәнері де, даусы да өзгеше.

Жаңа команда естілді:

— Глушков!

— Мен!

— Өзірше взводты басқарасың. Бірінші взвод — Глушков-ка! Оңға бетте! Тығыз тұрмандар деймін!

Тағы бір сыбап алды. Жо-жөк, ұялшак, ұян Дордиядан мұндай создер есітіп көрген емен. Кенеттен тағы сол дауыс өзгеше мәнерде естілді:

— Мұратов, менің бөркімді көрмедің бе?

— Көрмедім, жолдас политрук.

— Іздеп көрші. Мана түсіріп едім.

Па, шіркін! Дәл соның өзі ғой — кәдімгі ебедейсіз жыпық көз Дордия! Бөркін жоғалтып алыпты. Ал өктемдік пен өжеттік бұған қайдан біткен? Бір сағаттың ішінде мұны өзгертіп жіберген қай керемет?

Мен қасына барып едім, жайлап құлдилаған ракетаның өлезгіген сәулесімен ақ сары политрукті көрдім.

Ызғарлы жел бейне тарактай оның келтелеп қырыққан шашын кейін қайыра, желбіретіп тұр.

— Дордия, рота командирі қайда?

— Білмеймін, жолдас комбат. Оны таба алмадым.

— Ротаны басқар.

— Құп! Басқара бастадым да, жолдас комбат.

Арт жағымызда батпаққа келіп түскен мина гүрс етін жарылды. Дордия екеуміз жата қалдық. Айғыздалып миы шыққан жердің іркілдек батпағына шынтағымыз шомып-шомып кетті. Егістіктің әр жер-әр жерінде анда-санда жарылған миналардын қызыл күрең жалындары пайда болады..

Қараңғыдан Мұратов шыға келіп, политрукке құлақшынын берді. Мен одан жөн сұраймын:

— Мұратов, айтшы өзің, рота командирінен қалайша көз жазып қалдың?

Кішкентай байланысшы іркілмей жауап қайырды:

— Мен политруктің қасында болдым, жолдас комбат. Үшеуміз — лейтенант, политрук және мен ылғи бірге жүріп келгенбіз. Әне-міне дегенше болған жоқ, рота командирінен айрылдық та қалдық... Сірә, озып кеткен болар. Біз қалып қойдық. Мұратовтың сөздерінен өз командиріне деген жан тебіренерлік сенім лебі еседі. Панюковқа мен де сенемін. Әрине, арттағыларға назар аудармай, шағын жауынгерлер тобымен алға шығып, деревня маңындағы бір жерде бекініп жатқан болар. Тікірейген шашын қолымен жатқыза, Дордия құлақшынын киді.

— Аяз біліне бастады, жолдас комбат. Бетті қариды! — деп үн қатты ол. Иә, жел бұрынғыдан да ызғарлы. Дордия бытырап жүргендерді жинау үшін тағы да жауынгерлерін жұмсады. Бірақ бастары әрең құралуда. Дордияның қасына әзірше келіп жеткені отыз-қырық шамалы ғана. Дұшпанның атысын бақылап жатырмын. Миналардың тарсылы некен-саяқ, тәрізі, әрекет етуші екі-үш миномет болуы керек. Деревня жақтан атылған сәулелі оқтар тізбегі түрлі-түсті сызаттарымен қараңғы түнді тілгілеп, төмен құйылу-да. Долдана соққан желдің ұшқан оқ бағдарын әнтек киыстатқаны да байқалады.

Дұшпанның зеңбіректері жоқ тәрізді. Біздің алдымыздағы жау мен осында жіберген Панюков бастаған біздің топ сияқты, немістердің басқы жортуылшы заставасы болуы керек. Дұшпан жарқырауық ракеталарын шақтап, үнемдеп жұмсауда: екеуден, үшеуден атқылайды да, жайлап төмен құлаған ракеталар қарауытып барып, әбден соңіп біткенше күтіп тұрады. Окта-текте түрлі түсті дабылшы ракеталар да ұшырылады: сірә, немістер бізге тап болып, қактығысып қалғанын хабарлап, қосымша күш сұрап жатқанға ұқсайды. Бәлкім, оларға шұғыл көмек жіберілген де шығар.

Дереу шабуыл жасап, атыс ұяларын құртып, граната лақтырарлық жерге жақындап, күші шамалы кезінде немістерді деревнядан қуып шықсақ болар еді. Бірақ оған күш қайда? Дордияның маңына тіпті ротаның жартысы да жиналған жоқ. Заев, Заев, тез жетсеңші! Өте қажет болып тұрсың ғой!

Біреу ентіге басып, жүгіріп келеді. Әлі өзіме-өзім сенбесем де, оның еңкіш тұлғасын, сермеген ұзын колдарын, омырауы торсиган шинелін танып тұрмын.

— Заев! — деп айқайлап жібердім.

Демін әзер алып, Заев мәлімдей бастады:

— Ротаны келтірдім, комбат жолдас!

— Пулеметтеріңді әкелдің бе?

— Сүйреп жеткіздік, жолдас комбат..,

— Жарайды, Семен... Немістерді деревнядан қуып шығу керек.

— Қуып шығамыз, жолдас комбат! — деп жауап берді Заев қарлыққан жуан дауыспен.

Біраз үндемей тұрдым. Заев бұйрықты күтуде. Не айтармын оған? Шешім қабылдайтын, жауынгерлік бұйрық беретін нақ осынау сәтте мыңдаған ой, мыңдаған қайшылық кеудемді кернеп, жанымды жаралауда.

Панфиловтың айтқан ақылы есімде: «Бір бүйірден қиыстап барып соғысыңыз... Бәлкім, көп шығынсыз-ақ түріп тастарсыз...», — деген. Ал егер Заевтың ротасын орағыта жіберсем, көп уақыт жоғалтамын. Тимководан тағы да бір-неше дүркін дабылшы ракеталар атылды. Немістердің көмек сұрап, асықтырып жатқаны аян. Атаканы екі-үш сағат кешеуілдетсең, Заевтың Тимководан орағыта өтуіне осынша уақыт керек, дұшпан осы екі арада онда жаңа күштердің артиллериясын, басқа да құрал-жабдықтарын жеткізіп үлгереді. Қалай етуім керек? Не бұйыруым керек? Тағы да

Панфилов есіме түсті: «Мен қобалжып отырмын, жолдас Момышұлы, менде шешім де жоқ, уақыт та жоқ...» Уақыт жоқ! Бейне құрсаумен қысқандай, басынды зырқырата-тын, тынысыңды тарылтатын нәрсе міне, осы. Мен Заевқа мынадай бұйрық бердім:

— Ротанды сайлап алып, оқ ат! Жауды қуып шығуға баста. Жүгіре-жатыс әдісімен жақындай бер. Таяқ тастам жерге жеткенде гранатамен қуып шығамыз!

— Түсінікті, жолдас комбат!

— Осы арадан сені Дордия сүйемелдейді. Есіттің бе, Дордия? Екінші рота көтерілді дегенше-ақ, өз жауынгерлеріңді де атақаға баста. Ал, Заев, неғұрлым тезірек, тезірек қимылдағайсың! Тізгініңді босағып алып жүрме!..

— Босатпаймын! Ешкімді де еркінсітпеймін...

Заев тасадағы өз ротасына қарай батпақты кеше, қорбаңдай басып жөнелді.

3

Заевтың соңынан мен де жөнелдім. Хал мүшкіл: менде сәулелі белгі беретін жабдық та, телефон байланысы да жоқ. Сонда ұрысты қалай басқармақпын? Командирден командирге өзім жүгіріп жүрмекпін бе?

Қараңғыда ақырын ғана берілген жарлық сөздері, балшықты шалпылдатқан аяқ дүбірі естіледі — екінші рота жауынгерлік тәртіпке еніп, атақаға шығар алдында шеп құруға кіріскен. Немістер жаңа келген ротаны байқаған болуы керек, миналары сусылдап келіп, жиі-жиі жарыла бастады. Біреудің шынғырған, ыңырсыған даусы естілді.

Келе жатқан бетімде карсы алдымнан екі адам кездесті, жаралы жауынгерді сүйемелдеп, кейде көтеріп келе жатқан ауыр денелі фельдшер жылы лебізбен күңкілдеп сөйлейді:

— Сен өздігіңмен жүр, аяғыңды басып жүр... Жантайма, балақай. Тік жүр, аяғыңмен жүр.

Тағы біреудің шыңғырғанын есіттім. Заевқа барып жеттім. Жүресінен отыра қалып, қол пулеметін реттеп жатыр ол. Мойнына ақ бинттен есіп, жгут асынған, байқауымша, мұны таңғыш үлдіректен жасаған сияқты. Заев қол пулеметінің мойнын осы жгутқа кигізіп, атуға ыңғайлауда. Мен тұрып:

— Заев, кімді күтіп отырсың? Адамдарыңды орынсыз мерт қыласың. Бастасайшы! — деймін.

Ол орнынан ұшып тұрды. Пулеметінің мойны ақшыл таңғышқа орналасқан, қаруының әйдік дүмбісін қарнына қыса ұстаған.

— Тындандар! — деп барылдады Заев. — Алға!

Жол-жөнекей оқ жаудыра, ол деревняға қарай жүгіре жонелді. Лезде тізбек те лап котерілді. Мен мұны кобінесе көзіммен емес, командирге кәнігі ішкі сезіміммен аңдағандаймын.

Түн баласын жаңғырықтыра, сарт-сұрт атылған винтовкаларымыз жауға ажал отын шашуда. Борпылдақ егістіктен ротаның соңынан кетіп бара жатып, жауынгерлердің ентелей жүгіргенін көремін. Біреулері жата қалып, екінші біреулері тізерлеп тұрып оқ атады да, қайтадан көтеріліп, алға ұмтылады. Пулеметшілер жүгіріп өтті. Қапсағай Қалимолдин еңкейген бойы пулеметтің қаңқасын арқалап алған, Мурин пулеметтің тертесін көтерген, Блоха ленталарын асынған. Әне-міне дегенше тоқтай қалып, жалма-жан пулеметін күрған бұлар дүркіндете оқ жаудыра бастады. Еруліге қарулы, немістер де жанталаса атқылауда. Жиі-жиі жарылған миналары жер бетін айғыздауда. Әуедегі аспалы ракеталардың ақтаңылтақ жарығында біз көленкесіз аруақтар сияқтымыз. Біздің жақтың атысы кенеттен тыйыла қалды. Мұның себебін айқын түсініп те, көріп те келемін. Мина жақын жерге келіп жарылғанда, жауынгер батпаққа сүңгін жата қалады. Сонда оның былғанбаған жері қалмайды,

үсті-басының малынғаны былай тұрсын, қаруының аузы да, затворы мен қорабы да балшықпен бітеліп қалады. Сәлден соң жауынгер тұра келіп, винтовкасын кезеніп, шүріппесін басқанда, әрине, оқ атылмайды. Сонда оның мылтығы айбарлы карудан жай бір ауыр кеспелтекке айналады. Винтовка тұрсын, Заевтың немістерге қарсы жұмсаған қол пулеметінің тоқылдаған үні де үзілді. Дәл осы себептен Блоханың пулеметі де істен шықты. Сөйтіп, біздің атысымыз жаудың қарсы күш жұмсауынан емес, балшықтың қырсығынан тыйылған еді, пулеметтеріміз бен винтовкаларымыз осылайша кәдеге аспай қалған еді. Қайда көз жіберсең де жабысқақ, суық жерге бауырын тосеп жатқан жауынгерді көресің. Мұндай хал кісіні жабықтырмай қойсын ба. Еңсесі түсіп, мұңайған Заев қасыма келді.

— Мінеки, жолдас комбат, хал-жайымыз осындай,— деп күңк етті ол. Бұрынғыша мойнына ілген жгуты балшықтан қарайып кеткен. Қол пулеметінің дүмбісін томен қаратып, шокпар сияқты иығына арта салған. Мен: «Пулеметтерді ұрыс даласынан алып шығындар да, қыр астындағы племхозға барып, тазалап, майлап, қайта оралындар»,— деп бұйырдым.

— Адамдарынды тасаға орналастыр. Бірақ винтовкаларын тазалап болғанша ұйықтаушы болмасын. Күзет қой. Түсінікті ме?

Заев бойын түзеді. Жарлық оның ойын айықтырып, қайтадан қуат бітіргендей.

— Ә-ә! — деп бәйектеді ол. — Орындауға бола ма?

— Орында.

Заев бұл арада да өзінің тақуалығын көрсетпей қалған жоқ. Мінсіз әскери тәсілмен пулеметін жалма-жан жерге түсіріп, бейне ізет еткендей белгі берді де, қараңғы түнекке сүңгін, ғайып болды.

Ұзамай Тимково түбіндегі далада жан біткеннің бәрі тым-тырыс болды. Біз оқ атпағалы қашан. Немістер де атысын тоқтатқан. Көкке көтерілген ракеталар да некен-саяқ. Айналаны қараңғы түнек қаптап алған. Тырс еткен дыбыста, жылт еткен ұшқын да, адам үні де білінбейді. Көз ұшындағы өрттің шапағы да сөнген. Жым-жырт. Тек желдің ұлып, ысқырғаны ғана құлаққа келеді. Үсті-басым су болған. Тоңып, қалтырап барам. Тісім тісіме тимейді. Панюков туралы ой басымнан кетпейді. Қайда екен өзі? Алда жүрген болар, сірә. Қалай да табу керек. Компас бойынша бағдарымды, яғни батысты мезгейтіп азимутты анықтап алып, егістікпен қараңғы түнек қаптаған деревняға кетіп барамын. Қага бастаған жер беті аяқтың салмағынан ойылып кетеді де, пайда болған шұңқыр-ізге сол заматта су толады. Малмандай болған шалбарым мен сырмалы бешпентім қаудырап, ката бастаған. Тұла бойым калшылдап, дәрменім бітіп барады, тісім тісіме тиер емес.

Екінші ротаның күзетінен әрі өттім. Мұндағылардың да денесі қалтырап, тістері сақылдайды. Маған тіл қатқан да, менен жөн сұраған да ешкім жоқ. Мен де дәнеңе айтпадым. Сұрапыл түннің түйткілі айтпаса да белгілі ғой. Егістікпен кетіп бара жатқанымға көп болды. Қасымда адьютант та, хабаршы да жоқ: бәрі жан-жаққа жіберілген. Синченко аттардың қасында қалған. Қараңғыда әлденендей жұмсақ нәрсеге килігін, сүрініп жығыла жаздадым. Бақсам, өлік екен. Бірінші ротанікі болар-ау деймін. Ендеше, біздің адамдардың осында болғаны ғой. Панюковтың басқаруымен алға ұмтылып, келіп жеткен шығар. Илікпей қалған сау-сактарыммен өлікті сипап байқап көрдім. Қолым қушық погонға ілікті. Неміс қой? Иә, неміс. Қай жер болды екен

бұл? Шынымен немістердің шебіне тап болғаным ба? Бәлкім, Панюков осындағы немістерді қырып, жотаға бекінген шығар? Ілбіп ілгері кетіп барамын. Кенеттен аяқ дүбірі есітілді. Оң жағымнан біреу, сол жағымнан тағы біреу келе жатыр. Денемнің қалтырауы су сепкендей басылды. Әлгілер екі жағымнан жақындап келеді. Бәлкім, немістер болар. Екі жақтан қармамақшы ғой, тәрізі. Пистолетімді суырып алдым. Оқтадым да, шүріппесін басуға әзірледім. Ешкімді байқамағансып алға бастым. Егер немісше дауыстаса, табанда атамын. Жақындап келгендер тұра қалды. Өтіп кете бардым. Ешкім де үн қатпады. Қараңғыда сыр бермеске бекігенбіз. Осы күйде екі айрылып кеттік. Панюков қайда, жауынгерлер қайда? Еш нәрсе анықтай алмадым да, кейін қайттым. Өз адамдарымызға қарай адымдап барамын. Жаңбырдан былқылдап жатқан батпақтан етігімді әрең суырып аламын. Сағатымның сәулелі тілшесіне қарап қоямын: мезгеулі жерге жететін уақыт болғандай еді. Күзеттен өтіп кетпедім бе екен өзім? Әлі жүрін барамын. Енді ылдилай бастаған сияқтымын. Не пәле бұл? Қайда тап болғанмын? Шынымен-ақ адасып, батальоннан айрылғаным ба? Осы ой жүрегіме шаншудай қадалып, тынысымды тарылтты. Батальонынан айрылды деген не сұмдық? Бұл қалпыммен түні бойы адасып, айдалаға лағып кетермін...

5

Адасқан бойы шарқ ұрып жүрмін. Ақырында жолым оңғарылды. Қараңғыда бір сарайға кез болдым. Ішінен дауыстар естіледі. Құлағымды тіктім де, орысша сөздерінен оз адамдарымыз екенін аңғардым. Дарбаза тесігінен ішке кіргенімде, сабан үстінде тізіліп отырған және сұлап жатқан жұртты көрдім.

— Кім бұл?

— Өздерің кімсіңдер?

Бақсам, сарайға Панюковтың ротасынан отыз шақты, яғни бір взводтай адам жиналған екен. Арасында жаралы екі жауынгер бар. Взвод командирі кіші лейтенант Агейкин де осында болып шықты. Жалма-жан бойын түзеп, қарсы алды-ма тік тұра қалды. Фонарь жарығын түсірген едім, Агейкиннің бөркіне, шинеліне сабан жабысып тұрғанын байқадым.

— Агейкин, рота командирі қайда?

— Білмеймін, жолдас комбат. Жоғалтып алдық.

— Политрукпен байланыс жасадың ба?

— Оның қайда екенін білмеймін, жолдас комбат.

— Әрине, сабан үстінде сұлап жатар болсаң, дәнеңе де білмессің. Екі жауынгерінді политрукке жібер. Оны қайдан табу керек екенін айтып беремін.

Агейкиннің Дордияға жібергелі жатқан жауынгерлерімен тілдесуге шамам жетті, әйтеуір. Оларға:

— Менің осымда екенімді айтыңдар,— деп бұйырдым. Сөйттім де, тұла бойым ауырлап, сабанның үстіне ұзынымнан құлап түстім. Не болған маған? Жігіттерімнің жаси бастағаны ма бұл? Ауырып қалдым ба әлде? Қалтырап барамын. Барған сайын қатты тітіркенемін. Бой жылытар лаж жоқ. Саңылау-саңылаудан желдің уілдеп тұрғаны мынау. Етігімді шешіп, ішіндегі суын төгін тастасам, шұлғауымды сығып, қайта кисем болар еді, бірақ оған дәрмен жоқ. Дірілімді басу үшін көзімді жұмып, екі қолыммен иығымды қысамын. Нәр татпағаныма көп болды, бірақ тамаққа ауқым жоқ. Бір ғана тілегім: жылынсам, жылынсам екен деймін. Біраз уақыт есеңгіреп жатқан болуым керек, Рахимовтың даусынан есімді жиғандаймын.

— Комбат осында ма?

— Рахимов, сенбісің? Бері кел.

Жаным сая тауып, бойым жеңілденгендей. Жинақы да

тындырымды Рахимов келіп жетті ғой — ендеше, керегіңнің бәрі: байланыс та, штаб та, тәртіп те болады дей бер. Бірақ бұл жолы олай болмады.

— Филимонов қайда?

— Әлі келіп жеткен жоқ, жолдас комбат.

— Панюков ше?

— Белгісіз. Табылған жоқ.

— Бірінші рота қалай?

— Дордия басқарып жүр. Бәрін дерлік жинап алыпты. Жұрт взвод-взводымен сарайларға орналасты.

— Телефон байланысы қалай? Ат-арбалар келді ме?

— Жоқ, жолдас комбат.

— Көршілер бар ма?

— Онысын білмедім. Анықтауға адамдар жібердім. Мен үндемей қалдым. Жанымды күйзелткен тітіркенуді сездірмеуге тырысамын.

Рахимов халімді аңдағандай:

— Ауырып қалғансыз ба, жолдас комбат?

— Бар, шаруанды ретте.

Бір минуттай тұрғаннан кейін ол кілт бұрылып, үн-түнсіз шығып кетті.

6

Сабан үстінде жатып, тағы да қалшылдай бастадым. Өңменіңнен өтетін мұндай зәрлі ызғарды мен бұдан бұрын бастан кешірген емен. Аяқ-қолым, бет-аузым, іші-бауырым түгел мұздап барады. Ішімнен бұдан да безгек болсамшы, денем қызып, жалындасашы деп көксеймін. Осылайша маңдайым, екі бетім, бүкіл денем лапылдап, албыртып жатсам-ау деймін.

Ақырында талықсып кетіппін, өнім мен түсімді ажыратудан қалдым. Осындай халде телефон аппараты көзіме

елестейді, трубкасын құлағыма тосып, Панфиловпен сөйлескендеймін. «Жолдас генерал, Тимковоға келіп жеттім. Оны дұшпан алып қойыпты. Ештеңе істей алмай тұрмын». «Оқасы жоқ, жолдас Момышұлы. Адамдарыңызды аман сақтаңыз. Таң ата ұрысқа бастаймыз». «Қаруымыз оқ атудан қалды, жолдас генерал. Балшық бәрін мақрұм етті». «Ештеңе етпейді, тазалап аласындар... Қазір адамдарыңыздың қамын ойлаңыз, жолдас Момышұлы. Ұйықтап алсын». «Менің де ұйқым келді». «Ол болмайды, жолдас Момышұлы». «Сіздің ұйықтағаныңыз жон емес, жолдас Момышұлы»,— деген сөздер жадымнан кетер емес. Бірақ менде тұруға да дәрмен жоқ. Қалшылдап, сандырақтап жатырмын. Есеңгіреген халде әлдекімнің сарайға келіп кіргенін аңдадым. Онда да біреу емес, үш-төрт адам. Әлгілер біреулермен тіл қатысып, сабан үстіне келіп отырды да, аяқ киімдерін шеше бастады. Біреулердің жөткерінгені, баяу үнмен зілсіз балағат сөз айтқаны, қартандау біреудің булығы жөтеліп, қақырына түкіргені құлағыма келеді.

Жөтелгені маған таныс. Ернімді әрең жыбырлата:

— Березанский? — деймін.

Көпке дейін жауап жоқ. Неткен сылбыр өзі, оңбаған!

Ең алдымен тамағын кенеп, қатты күрсінді — бұл күрсінуден айқын күйініш лебі еседі: тағы да комбатқа тап болыппын ғой дегендей,— сонан сон барып үн қатты:

— Мен...

Өзім қайранмын — осынау солекет мұртты солдаттың әлдеқашан бір жылы үйді паналап, дамылдауына болар еді ғой, бірақ осы сарайдағы оз взводына келіп жеткенше түні бойы белуардан балшық кешіп, қарулас серіктерін іздеумен болған.

Тағы да мең-зеңмін. Кей-кейде жан рақатын сезгендеймін. Аңсаған ыстық леп соғатындай. Күйіп-жанып, санды-

рақтап жатсам да, жауынгерлерім мен батальоным жанындағы беймаза ой миымды шағатындай. Осылай туралап жатар болсам, қайратқа қайта мінбесем, таңертең көрер күніміз не болмақ? Бірақ бас көтерер дәрмен жоқ. Мүлгіп жатып, әлдекімнің аялап, үстіме шинель жапқанын сездім. Көзімді ашып, түстеп танығым келеді. Үстімде еңкейіп біреу тұр. Әрең көтерілген қолыммен түрпідей келте шашын сипалап, Бозжанов екенін таныдым.

— Бозжанов, үшінші рота қайда?

— Жақындап қалды, жолдас комбат.

— Жарайды... Племхоздағы Заевқа бар. Пулеметтерін жөндеуге көмектес.

— Құп, барайын.

Тағы да өмір шындығын, уақыт мерзімін сезуден қалғандаймын. Бір мезетте біркелкі, үйреншікті үн: аттардың пішенді күрт-күрт шайнағаны құлағыма келеді. Арада тағы бір сәт зымырап өткендей. Біреу қайрағты қолдарымен етігімді шеше бастады. Одан: — Бозжанов, әлі де кетпепсің ғой? — деп сұраймын.

Бұл жолы қателесіппін. Бозжанов дегенім Синченко болып шықты:

— Бұл менмін, жолдас комбат...

Суықтан сіресе бастаған етіктерімді суырып алып, ол мұздай болып қатып қалған жалаң аяқтарымды әлденедей бір құрғақ, жағымды нәрсемен сүртіп, эне-міне дегенше жаңа шұлғаумен орап қойды, онан соң құтысынан стақанға құйған нәрсесін маған ұсынды. Спирттің иісі мұрнымды жарғандай. Мен демалмастан сіміріп қойдым. Арақ көзімнен жас ағызып, бойыма қуат бітіргендей. Синченко үстіме тағы бір шинель жапты. Бұған да көңілі көншімей, мені жас балаша аударыстырып, жан-жағымды қымтай бастады.

— Жетер! Жөнел енді.

Бірақ ол әбден қымтап болғанша кете қоймады. Онан соң көңілін демдеп:

— Тәуір болған сияқты... — деп үн қатты. — Сізге тағы не істесем екен, жолдас комбат?

— Шай, шай! Өзі дозақ отындай ыстық болсын!

Ішімнен мырс етіп: шайдың аулы алыс болар?! — деймін.

Қанша уақыт өткенін білмеймін, әйтеуір бір мезгілде:

— Мінеки, жолдас комбат, ыстық шай... — деген дауыс естілді.

Көзімді ашсам, таң ата бастаған екен. Жөнді жабылмаған дарбазадан, қабырғалардың саңылауларынан күнгірт сәуле білінеді. Сарайда Синченко екеумізден басқа жан қалмаған. Мәз-мейрам болып күлімдеген атқосшы маған қолындағы стақаны мен қызылкүрең және көкшіл бояулармен әшекейленген әйдік термосын ұсынды.

— Қайдан алдың?

— Доктордан, жолдас комбат. Шабдармен санитариялық взводқа шауып барып әкелдім. Рұқсат етіңіз, жолдас комбат, мен құйып берейін.

Стаканды қос алақаныммен қыса ұстап, тәтті жылы шайды ақырын ғана ұрттап, рақаттана іше бастадым.

— Санвзвод қай жерге орналасыпты?

— Біздің штабтың маңына. Племхозда екен, жолдас комбат. Жылы мекен.

— Жараланғандар көп пе?

— Жиырма шақты... Ауыр жараланғандары жоқ сияқты. Бәрі де өз аяғымен тылға кетті.

— Филимонов қайда? Келіп жетті ме?

— Келіп жетті, жолдас комбат... Ротасын әзірше арғы жақтағы поселкеде қалдырыпты.

— Панюковтан дерек бар ма?

— Жоқ, есітпедім.

Мен бос стаканды жерге қойдым.

— Шылым әкел.

— Мінеки, жолдас комбат, тартыңыз. Тек есіңізде болсын: екі-ақ қорабы қалды. Онша жомарттық жасай бермеңіз, әйтпесе күр алақан қаламыз.

— Жарайды. Тәлім үйретем деп-ақ жалықтырып біттің. Шылымымды тұтатып, алғаш сорғанда-ақ науқастан әлі айықпағанымды білдім. Жиренішті көрінген темекі түтінінің аузымда кермек дәмі қалды. Мен жөн сұрай бердім:

— Осындағы адамдар қайда кетті?

— Политрук Дордияға. Түн ортасында-ақ шепке орналасу үшін бәрін шақыртып алған.

— Солай де... Етігімді әкел.

Әлі де кебе қоймаған етігімді киіп, орнымнан тұрдым да, керіле бастадым. Буын-буыным қақсайды. Әл-дәрменім құрып, жатқым келеді. Оқасы жоқ, дес бермеспін!

Түн ішінде жұмарланып қалған киімімнің қатпарын жазып, белдігімді шарт буынып алдым.

— Қайда бармақшысыз, жолдас комбат? Штабқа ма?

— Жоқ, алдымен Дордияға барамын. Шebін көремін.

— Таңертеңгі бұлыңғыр ашыла бастады. Жел тынған. Тым-тырыс. Сұмпайы түн келмеске кетті. Жаңа ұрыс күні — мың да тоғыз жүз қырық бірінші жылдың жиырма жетінші октябрі басталды.

ТАҢЕРТЕҢГІ ТҰМАН

*«Әрбір солдат өзінің қимыл тәсілін білуге тиіс»
(Суворов)*

1

Селдір тұман октябрьдің кенжелеп қалған шапағын көмескілеп, егіс даласында шөгіп жатыр. Түн ішінде қатқак тұрыпты. Қақ суының бетін жапқан қабыршақ мұз аяқ басқан сайын жарылып, ұнтақталып кетеді. Әйткенмен қабыршақтың астындағы батпақ қата қоймапты. Құрып кеткір бұл батпақ біздің оқ атуымызға тағы да қырсық жасайды десеңші. Қайтсек екен?

Дордияға бара жатқан бетімде осының жауабы кенеттен ойыма сап ете қалды. Тұман арасынан өзіміздің алғы шебімізді, Дордия бастаған ротаның ұрыс алаңын көрдім. Жауынгерлер тайыздау қазылған окоптарға тығыз төселген сабандардың үстінде жатыр. Жылтыр-сарғыш таза сабан окоптағылар маңындағы батпақты көзден тасалаған, бруст-верді бүркеген. Жауға елеусіз ету үшін көз жетер жердегі егіс даласына түгел сабан шашылыпты. Мұның бәрі менсіз, менің бұйрығымсыз, түн ішінде, меңдеткен аурудан менің аласұрып, сарайда сандырақтап жатқан кезімде істелген. Данышпан қолбасшы Суворовтың әрбір солдат өзінің қимыл тәсілін білуге тиіс деген нақылының жоралғысы бұл! Қазір дамылсыз майдан қарбаласының аралығында туған қысқаша тынысты пайдаланып, жауынгерлер түгел қалың ұйқыға шомған. Окоп ішіндегі сабан үстінде әрбір жауынгердің айбынды қаруы — жылтырата тазартқан, шаппасы майланған винтовкасы жатыр. Граната және противогаз дорбаларын, ашаң тартқан қапшықтарын бастарына жастанған. Солдаттың азын-аулақ құрал-жабдығы да: оның

айнымас жан серігі — кішкене күрекшесі мен брезент оқшантайы да осында. Маған қарай асыға басып Дордия келеді. Ол анадайдан қолын шекесіне апарып, ізет етті; бұл қимылы ежелгісінше, сөлекеттеу болып шықты. Мен оған еріксіз түстеп қарадым: күнге күйеу дегенді білмейтін сұрша жүзіндегі ұсақ бұжырларын, ақшыл селдір кірпіктерін байқадым. Дегенмен, Дордияның сыртқы пішінінде де әлденендей бір өзгеріс бар сияқты. Бадырайған көздерімен маған тесіле қарайды, жанарынан дағдылы жасқаншақтық белгі білінбейді.

— Жолдас комбат, рота ұрыс қалпын сақтауда. Бәрінің қаруы сақадай сайланған. Жауынгерлер мен командирлердің ұйықтап алуына әдейі рұқсат бердім.

Дордия істің жайын мәлімдегенде уставтық терминдерді ылғи дұрыс қолдана бермейді, бірақ сөздерін күмілжіместен, тұтыкпастан, нақпа-нақ айтады. Ол адам шығынын хабарлады: өлгендер мен жараланғандардан басқа бірнеше адам, оның ішінде рота командирі Панюков дерексіз кеткен. Мен одан:

— Мұнда сабан әкелуді шығарған кім? — деп сұрадым.

Даусым жазғырған сарында қаттырақ шыққанын өзім де аңдамай қалдым. Жылы шырай білдіру орнына дүрсе қоя беруім қалай бұл?! Менің бұл сыңайымды Дордия наразылық деп қабылдағандай. Оның беті де, мойны да, маңдайы да лезде қызарып кетті. Алайда, менен көзін алмастан, батыл жауап қайырды:

— Менің бұйрығым бойынша әкелінді, жолдас комбат.

— Жарайды, — деп қысқаша үн қаттым мен. Енді мақтау есіткеннен болар, Дордияның тағы да қызарғанын байқадым.

Біз қалың сабан тоселген окоптарды аралап келеміз, мұндағы солдаттар түгел қалың ұйқыда. Шепке көз жүгіртем

де, Дордияға қайта-қайта қараймын. Осынау сөлекет, болбыр жігіттің қайратқа мінуіне, командирін жоғалтып, ыдырап кеткен ротаны өзінің төңірегіне жинап алуына дем берген қандай күдірет, нендей күш.

— «Ең абзалы — борышты өтеу»,— деп, кеше Дордияның айтқан сөздері ойыма оралады. Бірақ борыш дегеннің өзі қайдан келін шығады? Оның тірегі қандай?

Ал совет адамы дегеніміз кім, оның артықша қасиеттері қандай? — деген сұрақтар тағы да жадымда сайрайды. Осы жайында Дордиямен пікір алысқым-ақ келеді. Бірақ оған уақыт қайда. Келесі бір ыңғайлы сәтті күтеміз де. Тұман селдір тартты. Сонау алыстан зеңбіректің гүрсілдегені естілді де, бұл сарын жиілей берді. Әр тараптан, оңнан да, солдан да зеңбірек атыла бастады. Ақырында бір снаряд біздің төбемізден суылдап ұшып өтіп, анадай жерге түсіп жарылды.

— Бризант снаряд,— дедім мен. — Артиллериясын жеткізіп үлгерген екен ғой. Әуеден тағы бір снаряд суылдап өтті де, біздің ту сыртымыздан тарс етіп жарылды. Немістер дәл нысананы көрмесе де, біз орналасқан өңірді мезгеп, біркелкі атқылай бастады.

— Міне, Дордия, ұйқы ашар деген осы,— дедім мен.

2

Дордиямен бірге мен ротаның сабанмен көмкерілген пулемет ұясы орналасқан жағына шықтым да, соңымнан аттарды жетектеп келе жатқан Синченконы шақырып, Күрең төбелге міне атқосшыға:

— Енді штабқа баратын жолды көрсет,— деп бұйырдым. Менің штабым ойпандағы жай тастан қаланған ұзын, кең сарайға орналасыпты. Маңайдан бұрын ат қора және басқа шаруашылық жайлар ретінде салынған нақ осындай тас

коралар көрінеді. Штабқа кіре берісте кезекші сақшы тұр, оның қасында қос дөңгелекті арбаға жегілген мығым денелі мәстек ақ боз ат пішенді күрт-күрт шайнауда. Арба үстінде мүлгіп отырған көзілдіріктің Мурин екенін таныдым.

— Мурин, бұл жерде не бітіріп жүрсің?

Мурин селк етіп, орнынан тұрмақ болған еді, бұл қимылды өзінше жорыған мәстек ат арбаны ақырын тарта жөнелді. Құлай жаздаған Мурин арбаның жиегіне жармасып, атты токтатып, шинелінің етегіне аяғы шалыныса, әрең дегенде жерге түсті. Аяғының астында тірек барын сезгеннен кейін ол нағыз солдатша бойын түзеді.

— Түні бойы пулеметпен әурелендік, жолдас комбат. Сонда да жөңдей алмадық. Енді рота командирінің өзі қолға алды.

— Ал пулеметшілер қайда, сенің жолдастарың? Ұйықтап жатыр ма?

— Баспана қазып жатыр, жолдас комбат. Бірақ та...

— Тағы не боп қалды? Күмілжіп тұрсың ғой.

Муриннің қылдырықтай, ашаң мойны шинелінің жағасынан шығып тұр. Көзілдірігінің бір ілмегі сынған екен, оны сыммен бекітіп қойыпты.

— Ұрыспайсыз ба?

— Ұрыспаймын. Айта бер.

— Бұл жерде тиянақтай қояр ма екенбіз, жолдас комбат?

Бұдан басқа дәнене айтпастан, Мурин ақ боз мәстегіне, әлгінде ғана өзі құлап түсе жаздаған қос дөңгелекті арбасына жалтақтап қарады. Оның бұл сыңайы:

«Бекінісіміз осал ғой»,— деп емеурін білдіргендей. Ә-ә, демек, батальондағы солдаттар ойының төркіні осындай екен ғой. Сонда менің ойым басқаша ма? Бірақ менің түйген ойым қаншама қасіретті болса да, ол — өзімнің ішкі сырым ғой. Сондықтан мен былай деп жауап қайырдым:

— Бізді сойылмен соққанша осында отыра береміз деп кім айтты саған? Қайта сойылды өзіміз соғамыз.

Мен Күрең тобелден түстім де, шылбырды Синченкоға ұстата салып, сақшының тұсынан сарайдағы штабқа кіретін есікке қарай жөнелдім.

3

Таяуда ғана біреулер сарайда ағаш жонса керек. Жер еденде кір шалмаған ақшыл ағаш үгінділері ыбырсып жатыр. Темекінің, су етіктердің, су шинельдердің күлімсі иісі жонылған қарағай шайырының ашқылтым иісін баса қоймапты. Дуал түбінде сырланбаған бірнеше терезе кәсегі сүйеулі тұр, екеуі аяқ астында жатыр, ал бұларды орнына қоюды ойлаған ешкім де жоқ, жаңа сүргіленген ақшыл тактайға әрлі-берлі өткендер аяғының ізі түскен. Есік алдында байланыс взводының солдаттары орналасқан. Бұл взводтың командирі кіші лейтенант Тимошкин, өзім әрдайым аяғынан тік тұрып, жұмыс істеп жүргенін көріп дағдыланған осынау уыздай жас жігіт, бұл жолы дуалға сүйеніп, екі қолын сәнмен қусырып, жерде отыр. Мен кіріп келген заматта алдымен ұшып тұрған сол болды. Мен дала телефонының кобдишасын іздестірген едім, көзіме шалынбады. Сонда жүк арбалардың Волоколамскіден әлі де келіп жетпегенін түсіне қойдым. Тағы да майор есіме түсіп, оны ішімнен қарғап-сіледім.

Сарайдың түкпірінен Рахимовтың баяу жарлығы естілді:

— Встать! Смирно!

Мен соның қасына бардым.

Сарай ортасында бірнеше тактайдан қиюластырып жасаған аласа стол тұр. Оның үстінде желімделген екі топографиялық карта, Рахимовтың үшкір қарындаштары, арнаулы кітапшасы жатыр. Терезе түбіндегі верстак үстінде

жіктелген пулемет бөлшектері көрінеді. Бозжанов пен Заев сол бөлшектерді құрастыруда екен. Қазір менің алдымда екеуі де каздып тұр. Заев шинельсіз, бөріксіз; оның сол тайпақтау маңдайында машина майының қарауытқан дағы бар, ұзын қолдарының салалы саусақтарына да жұққан май қарауытып, жылтырайды. Оның қасында тұрған Бозжановтың да саусақтары қара қошқыл. Менің бір анық білетінім, бұл екеуінің де атыс қаруы атаулыға, әсіресе кілтипаны мол олжа қаруға жаны құмар, міне осындай қаруды, қазірде істен шыққан өз пулеметіміз сияқты күрделі қаруды тапсырсаң болғаны, мұның сырын ашқанша, бұзық жерін түзеткенше, тетіктерін түгел жөнге салғанша бұлар ішкен асын жерге қоюға дайын.

— Вольно! — дедім мен.

Заев пен Бозжанов сол заматта пулеметке қайта бұрылды.

— Мәлімдеуге рұқсат етіңіз, — деп үн қатты Рахимов.

— Баяндаңыз.

Тындырымды да ұқыпты Рахимов жағдайды карта бетіне түсіріп үлгеріпті, біз бекінген шепті бейнелейтін ирек сызық жүргізіпті. Түнде батпақтап қалған зеңбіректер жотаға шығарылып, тасалау жердегі атыс шебіне құрылыпты. Рахимовтың мәлімдеуінше, Филимоновтың ротасы таң сәріде келіп жетіп, бұлақтың арғы бетіндегі поселкеге орналасқан.

— Филимоновқа адамдарыңды төрт сағат тынықтырғаннан кейін осы жерге келіндер деп бұйырдым, — деп хабарлады Рахимов. Менің мақұлдауымды күткендей, ол маған аңыра қараған еді, бірақ мен ештеңе айтпастан, картаға үңілумен болдым. Рахимов көрші бөлімдердің біз жақтағы флангілерін көрсететін белгілер соғыпты — бұдан аңдағаным: оң жақтағы және сол жақтағы көршілермен біздің арамыздағы алшақтық алты километрдей. Біздер, Панфилов-

тың резервтегі батальоны, осы өңірге қорған болуға, осынау ойсыраған ашық алаңға тосқауыл жасауға тиіспіз. Әрине, екі ротамен біз мұны істей алған жоқпыз. Сойтіп, біздің флангілеріміз жалаңаш, ашық күйінде қалып қойды. Оң жағымызда да, сол жағымызда да ені кемінде бір жарым — екі километр келетін бос жер жатыр. Сондықтан дивизияның майдан шебіндегі осынау ашық алаңды жаудың анықтап алып, бос жатқан жерден сыналап өтіп, біздің флангілерімізді орап алуы үшін көп уақыт кете қоймайды. Бұл өңірге тосқауыл жасаудың, кетікті бітеудің жолы қайсы? Онсыз да селдір шебімізді онан сайын созып, әлсірете түспекпіз бе? «Бұл жерде тиянақтай қояр ма екенбіз, жолдас комбат?» — деген Муриннің сөздері есіме түсті.

Терезе түбіндегі верстак жанында Заев пен Бозжанов бұрынғысынша пулеметті айналдыруда. Сол жақтан тоқылдаған, сусылдаған дыбыстар, сыбырлап сойлеуге тырысқан Заевтың еріксіз булығы шыққан күңкілі естіледі. Ол тағы бір рабайсыз қалжыңды айтып салды білем, Бозжанов мырс ете түсті. Мен шытына қарадым.

Бұл мезетте каннен-каперсіз кісімсінген Заев өзінің арбиған қолдарына үйлесе қоймайтын епті де шебер қимылмен сабағына кигізілген серіппені қыса ұстап, күс басқан саусақтарымен сипалап, қажетті қалпына келтіруде еді. Өзінің үңгіш көздері сығырайып кеткен.

Шынымды айтсам, нақ осы сәтте оның шықшыты шығыңқы, ашаң тартқан жүзі маған әдемі көрінді. Тұйық немесе ұяң жандар санатына жатпайтын Заев әдетте ойына келгенін табанда айта салатын. Біздің қазақ мұндай адамды «ақтарыла сөйлейтін, ашық ауыз» деп атайды. Қазір оның жүзінен ісмер шебердің зейінділігін, рақаттанып тұрғанын оп-оңай аңғаруға болар еді.

Жұмысқа жан-тәнімен берілген ол айналада не болып

жатканын байқамастан, кезеріп, жарылып кеткен еріндерін жылдам бір жалап, күлімсірей қойды. Тәрізі, ісі оңға басса керек.

Мен тағы да картаға жүгініп, Рахимовты тыңдай бастадым.

— Мен әзірше рота командирлеріне шепке бекінін алып, жаудың атакасын тойтаруға әзірленіңдер деп бұйырдым,— деп үн қатқан Рахимов тағы да маған аңыра қарады. Мен бұл жолы да оның үнсіз сұрағына жауап қайырмай жөңкемді жөңкемді. Өйткені менде айқын ой, тиянақты шешім жоқ еді. Немістер Тимководан біздің шебімізді анда-санда атқылап қояды; кейде снарядтары мен миалары тым жақын жерге түсіп жарылады. Қиырдан күнгірт сарын құлаққа келеді.

4

Верстак жақтан Заевтың бірдеңе деп күжілдегені, мырс-мырс күлкі, сыбыр-сыбыр сөз әлі де естілуде. Енді мен бұған шыдамадым:

— Заев!

— Ау...

— «Ауы» несі? Үлкенге осылай жауап қайтара ма?

— Құлағым сізде, жолдас комбат.

— Бейбастақ болып кетіпсің... Бос мылжыңға орын жоқ мұнда... Қашанға дейін күйбеңдеп жүрмексің?

— Болмашы ғана жері қалды, жолдас комбат, былайша айтқанда, қыл қаламды бір сүйкесе болғаны. Бес-алты минуттан кейін машинка қалпына келеді. Шынында да, бірнеше минуттан кейін ол ағаш үгінділерімен жалма-жан қолын сүртіп, жылтыраған болат кеспелтекті мойнына арта салып, бір жөткерінді де, есікке қарай адымдай жөнелді. Бұл жолы да ол әскери әдептілік көрсетпеді, сыртқа шығу үшін менен рұқсат сұрамады. Бұл әбестікті жуып-шайғысы келген Бозжанов:

— Сынап көруге рұқсат етіңіз, жолдас комбат,— деді.

Мен үнсіз бас изедім. Бозжанов Заевтан озып барып, есік ашты. Ұзамай мен де көшеге шықтым. Әрмен қарап тұрған Заев мені байқамастан, Муринді жазғырып жатыр:

— Қашанға дейін күйбендей бермексің? Бейбастақ болып кетіпсің! Дерев! Бір аяғың мұнда, бір аяғың анда болсын! Әлгінде ғана өзім айтқан сөздердің, соған ұқсас әуездің төркінін танып, мен миығымнан күлдім. Бозжанов досына мені иегімен нұсқап, ишара етті. Заев:

— Жөнге салып жатырмын, жолдас комбат,— деп күңкілдеді. Етті қаритын суықты да, ызғарлы тұман мен желемікті де сезбегендей, зілдей ауыр пулеметті иығына арта салған бойы ол жалаң гимнастеркамен тұр.

Мурин станинаны сүйреп әкелді. Арада бір минут өтпей-ақ пулемет құрылып та болды. Бозжанов оқ лентасын кигізді. Заев мұз қатқан жерге етпетінен жата қалды да, айтулы пулеметшінің дағдысымен ұзын сирақтарын дали-тып, серіппесін тұтқан заматта аузынан жалын шашқан пулемет тырылдай жөнелді.

— Дұрыс-ақ! — деп екіленген Заев орнынан ұшып тұрды. Бұдан кейін ол маңайдағы қақтың бетіне тұрған мұзды өкшесімен ойып, лай судан көсіп алды да, қолына жұққан машина майын қырнап кетіруге кірісті. Тез-ақ жуынып болып, қолдарын жабайы әдіспен қолтығына сусытып сұрткен Заев сарайда қалып кеткен сырмалы бешпенті мен бөркіне жүгіріп кетті. Бозжанов пен Мурин қос дөңгелек арбаға пулеметін тиеді. Сарайдан жүгіре шыққан бетінде келіп арбаға асылған Заев делбені ала салып, мәстек ақбоз атты желдірте айдай жөнелді.

*«Жігіт болсаң, жігеріңді жасытпа,
қайратыңа қайта мін»*

1

Сол жиырма жетінші октябрь күнгі оқиғалардың жеке елестері әлі есімде. Салт атпен жотаға шығып бара жатқанмын. Ат үстінде салым суға кетіп, зілдей болып отырмын. Күрең төбелдің де жүрісі сылбыр. Қырау шалған тайғанақ шөптің үстімен аяғын кібіртіктей басып, бұл жануар да, мен сияқты, мүлгіп келеді.

Долбармен атылған жау миналары әр жер-әр жерге түсіп жарылуда. Қапелімде арт жақтан бірдеңе гүрс ете калды. Күрең төбел ыршып түсті, біздің ізімізбен келе жатқан атқосшымның Шабдары да жалт берді.

— Синченко, тірімісің? — деп дауыстаймын.

— Тірімін, — дейді ол.

...Тағы да үнсіз келе жатырмыз. Неміс әуеніне тағы да құлағымды тігемін. Япырмай, осынау тоқымдай жотада отжалынның ортасында қалғанбыз ба, қалай?!

Төменде қалың тұманның тасасында жатқан Волоколамск жақтан азын-аулақ емес, ондаған, бәлкім, жүздеген зеңбіректер гүрсілі естіледі. Ойпандағы Тимково жақтан да зеңбіректер атылып жатыр. Ал біздер — жотаға бекінген екі рота мен тылдағы Филимонов ротасы — бізді құрсаудай орап алған от-жалын ортасында жалғыз қалыппыз. Өз дивизиямызбен байланысымыз да, одан хабар-ошарымыз да жоқ. Бірақ соның ізінше сап ете түскен басқа бір ой көңілге жұбаныш бергендей: жоқ, біз әсте хабар-ошарсыз емеспіз, мынау ұрыс дүрбелеңі — біздің адамдардың жаумен айкасып-арпалысуының, оққа окпен жауап беруінің айғағы.

Еңсенді көтер, қайратыңа мін, Бауыржан! Әккі жау ұрыс-ка дейін-ақ сені жасқандырсам дейді, жігерінді жасытсам дейді, ендеше, ақыл-парасатыңды айық ұстап, амал-айламен, алғырлықпен қимылдауың шарт.

2

Күрең төбелдің тұяғы тақтай көпіршені тасырлатып өтті. Соның ізінше Шабдар тағасының дүсірі естілді. Түнгі тасқыннан кейін бұлақ суы жуасыған, тек тіреу бөренелерге түскен, кей жерлеріне мөлдір қабыршақ катқан қара қош-қыл іздер ғана судың долдана буырқанғанын дәлелдейді.

Бақшалар арасынан салынған сүрлеумен жүріп отырып поселкеге жеттім. Түнгі жорықтан соң бірнеше сағат ұйықтап алған рота дағдылы тіршілігіне кірісіпті. Бақша сыртындағы құдықтың қасында жуынып жатқан жауынгерлер. Жалаңаш біреудің арқасына қасындағысы шелектен су құйып жатыр. Жалаңаш жауынгер еңсесін көтергенде, құрыш кеудесінен су сорғалап акты, ол Курбатов екен.

Рота командирі орналасқан үйдің алдына келіп тоқтағанымда, қарсы алдымнан Филимонов жүгіріп шықты. Таяуда ғана қырынып алса керек, күнге күйген жүзі жылт-жылт етеді.

Мен аттан түскенімде Филимонов: — Жолдас комбат, үшінші рота...— дей беріп еді мен:

— Жарайды... Үйге кіріп сөйлесейік, Ефим Ефимыч, — деп үн қаттым. Үйдің іші ыстық екен, жайласып отыра қалып, дуалға арқанды сүйеп, сәл мызғып алсаң, қандай рақат болар еді. Бірақ мұның жөні жоқ.

— Отыр, Филимонов. Картаңды әкел.

Картадан оған батальонның позициясын, ашық қалған флангілерімізді, өкпе тұсымыздағы көршілермен біздің аралығымызда бір-екі километрдей жерде пайда болған кетікті бітейтін жан жоқ екенін көрсеттім.

Филимонов суық хабарды сұстана тыңдауда. Өзімнің көңілге түйген ой-ниетімді оған жеткізсем жөн болар еді, бірақ белгілі бір жіп таққан ой менде әлі-әзір жоқ.

— Ротаңды жотаға алып шық та, окоп қазып бекініс жаса, — дедім мен.

Нақ осы сәтте тау жақтан зеңбіректер жиі-жиі атыла бастады. Екеуміз де елеңдесе қалдық. Иә, бұл біздің зеңбіректердің гүрсілі, жеделдете атып жатыр. Пулеметтердің тақылдағаны да құлаққа келеді. Аңыра қараған Филимонов менен жауап күткендей. — Ротаңды жағалаудағы дөңеске орналастыр, — дедім мен. — Өкпе тұсыңа да, жан-жағыңа да сақ бол. Зобалаң туа бастады. Немістер күтпеген жерден сап ете түсіп, абайсызда бас салуы мүмкін.

— Түсінікті, жолдас комбат.

Орнынан тұрған Филимонов біраз іркіліп қалды.

— Тағы не айтпақшысың?

— Басқа не айтушы едім... Жауынгерлер әлі нәр татқан жоқ.

— Құрсак қамын ойламау үшін адамдарың оқ ата берсін. Ротанның қарсы алдындағы нысана біткенді белгілеп, оқ атып машықтан.

Біздің жотадағы зеңбіректеріміз бұрынғысынша дамылсыз атқылауда. Ол жақта бірдеңе болып жатқан сияқты. Беймаза ой жаныңды жаралайды.

— Барынша сақ бол... Түсінікті ме?

— Түсінікті, жолдас комбат. Қашатын біз емес.

— Бірақ қарбаласта өз адамдарымызды атқылап жүрмегейсін. Мана өзіме айтқан сөздерді қайталаймын: — Ұстамды бол, ақылыңнан адаспа. Жауынгерлеріңе ұғындыр: командасыз оқ атпасын. Шүріппені басқанша асық болмай, аңсын аңдасын. Біздің орудиелердің сарыны тынар емес. Ал енді аттың басын солай тарт!

Қорада Синченконың жетегінде тұрған Күрең төбелге міне салып, құйғыта жөнелгім келді. Жоқ, бұлайша солдаттарды дүрліктіруім жөн емес. Сондықтан әдейі аттың басын тежеп, салмақты кісі сияқтанып, көшеде жай желіспен келемін.

Ат тұяғы тағы да көпіршені дүсірлетіп өтті. Тек сонда ғана Күрең төбелді еркімен көсілттім. Ызғыта шап, жануар!

Жоғарыдағы тұман сейілген. Бірақ аспан әлемі әлі кір-бінденіп тұр, дегенмен тау беткейлері айқын көрінеді. Саз балшықтан жасалған үйіндіге келіп жеттім. Артиллерияшылардың бақылау пункті осы жотаға орналасқан болатын.

Қызуланып алған Кубаренко дала телефонын құлағына тосып, шылымын құныға соруда. Телефондағы сөзің бөліп, ол даурыға сөйледі:

— Әкесін таныттық, жолдас комбат, сыбағасын бердік!

Еркінен тыс ербендей берген қолдарын төмен түсіріп, енді Кубаренко істің жайын мәлімдеді. Немістер Дордияның ротасына қарсы атакаға шығыпты. Жауынгерлер жауды оқтың астына алған. Сонда немістер өкпе тұстан орағытып өте бастаған екен, біздің зеңбіректеріміз олардың жолын бөгепті. Немістер лажсыз кейін шегінген.

Мен қайыра сұрадым:

— Жау біздің флангімізді байқаған ба?

— Байқапты, жолдас комбат.

Осы сәтте аспанды жауып тұрған қара қошқыл пердені әлдекім сырып тастағандай, қас қаққанша ауа мөлдір тартты. Көз ұшында үйлердің сулы шатырлары, күмбездері көрінді. Қапелімде селт етіп, мұның Волоколамск екенін білдім. Осы арада біз жаудың қалаға барар жолын бөгеудеміз. Бүгін сол үшін біз тағы да шайқаспақпыз. Ендеше, қайратыңды шыңда, ақылыңды анық ұста, комбат.

Қаланы жарып өтетін сулы асфальт сүрені жылтырайды. Бұл — тіке Москваға апаратын Волоколамск тас жолы. ...Аспанда пайда болған немістің бомбалағыш самолеттерінің бейнелері қараңдайды. Олар Волоколамскіге лек-легімен ұшып келуде. Қаланың тұс-тұсынан біздің зениткалардың тарсылдағаны естіледі. Жарылған бомбалардың аспанға шапшыған, көз ұялтатын күн сәулесімен шағылысқан қызыл күрең жалындарын әрең ажыратасың. Қасымда тұрған Синченко самолеттерді естірте санауда.

— Отыз төрт... отыз бес... отыз алты...

Жер тігірете жарылған бомбалардың дүңкілі құлақты жарғандай. Әр жер-әр жерде үйлердің төбелерінен будақтап көтерілген кара қошқыл түгін көрінеді. Көшелерде жан баласы жоқ, тек қаланың арғы шетінде жөңкіп бара жатқан арбалар көзге шалынады. Темір жол станциясының маңында артиллерия атысы саябырлап қалды. Бұл қалай? Не болды екен?

...Қимылсыз жатқанында уақыттың тез өте қоймайтынын қайтерсің... Жамбастап жатқан бойы, байланысшылардың ақпарларын тыңдаудамын. Дұшпан біздің батальонның селдір тізбегін әлі де атқылауда, бірақ бізге атака жасайтын түрі көрінбейді. Дордиядан жүгіріп келген Мұратов аптыға былдырлауда. Қалшылдап жатқан күйімде оның сөзін ажыратуға тырысамын. Кенет Мұратов жым болды. Баксам, ол Волоколамск жаққа бақшия қарап тұр екен. Ұшып тұрып, мен де сол жаққа көз тіктім.

4

Қаланы жарып өтетін асфальтпен Панфиловтың штабы орналасқан жаққа қарай екі танкі асықтастан, жайлап қана ілгері жылжуда...

Орудиесінен шыққан түтінге қарағанда, танкі қаланы

атқылап келе жатқан сияқты. Шынымен немістер болғаны ма? Олардың Волоколамскіге шынымен басып кіргені ме бұл?

Дүрбіні көзіме тосқанымда, танкілердің қара сауытынан фашистердің ақ крестерін айқын ажыраттым.

Менің кәміл білетінім, қалада біздің әскерлер жоқ. Жотадағы және оның тасасындағы окоптарда орналасқан менің батальоным Панфиловтың бірден-бір резерві болатын. Енді немістер бір көшеден соң екінші көшені басып алуда, ал біздер — пулеметтері мен зеңбіректері бар алты жүз жауынгер — бір шетте калып қойдық. Қимылсыз жатудан жалығып, ұшы-қиыры жоқ ойға шомамын.

Дүниеде не үшін өмір сүріп, не үшін соғысып жүрмін осы? Москва түбіндегі жаңбыр суынан іркілдеп жатқан осынау өңірде шыбын жанымды шүберекке түйіп жүруімнің себебі не? Сонау қиыр шеттегі Қазақстан даласында туып-өскен мендей азиялықтың Москва үшін жан аямай арпалысқа түсуінің, әкесі де, ата-бабасы да өмірі аяқ баспаған осы жерді қас батырша қорғауының сыры неде? Бұрын бастан кешпеген, ешқандай махаббат күші тең түсе алмайтын осындай шексіз құштарлықтың, өшпес өршіл жігердің негізі қайсы? «Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсын» дейді қазақ. «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» деген мақал да бар. Бірақ қазір бұл мақалдар біздегі өмір шындығына сай келмейді. Өйткені Совет елі барлық ұлттар мен халықтардың, олардың ұл-қыздарының біртұтас атамекеніне, сүйікті Отанына айналды. Ұлты мен нәсіліне қарамай, бәрінің терезесі тең, бастарына қонған бақыт та, қолдарына тиген бостандық та — бәрінің ортақ игілігі.

Мен — қазақпын, қырда өскен халқымды да, оның аңыз-ертегісін де, шалқыған әні мен күйін де, ізгі дәстүрі

мен тарихын да мақтаныш етемін, ал қазір Қызыл Армияның офицері деген асқақ атақты абыроймен атқарып, совет солдаттарынан — орыстардан, украиндардан, қазақтардан құралған батальонды ұрысқа бастап жүрмін.

Менің әрбір бұйрығымды бұлжытпай орындауға міндетті бола тұрса да, қарауымдағы солдаттар — менің өзіммен тең адамдар. Мен олар үшін үстем таптың өкілі, яғни тегі басқа байбатша емесін. Балаларымыз мектепке бірге барады, әкелеріміз ұжымдасып өмір сүреді, ел басына күн туғанда, қилы заманның тапшылығы мен жоқшылығын да, қайғысы мен қасіретін де бірге көреді.

Бізде мырза деген атымен жоқ! Басқа біреу қалай әсем киінсе де, қандай әдемі машинаға мініп жүрсе де, мен өзім қара жаяу болсам да, тереземнің теңдігіне, қасиетім мен намысыма бұдан әсте нұқсан келмейді. Сондықтан мен үшін ешкім де мырза емес. Москва түбінде, менің әкем, ата-бабам аяқ баспаған осынау өңірде жаумен белдесін жүрген себебім, міне, осы! Советтік Отанымды жанымдай жақсы көретін себебім, міне, осы! Мен ғана емес, бәріміз — еліміздің барша ұл-қыздары, бүкіл совет халқы — осылай ойлаймыз, осы оймен өмір сүріп, жарқын болашағымыз үшін жан аямай күресудеміз.

Ал қазір біздің бір шетте қалып, қимылсыз жатуымыз қалай? Неткен азапты да ауыр сәт еді бұл?

5

Кенеттен шыққан ащы дауыс менің ойымды бөліп жіберді:

— Атыс ұясы! Атыс ұясы!

Қыратта жатқан Кубаренко, бейне телефон арқылы емес, жалаң даусыммен-ақ зеңбіректерге әмірін жеткізгісі келгендей, өңешін кере айқайлауда:

— Атыс ұясы! Лентенант Обушковты шақыр! Тез!

Мен ұшып тұрдым.

— Не боп қалды, Кубаренко?

— Немістер, жолдас комбат... Жүзге тарта.

— Қайда?

— Оң жакта, жолдас комбат. Сайда... Атыс ұясы!

Не болған сендерге? Лейтенант қайда? Обушков, сенбісің? Немістер сайға түсіп барады. Иә, иә, дәл сол сай...

Ол нысана бағдарын, аралық молшерін аптыға хабарлап, тағы да айқайлады:

— Атысқа әзірленісімен мәлімдендер!

Мен дүрбіні көзіме тосып, қорғаусыз қалған өңірге сыналап өткен немістерді іздедім. Өне олар. Өздерінің жасылкіршең шинельдері күзгі солғын шөптің реңіне ұқсас. Бейне серуенге шыққандай, күн шуакпен кетіп барады. Алда кительшең жас офицері. Фуражкасын қолына ұстаған, ақшыл шашын күнге тосып, жалаңбас қалпында адымдауда. Ол бір түп итмұрынның тұсынан өте беріп, оның бұтағын сындырып алды да, омырауына қадады. Масаттануын қарашы! Волоколамскіні алған немістердің есіргені ғой бұл... Офицерінің соңынан солдаттар да жұбын жазбастан алшандай басуда. Олардың төмен түсуі оңай-ақ; автоматтары мен винтовкаларын асынып алған; бізді көзге де ілетін емес, өйткені біздің оғымыз жетпейтінін біледі ғой.

Екі аралықтағы қорғансыз өңірге ендіркелей еніп, олар ешбір бөгетсіз біздің тылымызға өтіп барады... Ал біздің зеңбіректеріміз әлі де үнсіз.

— Тезірек! Тезірек! — деп айқайлады Кубаренко.

Мен де ішімнен осыны тілеп тұрмын. Ақырында зеңбіректер құлақты жара екі дүркін оқ атты. Сол мезетте сайда кетіп бара жатқан немістердің маңында екі жердің топырағы көкке шапшыды.

Енді лажсыз бас сауғаларсың, сұм дұшпан! Енді кідіртпей қоймаспыз, бәлем! Немістер жан-жаққа бытырай қашып,

жата-жата қалысты. Әлгі офицер жалма-жан оз солдаттарына қарай бұрылып, бірдеңе деп айқайлады да, фураж-касымен алдағы беткейді нұсқап, өзі жүгіре жөнелді. Зеңбірек атысынан бұғып қалған солдаттар өре тұрып, соның соңынан зытты. Біз, қорғанушы жақ болғандықтан, оз позициямыздан мойын бұрмаймыз. Ал шабуыл жасаушы жақ өз қалауынша қимылдайды: барар бағытын белгілеп алып, қолайлы деп тапқан жерден соққы береді. Қорғанушы біздің де өз артықшылығымыз бар. Дұшпан жер жағдайын білмейді, менің алғы шебімнің сыртындағы ойпаңның тереңдігін де білмейді, оның бар сенері карта ғана. Ал өз позициямның алды-арты да, ой-шұқыры да маған әбден мәлім. Көп күшке қарсы аз күшпен қорғана отырып, мен жер бедерін өзіме доқтас етем, ұрыста үстем болып шығуыма жердің де септігін тигіздірем.

Өзім атысты басқарып, нысана бағдарын мезгеймін. Біздің снарядтарымыз тағы да немістердің құтын кашыруда. Жау алыстан эзер көрінетін жыраға жасырынып, бас сауғалады да, көзден таса болды.

Ал, Филимонов, енді берік бол! Енді жар астынан шыға келген жаудың тіке саған тап беретіні сөзсіз!

Берік бол, Ефим Ефимыч!

...Жер күңіrentкен атыс жаңғырығы тұс-тұстан, жақыннан да, алыстан да естілуде. Құлаққа келген осынау түрліше ұрыс дүрбелеңін ойша ажыратып, сарапқа саламын, сонымен қатар, бір ғажап жері, айналадағының бәрі тына қалып, жым-жырт болғандай. Осынау алдамшы тыныштықта немістер бұрылып кеткен төменгі сай жақтан атыс үні естілуін тықыршып күтудемін. Филимонов каннен-қаперсіз қалмаса жарар еді! Рота жазатайым болмаса жарар еді!

Пулеметтің тырылы естілді. Жоқ, бұл төменнен емес, Заев ротасының өкпе тұсынан келген үн. Ол жақта да неміс-

тер біздің тұсымыздан орағытып өте бастаған сияқты. Ал ойпаң жақта жым-жырт...

Сол арада кенеттен аспан қақ айрылғандай тарсыл естілді. Бұл — винтовкалар залпының, бір мезгілде оқ атқан жүздеген винтовканың тарсылы. Мен манадан бері арманымдай аңсаған, өзге үннен ерекше, өзіме әбден таныс дыбыс бұл.

Төменнен әлгі бірегей тарсыл тағы да естілді. Шын солай ма, әлде менің ойым ба, әйтеуір, нәсерлете жауған оққа ұшыраған немістердің аласұрып, байбалам салғаны құлағыма келеді. Волоколамскіні алдым деп есіріп ең, соның қарымтасы бұл, зұлым жау! Жауынгерлерге ішімнен жалынды тілек білдіремін:

«Жауды аямаңдар! Бірде-бірі тірі қалмайтын болсын! Волоколамск үшін сазайын тартсын!»

6

Тағы да дүрбіні көзіме тосып, тағы да Волоколамскіге көз жіберем. Біздегіге ұқсамайтын немістің ұзын жүк машиналары ой-шұңқырдан шайқала теңселіп, қала көшелерімен әрлі-берлі өтіп жатыр. Алыстан әрең ажыратуға болатын, көк ала жеңіл машиналар да сумандауда. Қала шетінде, Панфиловтың штабы орналасқан жақта әлі де ұрыс тоқтаған жоқ. Сол жақтан гитлершілдердің танктеріне орнатылған орудиялардың әуілдегені, біздің танкке қарсы ататын зеңбіректеріміздің тарсылдағаны, ірі калибрлі пулеметтеріміздің тоқылдағаны әлсін-әлі құлаққа келеді. Ішімнен Волоколамскіні лажсыз қолдан берген Панфилов енді қала шетінде қорғана ұрыс жүргізіп, тас жолға жауды жібермеуге, сөйтіп, қақ жарылып, қидаланған дивизияның қайтадан мықтап сап түзеуі үшін қажетті уақыт ұтуға бекіген екен ғой деп түйдім. Менің міндетім айқын: немістердің жолын бөгеуден танбай, қаланың шыға берісінде тосқауыл

жасаған біздің ат төбеліндей әскерлерімізге дұшпанның үдете күш жұмсауына ырық бермеу керек, жауды уақыт жағынан да ұтып, Панфилов ойының жүзеге асуына барынша көмектесу қажет. ...Өз штабымда біраз болғаннан кейін енді сайға түсіп барамын. Бұлақ әлі тасада болса да, Күрең төбел басын бұлғақтатып, басқа жаққа бұрылып кетуге әрекеттеніп, тартына бастады. Шылбырды қаттырақ ұстап, атымды жуасытпақ боламын. Аттың сыры иесіне мәлім дегендей, Күрең төбел әрі жүрдек, әрі төзімді, әрі көнбіс, тіпті атысқа да бойы үйренген, бірақ қанның иісіне шыдамайды. Осындай иісті сезсе-ақ болғаны, қазіргісіндей тыпыршып, ала қашуға әзір тұрады.

Төмен түсіп бара жатқан бетімде еріксіз аттың басын тежедім. Бұлақтың жағасына біткен қалың итмұрынның оқтан түте-түтесі шығыпты. Ана жер, мына жерде жүгіре басқан қалпында ажал аузына іліккен жасыл шинельдердің өліктері быкпырт болып жатыр.

Әр жер-әр жерде ирелендей ағып, бұлақ суына қосылған қан іздері көрінеді.

Әдетте адамзаттың иісшілдігі шамалы бола тұрса да, қанның күлімсі иісін қазір мен де сезіп келемін.

Синченко мінген жуан сирақ добал Шабдар қаннен-қаперсіз арт жақта тұр, ал Күрең төбел әлі де тыпыршып, ауыздығымен алысуда. Өліктердің ортасында аяндап келемін. Ақшыл шашты жас неміс аспанға баққан қалпында шалқасынан жатыр. Күміспен зерлеп қадаған гербісі бар офицерлік фуражкасы төмен домалап түсіпті. Итмұрынның қызыл моншак тәрізді бірнеше жемісі бар талы әлі де омырауында қадаулы. Ажалдан сұрланып кеткен жазық маңдайынан оқтың таңбасы білінеді.

Бұл көрініс менің жүрегімде зәредей де аяушылық сезім тудырған жоқ. Өйткені кімде-кім бізді құл ету үшін жерімізге баса-көктеп кірген болса, ол осылайша оққа ұшып,

сазайын тартпақ! Ендеше, қан иісіне үйрене бер, үйрене бер, жануар!

Өліктердің арасымен аяндап келе жатқан бетімде Күрен төбелдің тікірейген жалын сипап жатқыза түсіп, былайша ой қорыттым: бұл ұрыста біз кездейсоқ үстем болып шықтық, осынау шалшықты сай дұшпан үшін ажал апанына айналды. Ой-шұқырлы, адыр-жыралы өңірді пайдаланып, бізге кенеттен сокқы беруді ойлаған немістердің өздері біздің зеңбіректердің күн ілгері пайлап алған жеріне тап болды, Филимонов ротасының екі жақтан бірдей дүркіндете атқан оғына ұшырады. Сонда батальон командирі ретінде осы орайда өз басым не бітірдім?

Бітіргенім шамалы, тіпті түк бітірген жоқпын десем де болады. Бар болғаны Филимоновқа: «Ротаңның қарсы алдындағы нысана біткенді белгілеп, оқ атып машықтан. Құрсақ қамын ойламау үшін адамдарың оқ ата берсін»,— дедім.

Бұл жеңіске ақылмен жеттім деуім жөн бе? Жоқ, тек сәті түсті... Ісіміз оңынан келіп, немістерге төбедең жай түскендей еттік. «Жай түскендей»... Бұл сөздерді Панфилов Волоколамскінің шетіндегі уақытша мекен еткен үйінде менімен әңгімелескен кезінде қолданған болатын. Дұшпанның мұндай зауалға кезігіп, сазайын қанмен тартып жүргені бір бұл емес дегенді генерал. Иә, Москва түбіне өктеп келген Гитлердің таңдаулы армиясы барған сайын қансырай түсуде. Біздің жол бойында жүргізген ұрыстарымыз, тосқауылдан залпымен оқ атқан сәттеріміз, немістің лек-лек автоколоннасының арасынан жаудың құтын қашыра жарып өткен жедел жорығымыз есіме түсті. Ал Москва түбінде жаумен арпалысып жүрген жалғыз біздің батальон емес. Немістің қаны судай аққан осындай сай-жыра да толып жатыр.

Бұдан әрі екі-үш сағат ұрыс жүргіздік. Немістер біздің окоптарымызды тынымсыз атқылауда. Мен Заевқа қазіргі позициядан кетіп, бұлақтың арғы жағасына бекін, сөйтіп, батальонның Волоколамск жағындағы өңіріне қорған бол деп бұйырдым. Заев ротасының жауынгерлері құлама жардан сырғып түсіп, бұлақтан кешіп өтті де, қала сыртындағы мазаратқа барып жетіп, мола төмпешіктерінің ортасына орналасты. Доғаша иілген біздің батальон шебінің оң жағында да, сол жағында да ұрыс қыза түсті. Қаланың бір шетіндегі алаңның ортасында ауыл шаруашылық техникумының ұзын тас үйі бірден көзге түседі. Үйдің бірінші қабаты жер жабызынан тасада қалған: тек үстінгі терезелер тесіктері мен төбедегі ойықтар үңірейіп көрінеді. Үйдің төбесінен қайта-қайта қызғылт тозаң көтеріледі: немістер бұл үйді снарядтарының астына алып, үйдің қалаулы кірпіштерін ұнтақтауда. Бірақ осынау тас қорғанға бекініп алған біздің жауынгерлер пулеметтері мен зеңбіректерінен, винтовкаларынан жауға оқ жаудыруда.

Мұнда Хрымов полкінің бекінгенін білеміз. Оны мен біздің аралығымыз екі километрдей. Осы аралыққа және басқа ашық жатқан өңірлерге немістер бірте-бірте сыналап өте бастаған-ды.

...Ту сыртымыздан тарс-тұрс атыс естілді. Бұл — неміс автоматтарының үні. Сол жаққа дереу өз резервiмді — лейтенант Брудный бастаған барлаушыларды жібердім. Взвод жүгіріп шыға бастаған заматта, күтпеген жерден зениттік пулемет тырылдай бастады. Неміс автоматтарының үні су сепкендей басылды.

Дәл осындай қысылшаң кезеңде бізге көмекке келген кім болды екен? Бұл көмек қайдан келді екен? Сол арада жол бойындағы қалың қурай арасында құрулы тұрған зениттік пулеметті көргенім есіме түсті.

Басқалардан қол үзіп, айдалада қалып қойған он бес-жиырма зенитші өз қаруын тастамай, бір орнынан тап-жылмай, енді пулеметін жер бетіндегі нысаналарға қаратып, жауға ажал отын септі, сөйтіп бізге дер кезінде көмектесті.

...Енді техникум үйінің төбесінен де будақтаған тозаң көрінбейді. Ол жақта не болды екен? Барлық жақтан оққа ұшыраған осынау әйдік кірпіш үйден біздің адамдар кетіп қалған ба, қалай? Менің көршім, Хрымовтың полкі шегінді ме екен? Онда соған көмектесуге, соның өкпе тұсындағы кетікті бітеуге жіберілген біздің батальон не істемек?

...Осының бәрін біліп келуге Хрымовтың штабына Брудныйды жібердім. Зерделі де қуақы Брудныйдың бізден жауынгерлік ақпар тапсырып, ол жақтан жаңа мәліметтер мен бұйрық әкелетініне кәміл сенем.

...Біз бұрынғыша жаумен атысып, өз шебімізге немістерді жуытпай, олардың жолын бөгеудеміз.

Ымырт жабылып, қараңғы түскен кез. Брудный қайта оралды. Танертең ғана сол мандағы блиндаждарда Хрымовтың штабы болатын, енді онда ешкім қалмаған. Техникум үйін немістер алыпты. Сол жерден жаудың пулеметі оқ жаудыра бастаған. Кеудені кернеген көптеген сезімге Хрымовқа деген ашу-ыза келіп қосылды. Өзіне берілген батальонға дерегін айтпай, бізді қалай ғана тастап кетті екен?! Шегіну керек деп шешім қабылдадым деп, роталарға осындай бұйрықпен байланысшыларды жібердім. Жиналар жеріміз осы мандағы қарағай орманы екенін айттым.

...Сол бір күн ішінде болған оқиғалардың, Волоколамск жау қолына өтерде Панфиловтың бөлшектеліп кеткен, бытыраңқы әскерлері әр жер-әр жерде жүргізген ұрыстың үздік-үздік көріністері міне осындай.

ТАҒЫ ДА КЕЙІН ШЕГІНДІК

«Ұрыста тәуекел ету де — ерлік»

1

Шегіну туралы бұйрық берілді. Жабайы тастан қаланған біздің штабымызға үй болған сарайдан бәрі кетіп үлгерген-ді, тек Рахимов әлі де өзінің қағаздарын жинастыруда, мен болсам қаттаулы тақтай үстінде отырмын.

Дала дәптеріне ақтық рет әлденендей белгі соққан Рахимов оны ұқыптап планшетіне салды да, портупейін түзеп, бөркін баса киіп, көзімен: «Әзірмін»,— дегендей ишарат білдірді.

— Кеттік, — дедім мен.

Сарайдан шықтық.

Далада тағы да күн суытқан; уілдей соққан жел бетті қариды; ымырт жабылып, көгілдір аспанды қара түнек мұнар қаптай бастады. Зуылдап ұшқан қанғырынды оқтар бұл жерге де келіп түсіп жатыр.

Бұрын племхоздың мал дәрігерлік емханасы болған маңайдағы атқора тәрізді ұзын үйде санитария взводы арбаға жүгін тиеп, жолға әзірленуде. Ауыр жараланғандар әлдеқашан сыртқа шығарылып, күркелі арбаға жатқызылған. Өз аяқтарымен жүре алатын жеңіл жаралы жауынгерлер жол жүретін кезеңін шыдамдылықпен күтуде; кейбіреулері үйдің қалқасында отырып алып, ақырын ғана әңгімелеседі, кейде оқтың ызындағанына ма, өзінің ішкі сырына ма, жаракатының қасіретіне ме құлағын тіккендей, үндемей қалады.

Біздің дәрігеріміз Беленков арбаның қасында күйгелек-теніп ерсілі-қарсылы жүр, шинелінің жағасын көтеріп алған, пенсне қондырған мұрнын орамалымен қайта-қайта сүр-

теді. Қызыл Крест белгісі бар үлкен дорбасын жанына байлап алған. Мен өзім батальон жаттығу жорықтарын жасап жүрген кезден су жаңа калпында білетін осы дорба әбден тозып біткен. Брезентке жұққан қоңырқай дақтардың арасында йод тамшысының өзгеше ізі айқын білінеді. Бұл — өткен түннен қалған, докторға керосин шамының комескі сәулесімен жұмыс істеуге тура келген кезде пайда болған із. Әрине, ұйқысы қанбаса, әбден шаршап-шалдыққан бөлсе, күйгелектенбей қайтсін. Мені мен Рахимовты көре салып, Беленков мал дәрігерлік пунктінің ашық тұрған есігіне қарай кілт бұрылды да, ашына дауыстады:

— Қашанға дейін күйбеңдеп жүре бермексіз? Болсаңыз-шы! Штаб кетіп барады.

Бастырмадан жуан денелі, іркілдек Киреев көрінді. Қайдағы бір құтылар мен пакеттер толтыра салынған үлкен ақ шараны ол құдды қатынша қарнына қыса құшақтаған. Оның ізінше санитар шықты, ол да артынып-тартынып алған; құшағында арқан шумақтары, тілім-тілім жіңішке көн қайыстар.

Доктор Киреевке тағы да өршелене тиісті: — Көрінген коқысты тасуыңыз жетер енді! Сапқа тұрыңыз! Жолға шығамыз!

— Қайдағы кокыс бұл, Яков Васильевич? Жорықта қайыс бау — ең қажет зат.

— Ал соданың не қажеті бар? Мұның бәрін қайда қоймақпыз?

— Кір жуғанда керек болады, — деп түсіндірді Киреев шімірікпестен.

— Қазіргі ойлайтын нәрсе бұл емес... Болығыз! Бізді күтіп тұрмайды ғой!

— Кам жеменіз, доктор, — деп әңгімеге араластым мен. — Сізді тастап кетпейміз. Киреев, бұйрыққа неге құлақ аспайсыз? Қарт фельдшер менің доғымнан қорқар емес.

— Жолдас комбат, мұндай дүниелікті қалдырып кету обал ғой.

— Кәне, қандай дүниелік ол?

Киреевпен бірге үйге кірдім. Бұл племхоздың аптекасы екен, мал дәрігерлері қарбаласта тастап кетіпті. Әр жерде ыбырсып жатқан қағаз: ескі газеттер мен журналдар, машинкаға басылған және қолдан жазылған умажалған парақтар. Жыртық пакеттерден төгілген әртүрлі ұнтақ аяқ асты болып, еденді жауып кеткен. Ақ сырмен сырланған сөрелерде латынша жазуы бар банкалар тізіліп тұр. Терезе текшесіне сүргішті тығындармен бітелген кең мойынды әйдік шыны ыдыстар қойылыпты, ішіне қара қошқыл сұйық зат құйылған. Киреев мені сол ыдыстарға бастап әкелді.

— Бағалы зат, жолдас комбат... Апиын ерітіндісі...

Асқазаның бұзылғанда таптырмайтын ем. Ол тастанды аптеканың басқа да байлығын көрсетпекші болып еді, мен сөзін бөліп жібердім:

— Мына тұрған асқазан емін ал! Сонымен әңгіме бітті! Келешекте есінде болсын, доктордың айтқанын екі етпеу керек.

Киреев бағалы ыдыстарын мәпелі құшағына ала бастаған еді, бірі сыймай қалды. Ол маған өтініш жасады:

— Жолдас комбат, мынаны жоғары жағына қойып жіберіңізші.

Ұқыпты фельдшердің өтінішін орындадым. Сөрелерде әлі де самсап тұрған заттарды қимастық пішінмен бір шолып шығып, басын шайқады да, Киреев өзінің жүтімен санитария взводының уақытша мекенінен сыртқа шықты.

Бір минуттан кейін ол тағы да жайшылықтағы қалпымен ат айдаушыға:

— Тәңірім жар болсын!.. Ептеп аянда...— деді.

Санитарлық арба жайлап ілгері жылжуда. Кейінгі жақта жаралылар иін тіресіп келеді — бұл сәтте ешкімнің де артта қалып қойғысы жоқ.

Біз енді ойпандағы таса жерлерден, поселкенің үйлерінен өтіп, жотаға шықтық. Алда шөп басқан жазық дала, бұл өңірге жау үш жақтан бірдей оқ атуда. Бір километрдей жерде қарауытып тұрған орманға — мана рота командирлеріне көрсетілген пунктке — жету үшін бұл өңірден тез өту керек. Роталар әлі қозғалған жоқ-ты. Мал таптап, шөбін жеп тақырлаған осынау өңірдің құтын қашыра, жел азынап тұр. Жел екпіндей соққан сәттерде, шөптің сидам сабақтары қаттырақ иіліп, селдір көлеңкелер тақыр жайылымды сипап өткендей болады. Әлгі орманға қарай бұрылып, тіке тартқан санитарлық арба шым құйкалы жолсыз жермен оп-оңай жүріп келеді. Мен сәл кідіріп, жазық өңірді көзіммен бір шолып өттім. Роталардың әлі жолға шықпай, кешігіп жатқанына қайранмын. Сол заматта-ақ мазараттың арғы жағынан шыға келіп, тоғайға ене бастаған екінші ротаны көріп, көңілімді демдедім. Жауынгерлер топ-тобымен жүгіре басып келеді, кейбіреулері алға озып кеткен, бұлардың арасында алдымен байқағаным Заев болды. Ол шынтактарын екі бүйіріне қыса ұстап, алды-артына қарамай, еңкейген қалпында дедектей жүгіруде. Пистолетін белдігіне қыстырған, сірә, патрондарын салған болу керек, шинелінің қалталары торсиып кетіпті. Артта қалғандар озып кеткендерді қуып жетпек болып бар күшін қарыштауда. Зуылдап ұшқан түрлі-түсті — қызылды-жасылды-сарғыш оқтар жауынгерлерді асықтыра, қуалай түскендей. Алқына алға ұмтылғандардың жиілеп соққан жүректерінің дүрсілін есіткендей, жан ұшыра жүгіргендердің шатынап кеткен көздерін көргендей боламын.

Ал егер немістер өкшелей қуып, біздің жауынгерлердің ізінше осында келіп жетсе, не болмақ? Жоқ, бұлай ету жарамайды!

Күрең төбелді көсілте шауып, айналасы жарты минут ішінде жүгірушілерді басып оздым да, атымды кілт тоқтатып, соларға қарай бұрылдым. Озып кеткендер де ендіге демалып, қайта оралды.

— Тоқта! — деп қатты дауыстадым.

Қандай қысылтаяң кезеңде болса да тәртіп сақтап үйренген жауынгерлер бұйрыққа мойынсұнып, тоқтай қалды.

— Қашушы болмаңдар! Нағыз солдаттарша сабырлылықпен шегінуіміз керек. Заев, мұндай бейбастақтыққа жол бергенің қалай?

Заев менің қасыма келді. Ендігін әрең басып, тіл қатты:

— Артымызда бізді бүркемелеуші пулеметшілер бар, жолдас комбат. Менің ойымша...

— Топалаң тигендей қашып келе жатқан болсаң, қайдағы ой ол! Взвод-взводомен шегін! Басқар!

— Құп болады! — деп саңқылдады Заев.

Соның артынша команда естілді:

— Сапқа тұрыңдар! Бірінші взвод, сапқа тұр! Екінші және үшінші взводтар шегінушілерді бүркемелесін! Жұбыңды жаз! Кеңірек... Одан да кеңірек... Тарамыс жұдырығын жоғары көтерген Заев ызғарлана команда берді:

— Шагом... марш!

Мұндай сәтте менің орным қайда болуға тиіс? Егер алда жүрер болсам, арттағылар шыдай алмай, тағы да жүгіре жөнеледі де, басқаларды шошытады... Мен аядай тепсеңге барып, аттан түстім, Синченкоға аттарды орманға жеткіз деп бұйырдым да, өзім бір төмпешікке шықтым. Енді мен барша жұрттың қоз алдындамын.

Жүздеген түрлі түсті оқ жедел жүріп бара жатқан қос

тізбектің төбесінен, қарандаған бейнелердің арасымен бұрынғыша ызындай ұшуда. Кенеттен кеудеме қорқыныш ұялады: немістер қазір взводтың жартысын жайратып салмаса игі еді деймін. Әйтеуір, әзірше бәрі де аман, оқ тиген ешкім жоқ.

Тағы бір тізбек адымдай жөнелді. Заев та өзіне бір төм-пешік тауып, соның үстіне шықты да, ызғарлы пішінде екі бүйірін таянып, ротаның шегінуін үнсіз бақылап тұрды.

Ақырында ол да көзінің қиығымен маған бір қарап, өз мінбесінен түсті де, ротаның соңғы тізбегімен бірге ұзын аяқтарымен алшаңдай басып жөнелді.

3

Менің қасымда жалғыз Бозжанов бөгеліп қалды. Оның қоңыр даусы құлағыма келді:

— Жолдас комбат, төмен түссеңізші. Мұнда өте қауіпті ғой.

— Кете бер өзің... Саған тоқта деген ешкім жоқ,— дедім мен.

Бозжанов мені тастап кеткісі жоқ. Жалпак жүзінен реніш белгісі білінбеді, бірақ жәбірленген намыс шаншуын табанда ұмытқандай, кішкене бітік көздерін айналаға сақтықпен жүгірте қарайды. Жайылымның басқа жағынан Филимоновтың ротасы шыға бастағанын көзіміз шалды. Бұл рота да бейберекет, ығы-жығы болып келеді. Кейбір жауынгерлер тіпті өз командирінен де ұзап кетіпті. Өне, жинақы да ашаң Филимонов топты солдаттың ішінде онша киналмай-ақ лыпылдай жүгіруде. Мені байқап, ол кілт тоқтады. Басқалар екі жағынан орағыта өтіп, одан ұзап барады. Бірақ өз комбатын енді олар да көрді. Ет қызуымен ұзап кеткендер жай аяңға көшті. Филимоновтың өктем әмірі бойынша рота бірден жата қалды; бұға жүгірген жауынгер-

лер өз бөлімшелері мен взводтарындағы орындарын тапты да, оққа қарай бет түзеді.

...Заев ротасының соңынан жайымен жаралылар кетіп барады. Атыс үні, оқтың зуылдағаны, арбакештердің ащы даусы аттарды желіктіре түскендей; жетектегісі сар желіске көшуге ұмтылып, ауыздығымен алысады.

Енді арбаны жанай жүрген жаралылар жоқ, көпшілігі ілгерілі-кейінді, қалай болса солай шұбатылып келеді, кейбіреулері көш кейін қалып, аяқтарын әрең сылттып басады.

Доктор Беленков ұзап кетіпті. Төбеден ұшқан жылтырақ оқтан еріксіз төмен иіліп, басын шинелінің тік тұрған жағасымен бүркеуге тырысады. Бір мезетте ол арт жақта жүз адымдай жерде ілбіп келе жатқан арбаға бұрыла қарап, өз взводын, жаралы жауынгерлерді күте тұруға тәуекел етіп, біраз кідірген еді, қайтадан орманға қарай тартты. Бір қолымен өзінің докторлық дорбасын ұстап, аяғын ентелей басқан Беленков енді артына бұрылып қараған жоқ. Жаралыларды алға шығарып, солардың соңынан взвод-взводымен Филимоновтың ротасы жедел жүріп барады. Артқы тізбекте командирдің өзі келеді. Менімен қатарласа беріп, мойнын мен жаққа бұрды да, осы қалпында, комбаттан көзін алмастан, өте шықты. Жүрегім қайтадан жібігендей: менің хас батырларым, міне, осылар...

Орудиелерге жегілген аттар тұсымнан зырғытып өтті; жер қыртысын таптаған зеңбіректердің дөңгелектері зырылдайды. Әлдеқайдан сабалақ тірсек мығым ат сүйреткен қос дөңгелекті пулемет арбасы шыға келді. Үстінде тізіліп отырған пулеметшілер. Бәрінің соңынан Дордияның ротасы кетіп барады. Дұшпан сәулелі оқтарын бұрынғысынша уыстап шашуда. Сондай оқтардың біріне кезіккен де бар. Тізбектегі біреу сұлап түскен бетте орнынан тұрмай қалды. Басқа біреулер оны көтеріп ала жөнелді. Жұрттың соңында

корбандай басып, Дордия жүріп барады. Қасында екі байланысшысы — аласа Мұратов пен ұзын бойлы, еңселі Савицкий. Күтпеген жерден Мұратов иығын ұстай алды. Дордия оқ тиген байланысшысына қарай тұра жүгірген еді, мен дауыстап:

— Кідірмендер?! Алға! — дедім.

Шинелінің жеңін қыса ұстаған жаралы Мұратов та өршелене адымдады. Сөйтіп, ең соңғы үшеу де тез ұзай бастады.

4

Ашық алаңнан бәрінен соң Бозжанов екеуміз қозғалдық. Орманға қарай аяндап барамыз. Бозжанов айналасына алақтап қарайды.

— Жолдас комбат, жүгіре басайық. Бізді немістердің қуып жетуі мүмкін.

Тезірек жүрейін десем де, аяғымды әрең басудамын. Зымырап өте шыққан осынау сағаттың ішінде бойындағы бар күштің қарыштап жұмсалуды, бастан кешкен қасіретті әсерлер енді жүйкеңнің жұқаруына, жігеріңнің жасуына, шаршап-шалдығуға әкеліп соқты. Енді жүгіріп кетерлік дәрмен жоқ. Әйтеуір Бозжановтың қасында, жауған оқтың астында сүйретіліп келемін. Енді бұл — ұстамдылық та, жүректілік те емес, тек қана жасығандық.

— Ақсақал, мұншалық қатерге бас тігіп, тәуекел етуіңіз қалай?

Әдетте Бозжанов мені бұлай атай бермейді, бұл сөз айрықша сәттерде ғана аузынан шығады.

— Неге бұлай етесіз? Оққа кеудеңізді тосып тұруыңыз қалай?

— Білсең, бұл көзсіз тәуекел емес, Жалмұхамбет.

Бұл — менің борышым... Керек десен, командирдің өнегелік парызы...

Ішімнен: «Ұрыста тәуекел ету — де ерлік. Мұндайда оққа ұшуың да мүмкін, бірақ мұның өнегелі, тәрбиелік мәні ешқашан өшпейді»,— дегім келеді. Бірақ өмір шындығынан туған бұл пікірді қазір айтып жатудың қажеті не? Мен жайша:

— Менің жұрттан бұрын кетуім жөн емес. Егер командирі қашса, жауынгерлерінің шаңын да көрмей қаласың,— дедім.

— Ақсақал, сіз өзіңізді жұрт үшін сақтауыңыз керек қой. Зәуде оққа ұшсаңыз, батальонның халі не болмақ?

Мен миығымнан күліп:

— Өткен түні қалпақтай ұшып, батальон үшін жоққа тән болғанымды білесің. Бірақ менің орнымды басарлық адамдар табылды ғой,— дедім.

Бозжанов тағы да шыдамсызданып, асықтыра түсті:

— Тезірек жүрейік те!

5

Біз, әйтеуір, орманға барып жеттік. Ағаштар арасында салы суға кетін отырған жауынгерлер ұшып тұрды.

— Отырындар, демалындар,— дедім мен.

Біреуі нұсқаған ағаш түбіне сұлық түсіп отыра кеттім. Ағаш арасынан әлгінде ғана біз жүріп өткен ашық алаң көрінеді. Қазір онда қыбыр еткен жан жоқ. Тек тықыр шөпті тырналап, жел азынайды. Аспан жиегінде бұлт арасындағы саңылаудан батар күннің солғын қызғылт сәулесі қылаңдайды. Синченко аттарды әкелді. Күрең төбел менің қолыма ұмсынып, танауын шүйірді.

— Синченко, сақтаған қантың жоқ па еді?

— Жоқ, жолдас комбат.

Мен Күреңнің жұмсақ тұмсығын мәпелей сипадым:

— Бізде нан да жоқ, Күреңшем. Өзіміз де тамақсыз қалдық. Шылым бар ма, Синченко?

Синченко бір қорап «Беломор» ұсынды.

— Ең соңғысы, жолдас комбат.

Блоха, Мурин, Қалимолдин маған жақындады. Мұнда, әрине, Гаркуша да бар. Бәрінің үсті-басы балшық. Дембелше Блоханың ақшыл қабағы біздің шеп маңында жарылған снарядтар мен миналардың ыс тозаңынан және мазараттың кара топырағынан айғыздалып кеткен.

Әскери салтпен еңсесін котере Блоха саңқ етті:

— Жолдас комбат, мәлімдеуіме рұқсат етіңіз. Пулемет қирап қалды.

Солғын пішінмен:

— Жарайды... Қираса қайтеміз,— деп жауап қайырдым.

Мен отырған түбірдің маңына тұс-тұстан келген жауынгерлер біздің әңгімемізге құлағын тігуде. «Беломордың» аузын ашып, қасымдағыларға:

— Кәнеки, жолдастар, шылым тартайық,— дедім. Бірақ ешкім шылымға ентелеген де, қол созған да жоқ. Блоха үнсіз басын шайқайды. Мурин жіңішке мойнын бұраңдатып, сыйдан бас тартатынын сездіреді.

Тіпті, қуақы Гаркуша да қазір теріс қарап тұр.

— Алсандаршы! Гаркуша, шылым тарт.

Гаркушаның қобалжып тұрғанын байқаймын. Бірақ ол кілт бұрылып, менің бетіме тура қарады.

— Жоқ, жолдас комбат. Өзіңіз тартыңыз. Біз көппіз, бәрімізге жетпейді.

— Неге жетпесін? Бір-бір сородың өзі ғанибет емес пе?

— Жоқ, жолдас комбат.

Бұрыла қарап, топты жұрттың ішінен Березанскийдің темекі түтінінен сарғын тартқан селдір мұртын байқадым.

— Березанский, шылым ал.

— Жоқ, жолдас комбат.

Мен жауынгерлеріме таңдана қарадым. Таңдану өз алдына. Өзгеше бір жан тебіренерлік сезімге бөлендім деу лайық.

Шылым ұсынғанда солдаттың одан бас тартуы екіталай. Ал менің солдаттарым бас тартты. Бұларды талай мұштадым да, әскери өнерге аяусыз шынықтырдым да. Шаршап-шалдыққанына қарамай тыным бермедім, жауған оқтан тайсалмай, оған қарсы тұруды үйреттім, ал енді ше... Қатыгез дерлік жандар қазір үлкен инабаттылық, жанашырлық танытып, бейне бәтуаласқандай, мені шылымсыз қалдырмауға бекініп отыр.

— Тартпасандар мейілдерің,— дедім де, шылымымды аузыма салып, сіріңке шиін жақтым. Оның жіңішке жалынына біраз қарап тұрып, саусағымды күйдіре бастағанда лақтырып тастадым. Тістеулі шылымым да қайтадан қорабына түсті. Бұл сәтте менде де шылым шегерлік дәрмен жоқ еді. Осы күйде біраз отырғаннан кейін, ауыр күрсініп:

— Рота командирлерін шақырыңдар! — деп дауыстадым. Командирлер тез жетіп келді.

— Жолға шығамыз... Адамдарыңды сапқа тұрғызыңдар,— дедім.

Біраз үндемей отырған Бауыржан әңгімесін қайтадан жалғастырды:

— Иә, әлгінде айтқаным кәдімгі мағынадағы таңдану емес-ті. Адам жанының кілтипаны көп қой. Шаршап-шалдығу да, жабығып-торығу да, күйініш пен қуаныш та, өз жауынгерлеріне деген сүйіспеншілік пен мақтаныш та — осының бәрі бір арнаға келіп құйылғандай... Бұдан басқа не айтпақпын? Орман ішінде болған осынау кішігірім оқиға соғыста бастан кешкен мың сан өткір сезімдер ішінде өшпестей болып жадымда қалды. Адамның жан жүйесі жағынан алғанда біздің көтерілген заңғар шыңымыздың, асқар биігіміздің бірі — міне, осы... Осы жерде үлкен нүкте қоялық.

АР-ҰЖДАН АЗҒЫНЫ ДЕГЕН НЕ?

*«Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде»
(Халық мақалы)*

1

— Осы жерге үлкен нүкте қоялық,— деді Бауыржан қайталап. Ол қазір менің қасымдағы ағаш түбінде отыр. Ұдайы ұрыс жүргізілген күндерден кейінгі саябыр сәттерде біз көбінесе блиндаждың ішінде емес, Калинин майданының түнерген қалың орманы арасындағы мүк басқан құм-айт төмпешік басында әңгімелесетінбіз. Былтыр сұрапыл шайкас жүргізген Москва түбіндегі ашық өңірлер мен ойдым-ойдым ормандар жүздеген километр қалып кеткен-ді.

Холм мен Старая Русса маңында жазғы күн сәулесінің өзі күнгірт орманның ішін жылытып жарытпайды, солай бола тұрса да мұнда жыртылып айрылатын масадан көз ашпайсың: маңдайыңа немесе мойнына қадалғанын қайта-қайта шапалақпен сарт еткізіп өлтіріп жатасың. Ал Момышұлы масаның шаққанын елең қылмайды. Қазір де ол мүкке тірелген айнымас қылышының сабын қос қолдап ұстап, жайбарақат отыр. Бет пішіні сияқты, оның қолдары да асқан бір шебер мүсінші қоладан ба, әлде еменнен бе жонып жасағандай. Сүйріктей саусақтарының сүйектері сүйір біткен. Қолдарының сыртындағы күре тамырлары да кестенің ізіндей аймыштанып көрінеді. Бауыржан күтпеген жерден қазақша әндете бастады. Әуені бір түрлі ұзақ та зарлы. Әрине, сөздерін түсінген жоқпын.

— Сөйтіп, дивизиядан тағы да қол үзіп қалдық,— деп үн қатты ол әндетуін тоқтатып. — Байланыс та, нан да, оқ та жоқ. Бүкіл батальонда бір қорап шылым ғана бар. Жүріп келеміз, жүріп келеміз...

Қасымызда құжынаған масаны қуу үшін жағылған оттың түтіні будақтайды. Мен отқа қылқанды шыршаның бұтағын тастап едім, біраз бықсып жатып, артынша лаулап жанды. Қара көздерін мүлгіте, сәл теңселе отырып, Бауыржан тағы да әнге басты. Ендігісі орысша еді. Бар ажыратқаным: «Иван, сенің қосыңда, күйіп-жандым отыңа» деген сияқты сөздер.

— Не туралы айтып отырсыз? — деп сұрадым мен.

— Өскен өлкем есіме түсті,— деп жауап қайырды Момышұлы. — Соғыс біткесін сол жаққа қайтып барамын. Кең дала, шалқар көл — еркіндік, бостандық бейнесі. Қалада сезімнің ондағыдай шарықтай алмайды. Далада кетіп бара жатқаныңда ойың шартарапқа жүгіреді... Шабытың козса, әндете бастайсың. Далада еркін өсіп ер жеттім, қалауымша өмір сүрдім, ал енді солдат, офицер күйімде көріп отырсыз. Солдат дегеніміз — тәртіптілік символы, соның бейнесі, тұлғасы. Кітабыңызда бұл сөздің, яғни тұмшалы бостандық дегеннің дәл мағынасын, ішкі астарын жеткізіп бере алар ма екенсіз?

Байқауымша, аузынан шыққан осы тұжырымға өзінің де көңілі толмай отырған сияқты.

— Адамзатқа арнап сөз айту үшін сіз бен біз тым кішкене тұлғалармыз,— деді ол пікірін жалғастырып. — Әйткенмен тәуекел түбі жел қайық деген ғой, талаптанып көргеніміз айып емес. Біздің кім екенімізді жалпы әлемнің білгісі келеді. Шығыс пен Батыс: — Уа, совет адамы, сен өзің кімсің? — деп сұрайды. Біз бұл сұраққа соғыста жауап бердік. Мұның мәнісін екінші бірінде айдалаға лағып кететін мылжың сөзбен емес, тәртіптілік тілімен, ұрыс тілімен, қару тілімен сендіре айтып бердік. Біз бұрын ешқашан да соғыс даласындағыдай, ұрыс майданындағыдай өзімізді досқа да, дұшпанға да айқын-анық танытып көрген емеспіз...

Алайда Волоколамскіге қайта оралайық... Сонымен, жүріп келеміз, жүріп келеміз...

Өткен шактың көріністерінен көз жаза алмаған Бауыржан тағы да қазақша ән шырқады.

2

Зарлы әуенді мен тағы да бөліп жібердім.

— Бауыржан, айтыңызшы, рота командирі Панюковқа не болды? Қайда кетіпті ол? Сіз бұл туралы айтқан жоқсыз ғой.

— Панюков па? — Бауыржан қабағы түксие қалды. — Ұзақ уақыт біз одан ешқандай хабар ала алмадық. Өзі ар-ұждан азғыны болып шықпады ма екен? Сол бір түні өз ротасын тастап, бізден әдейі бөлініп кетпеді ме екен?— деген сияқты ойлар кейде мені жегідей жеумен болды. Ойыма нелер келіп, нелер кетпеді дейсіз... Екеуміздің соңғы әңгімеміз де қоштасар сәтте есіме түсті... Сол сәтте өзі қорқып тұрған сияқты да көрінді маған. «Токта, сен бармайсың!» — деп айқайлап жібере жаздағаным да бар. Қазақтың «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» деген мақалы бар. Адамның ішкі сырын, жан дүниесін, адамгершілік қасиеттерін танып-білу қиын-ақ. Менің әлгі күдігім де осыған байланысты туған-ды. Бірақ, обалы не керек, Панюков ер атағына кір келтірмепті. Неміс шебін жарып өтіп, өзімізге қайтып келген соның бір жауынгері Тимково түбінде Панюковтың қалай мерт болғанын айтып берді. Созылып кеткен рота колоннасын басып озған Панюков бірнеше жауынгерімен бірге қараңғыда тіке деревняға қарай тартады да, кенеттен немістерге килігін қалады. Айқай-шу... Тарс-тұрс атыс... Артынша тым-тырыс болады. Әлгі жауынгер аман қалыпты да, ұзақ жатқаннан кейін жылжып барып, өз командирін табады, бірақ ол жан тапсырған екен. Панюковпен бірге деревняға барған басқа жауынгерлер де оққа ұшыпты.

Біраз үнсіз отырған Бауыржан:

— Жауынгер жолдастарымыздан осылайша айрылып келеміз, — деді. — Әзірше өзім оқтан аман жүрмін. Рас, біреуі дарыды да, бірақ онша зақым келтірген жоқ. Бәлкім, тағдырдың жазмышы солай болар, сіз бен біз батальон жайында әңгіме-дүкен құруға мүмкіндік алсын деген шығар.

Менің дәптеріме көзін жүгіртіп өткен Бауыржанның жүзінде жылы шырай, сөзінде жақсы лебіз пайда болды. Бірақ жан сезімінің жалт еткен бұл көріністерін ол әдетте тұрпайылау әзілмен бүркей қоятын-ды.

— Кәне, тағы не жайында сұрамақшысыз?

Бауыржанның шешіліп сөйлеуге ден қойғанын, өзіне кәнігі әскери тақырыптан ауа жайылып кетуге де бейім екенін сезіп, мен былай дедім:

— Мана сіз құлақ үйренбеген «ар-ұждан азғыны» деген ғажап сөздер қолдандыңыз. Оның мәнісі не?

Бауыржан бірден жауап айта қойған жоқ. Өткен шақтың бір елесі ойына оралып, күлімсіреген Момышұлының сабырлы да сұсты жүзі ажарланып кетті. Дәл осы сәтте менің көз алдымда балдырған, балаң жігіт Бауыржанның бейнесі тұрғандай болды.

— Бұдан көп жыл бұрын, — деп бастады ол, — әкем мені қалаға ертіп барған-ды. Біз базардың тұсынан өтіп бара жатқанбыз. Сонда мен екі аяғынан бірдей айрылған, басы қалтақтаған бір мүгедекті көріп, қатты шошыдым. Үрейленгенім сонша, әкемнің қолтығына жасырынып, еңіреп қоя бердім. Әкем мені аттан түсірді де, қолымнан жетектеп әлгі мүгедекке апарды: «Мүгедектен қорықпа, балам, ол қорқынышты емес. Дүниедегі ең қорқынышты нәрсе — ар-ұждан мүгедегі, адамның азғыны». Момышұлының жүзінде

тағы да жылы шырай білінді. Осы сәтте мен жауынгердің қатал да сұсты келбетінен әрі үңіліп, әкесінің бауырына тығылған, таңғажайып, бейтаныс әлемге таңырқай қараған қазақ баласының бейнесін айқын коргендей боламын.

— Біздің руда,— деп әңгімесін жалғастырды Бауыржан, — әжемді былай қойғанда, жұрттың ең үлкені менің әкем еді. Сондықтан бәрі де оны «ата», «жәке», «көке» деп атайтын. Өңі жылтыр қара, шеке тамырлары адырайған, шүңірек коз, бурыл селдір сақалды, талдырмаш, ашаң кісі еді.

Бұрын Момышұлы соғысқа, батальонның жауынгерлік жолына қатысы жоқ бөлсе, менің сұрақтарымды жауапсыз қалдыратын-ды. Қазір ол өз әкесі туралы бірінші рет сыр шертіп отыр. Бауыржанның екі колы әдеттегіше жерге тірелген қылышының балдағына салулы, өзі алып-ұшқан албырт сезіммен серпіле түсіп, әлдеқайдағы қиырға алғыр қыранша көз жібереді.

— Әкемнің баптап мінетін сүйікті дөнені болушы еді, — деп әңгімесін жалғастырды Бауыржан. — Әкем сүйегі жеңіл, талдырмаш кісі болғандықтан, сайлап алған аты да өзіне лайықты әрі жүрдек, әрі жүйрік сәйгүлік еді. Бір күні артқы аяғының сіңірі созылған ба, әйтеуір аты ақсап қалады. Менің бала жігіт кезім, аудандық атқару комитетінде қызмет істейтінмін. Әкем атын мал дәрігеріне көрсетуге әкелген екен, оған мені де ерте барды. Мал дәрігерлік пунктiнiң кең ауласында ақ халат киген шикiл сары жуан доктор әкелiнген аттарды қарап жатыр екен. Сол төңіректегі ауыл адамдары мұны жылқы ауруын жетік білетін дәрігер деп есептейтін. Жетегіндегі аттарымен кезек күтіп тұрған қазақтар бәрінен жасы үлкен Момыш ақсақалға екі айрылып жол берді.

— Докторға сіз барыңыз, сіз барыңыз, ата,— десті олар. Атты көріп шыққан дәрігер:

— Аулына қайт, бұған істер емім жоқ, енді атыңнан күдер үзе бер,— деді.

Әкем жалынып-жалбарына бастады, ақшасын да ұсынып жатыр. Доктор ашулана сойледі:

— Немене, орыс тілін білмеймісің? Әй, тілмаш, мынаған түсіндір, бұл атқа ешбір ем жоқ. Күдерін үзсін.

Әкем шала-шарпы білетін орыс сөздерін қолданып, дау айта бастап еді, бұған қатты шамданған доктор қасындағы тілмашқа:

— Мына ақымаққа айт, менімен дауласқанша атын «мақан» жасасын,— деді.

Неге екенін кім білсін, әйтеуір сол маңдағы орыстар етті «мақан» дейтін. Бұған қатты жәбірленген әкем дәнеңе айтпастан, ақсақ атына мінді де, ауылға қайтып кетті. Менімен де қоштасқан жоқ. Бір ауылдың қадірменді ақсақалын, үлкен үйдің бас иесін жұрт көзінше, туған баласының қасында мазақтап, ақымақ деп атаған болса, бұған қалай төзсін! Оның үстіне өз баласы ара түспеді, жұмған аузын да ашпады... Содан екі айдай уақыт өткен. Күндіз далада, түнде ауылда болып, хабар-ошарсыз жүрген әкем бір күні менің қызмет істейтін жеріме адам жіберіпті.

— Атам сені дереу дәрігерлік пунктке келсін деп жатыр, — деді ол.

Қағазымды жинастырып жетіп бардым. Өзіме таныс кең аулада ат та, адам да коп екен. Жуан доктор армияға жарамды аттарды іріктеп алып жатыр. Жан-жағыма қарап едім, әкем еш жерден көрінбеді. Бір шетте күтіп тұрдым. Кенеттен әкем құйындата, тасырлата әлгі аулаға шауып кірді, мінгені доктор «мақанға» жарат деген кәдімгі дөнені, үстінде су жаңа бешпенті, басында елтірі бөркі — өзі ылғи әдемі киініп жүруші еді. Шауып кірген бетінде атын кілт тоқтатып, аспанға бір шапшытты да, ойнақшытып тұрды. Ат қа-

былдау тоқталды. Жұрттың бәрі әкеме қарап қалыпты. Көзін жүгіртіп өткен әкем көптің ішінен мені де байқады. Сонсын дәрігерге атын желдіріп барып, көкке тағы бір шапшытып, дауыстап сөйледі:

— Әй, тілмаш, мына ақымаққа айт, менің атымды емес, осының өзін «мақанға» жұмсау керек.

Әкем маған пандана бір қарады да, атын арықтан қарғытып, шаба жөнелді. Кейіннен білдім, оның сол кездегі бар арманы, діттеген ойы атын емдеп жазу болған. Осы ниетпен күндіз-түні дөненінің қасында жүріп, оның ақсақ аяғын қандауырмен тіліп, ұйыған қаннан тазартқан, сонсын май жағып, дәкемен таңып, сылап-сипаған. Осы еңбегінің еш болмағанына көңілі өсіп, әкемнің масайрауы да осыдан еді.

Мал дәрігерлік пункттен қайта келіп, столыма отырдым. Қарттың қайда кеткенін біле алмай, дал болдым. Кешке жакын менің бөлмеме доктор кіріп келді.

— Әкеңіз қайда? Мен одан кешірім сұрайын деп едім. Оныкі дұрыс болып шықты ғой.

Әкемді базардан, өзі тұстас қарттардың арасынан таптық. Дәрігерге барғысы келмей, азарда-безер болған еді, оны эзер көндірдік. Доктор өзінің кінәсін мойындап, кешірім сұрады. Әкем саялы дәліздің төрінде отыр. Жаюлы дастарқанға түрлі тағам әкелінді, шарап та қойылды, бір шетте сақылдап қайнаған самаурын тұр. Лезде көңілі жібіп, елжіреген әкем доктормен татуласты. Екеуі ұзақ отырып, өздерінің көрген-білгені жайында, әсіресе жылқы малының қасиеті туралы әңгіме шертті.

Әкемнің өлең шығаратын өнері де бар еді, кейін осы оқиғаны өлеңмен баяндап, бастан кешіргендерін, доктордың пандыққа салынбай, адамгершілік жасағанын жыр еткені әлі есімде.

Бауыржанның осы әңгімесін бар ықыласыммен тыңдап, дәптеріме жазып алдым. Маған батальон командирінің рухани дүниесі тағы бір қырынан танылғандай, Момышұлының ішкі сыры бұрынғыдан да айқындала түскендей көрінді. Балаға біткен мүләйім шырайымен жайдарылана күлімдеген Бауыржан өткен шақтың елестерін еске түсіріп, әңгімесін айта берді.

— Анамның бейнесі жадымда қалмапты. Тек ауырып, қайтыс болғаны ғана есімде. Көздері танадай, сұңғақ бойлы, ақ құба, әдемі болған деседі. Бұл жайында әжемнен, әкемнің өгей шешесінен есіткенмін. Әжем анамның атын атап көрген емес, әрдайым: «Менің кербезім»,— деуші еді. Немеңгерлеріне сүйсіне қарап: «Менің кербезіме тартқан»,— дейтін. Өзі әкемді ұната қоймаушы еді. Менің бір мінезім ұнамай қалса: «Бұл әкесінен ауысқан»,— деп ұйғаратын. Әкеме ол: «Әйелің әдемі бала тауып берді саған. Ғайыптың ісі ғой бұл. Әйтпесе сен сияқтыдан тек сұмпайы бала ғана табуға болады»,— дейтін. Әжеме құрметпен қарайтын әкем оған ешқашан да тіл тигізіп көрген емес, ал оның шаншу сөздерін құлаққа да ілмеуші еді. Орыс атаулыны әжем сарылар, сары шаштылар деп атайтын. Өлдекайдан соққан самал жел менің дәптерімнің парағын желпілдетті. Бауыржан маған және менің қолымдағы қарындашыма сұстана қарады.

— Әжені де атаусыз қалдырмадық, — деді ол ашулы түрмен. — Мұның бәрі орынсыз. Өшіріп тастасаңыз да болады! Қай жеріне келіп тоқтап едік?

— Бірдеңе деп әндеткенсіз... Ұмытпасам, Иван деген біреу жайында...

— Не дейді?.. Таза бетін ашыңыз. Жаңа тарау басталады.

ҮШЕУДІҢ ӘҢГІМЕСІ

*«Сабырлы жетер мұратқа,
сабырсыз қалар ұятқа»
(Халық мақалы)*

1

Портсигарын шығарып, шылымын тұтатқан Бауыржан келесі әңгімесін бастады:

— Волоколамск жау қолына өтіп, біз жау тылында ұрыс жүргізе отырып, өз әскерлерімізге барып жеткенге дейінгі күндер маған қайғылы болып көрінген. Өте-мөте мені ашу үстінде шектен шығарып жібере жаздаған бір оқиға жанымды жегідей жеп жүрген-ді.

Бірақ мен қызмет бабына сәйкес осыны мәлімдегеіімде, генерал Панфилов әңгіменің ең күйінішті жеріне келгенде күтпеген жерден сақ-сақ күле бастады. Күлкіден жасаурап кеткен көздерін сүрте:

— Шынымен-ақ «жоғары дәрігерлік білім» дедіңіз бе? — деп қайыра сұрады.

2

— Иван Васильевич Панфиловпен кездескен кездегі әңгіменің бірде-бір егжей-тегжейін қалдырмай айтып бергім келеді,— деп шешіле сөйледі Момышұлы. Генерал мені Волоколамскінің солтүстігінде біздің шебімізді бұзып өткен немістерге қарсы жібергеннен кейін бес күннен соң қайтып оралғанмын. Волоколамск тас жолынан шалғайдағы өңірді төрт тәулік бөйы шарлап жүріп, талай-талай қиыншылықты бастан кешіріп, батальон ақырында қайтадан жаңа шепке бекінген және жаудың жолын бөгеген өз бөлімдерімізге келіп қосылған-ды. Мен генералға барып, батальонның қимылы жайында мәлімдеуге міндетті едім.

Біз келгелі бері бір тәулік өткен. Шайдай ашық күн сәл шытымырлау. Айнала жым-жырт, майданда тыныштық орнағандай. Тек оқта-текте кейде алыстан, кейде жақыннан атылған зеңбірек гүрсілі естіледі. Дивизия штабы Волоколамскіден он бес километрдей жердегі Шишкино деревнясында орналасқан екен. Көптен таныс штаб командирлері мені өліп тірілген адамындай қарсы алды. Батальон бірнеше тәулік бойы дерексіз болғандықтан, бізді еріксіз жоққа балап, «тие берсін» де айтқан сияқты. Панфилов бөренеден салынып, төбесін қаңылтырмен жапқан, дала телефонының тарамдалған сымдары келіп тоғысатын еңселі үйде тұрады екен. Мені есік алдындағы сакшы тоқтатты. Сақшының шақыруымен бастырмаға Панфиловтың адъютанты уыздай жас лейтенант Ушко жүгіріп шықты.

Қуанышты түрмен күлімсіреген лейтенант лепіре сөйледі:

— Көреміз деп ойламап ек, жолдас аға лейтенант, сізден күдер үзе бастағанбыз. Сөйтсек... Дуалы адамдай тағы да аман-сау келіпсіз. Жүріңіз, жүріңіз, жолдас аға лейтенант. Генерал сізді қазір қабылдайды. — Сенекте қарсы алдымнан кездескен подполковник Хрымовпен соқтығысып қала жаздадым. Ежелгісіндей тапалтақ, тұнжыраңқы. Оны көрген заматта ішімде дық болып жатқан ашу-ыза қайта коза бастады. Қарбалас оқиғаның барысында Панфиловтың бұйрығы бойынша менің батальоным осының қарамағына берілген-ді. Міне, осынау киын-қыстау күндері Хрымов өз бөлімінің шегінетінін хабарламастан, батальонды екі рет айдалаға тастап кетті. Кейін шегінерде біз осының командирлік пункті болған күркесіне кезігіп, әлі де жанып тұрған шамын көргенбіз. Хрымовтың орынбасары майор Белопегов кейін менің таққан кінәмды мойындап: «Сендерді ойлауға мұршамыз да болмады. Кешір бізді, Момышұлы», — деп

бәйектеген-ді. Мұның адалдығы мен шыншылдығына риза болғанмын. Ал енді Хрымовтың өзі маған не дер екен? Мен еңсемді көтеріп, қаздия қалдым.

— Саулығыңызды тілеймін, жолдас подполковник!

Антарыла қалған Хрымовтың сарғыштау жүзі лезде қызарып кетті. Бірақ абыржуын тез-ақ басты.

— Ә-ә, Момышұлы... Көріскеніме қуаныштымын. Батальоның қалай?

— Жолдас подполковник, мұның жайын бізге шебіңізден хабар айтпай кетіп қалмай тұрып сұрап білгеніңіз жөн болар еді ғой.

— Жолдас аға лейтенант, ең алдымен, сыпайылау сөйлегеніңіз дұрыс...

— Құп болады, жолдас подполковник. Бірақ сіздің жарлығыңызды ұрыс кезінде естігенді хош көрер едім.

Хрымовтың қасқа маңдайы бірте-бірте өзінің қалыпты реңіне келді. Ызғарлы пішінде қабағын түйгенімен, менің бетіме тура карауға дәті шыдамай тұр. Егер бастық арнамыстан аттаған болса, карамағындағы адамның алдында оның қипақтап қалатыны бар емес пе.

— Екіншіден, маған ақыл үйретуші болмаңыз,— деп әкірендеді Хрымов. — Айтпақшы, бұл жерде не шаруаңыз бар?

— Генералға барамын.

— Генералға?. Қарай көр... Батальон командирі тікелей генералға бармақ!

Күтпеген жерден бөлменің есігі ашылды. Біз босағада тұрған Панфиловты көрдік.

— Иә, жолдас Хрымов,— деп үн қатты генерал әнтек қарлыққан дауыспен. — Жолдас Момышұлының маған келе жатқаны рас. Ол — менің резервімнің командирі. Мұны біліп қойғаныңыз жөн, жолдас Хрымов. Егер сіз жақсы

соғысқан болсаңыз, мен сізге өз резервiмдi көмекке жібермеген болар едiм.

Панфилов ежелгiсiнше, өз пiкiрiн айқайламай-ақ, жазғырмай-ақ, осылайша орағыта бiлдiрдi. Мен Хрымовқа қояр кiнәмдi генералдың көзiнше қайталап айтуды жөн көрдiм.

— Шегiнерде подполковник менi айдалада қалдырды, жолдас генерал. Маған хабар айтпай, өзi жылысып кеттi.

Хрымов шамданған сыңай танытпақ болды.

— Жолдас генерал, неге ырық бересiз бұған? Панфиловтың подполковникке қадалған мағыналы көздерi сығырайып кеттi.

— Мен сiзбен оңашада сөйлесемiн, жолдас Хрымов. Сiзде осыны мақұл көресiз ғой деп ойлаймын... Солай емес пе?

Хрымов үндемей қалды.

— Ендi бара берiңiз,— дедi Панфилов. — Жолдас Момышұлы, жүрiңiз.

3

Бөлмеге барғасын Панфилов маған жылы шыраймен тағы бiр карап, қолымды қысты. Бiздiң қораштау, дембелше генерал шашын күзетiп, мұнтаздай болып қырынған. Немiстер Волоколамскiнi тұс-тұстан қыспаққа ала бастаған кезде ұнамсыз едiрейiп тұрған мұрты бұрынғысындай қап-кара, әрi екi бiрдей шаршы шөкiм түрiнде өте жарасымды көрiнедi. Үстiнде арнайы тiктiрген жаңа кителi. Осы түрiнде оның еңкiштiгi де онша көзге түспейдi: он шақты жылды шегерiп тастағандай жасаңғыраған генералдың еңсесi де көтерiңкi.

Панфилов бөлмесiнiң менiң есiмде қалған көрiнiстерi қандай дейсiз ғой? Көптен берi сыланбаған бөрене дуалдар қарайып кеткен. Төбеде iлулi тұрған электр шамы тоқсыз болғандықтан, әрине, жарық бермейдi, ал оның қатарын-

дағы ермелі қара бауы бар кішкентай шам аккумулятордан қуат алатын сияқты. Бір мүйісте әскери сұр көрпе жабылған кереует тұр. Оның қасындағы айнаның тұғырына дала телефоны қойылған. Ортада екі стол — бірі үлкен, екіншісі кішілеу. Үлкенінің үстінде түрлі түсті қарындаштармен белгі соғылған топографиялық карта жаюлы. Кішілеуінің үстінде — самаурын, ақ фаянс шәйнек, қант сауыты, шаппасы ашылған бәкі, суып қалған қою шайы бар стақан. Панфилов адъютантын шақырып алды. — Жолдас Ушко, барып айтыңыз... Бізге самаурын қоятын болсын... Қазір бізде уақыт көп, жолдас Момышұлы... Самаурын қасында отырып әңгімелесуімізге әбден болады. Ұтып алған уақытымыз бар.

Панфилов бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүріп, күңгірт айнаның алдына барып кідірді де, одан өз бейнесін бір шолып өтті, сонсын саусағын сарт еткізін, жасқа біткен жігермен өкшесінен кілт бұрылды. Байқауымша, өзінің көңілі өте көтеріңкі, жүріс-тұрысы тым ширақ.

Телефонға келіп, ол дивизия штабының бастығы полковник Серебряковпен сөйлесті.

— Иван Иванович, мен біраз жұмыс істемекпін... Онымен айналысар амалым жоқ, мұның бәрін өз міндетіңізге алыңыз. Кешке жақын кездесіп, әңгімелесеміз. Ал қазір мен өзімнің тікелей міндетіме кіріспекшімін: шай іше отырып, болашақ жайында ойланып-толғануым керек. Жо-жоқ, жалғыз емеспін... Қасымда менің резервімнің командирі отыр... Оны білмеймін, бәлкім, самаурынды бір-екі рет қайтадан қайнатуға тура келер... Осыны ескергейсіз, Иван Иванович...

Бұдан кейін телефон сөзінің сипаты өзгеріп, әңгіме атқарылатын істер жағына ауысты. Әңгімесін бітіріп, трубканы ілген Панфилов былай деді:

— Бүгін бізге ешкім бөгет жасамайды, жолдас

Момышұлы. Үшеуміз жайбарақат әңгімелесеміз. Жайласып отырыңыз. Біз әңгімеңізді тыңдаймыз. Мен еріксіз жан-жағыма қарадым. «Үшеуміз әңгімелесеміз. Біз әңгімеңізді тыңдаймыз», — дейді. Біз дегені кімдер? Бөлмеде Панфиловтан өзге ешкім жоқ болатын.

— Біз, біз,— деп қайталады Панфилов. — Мен және мына карта. Мұның да тыңдағаны пайдалы. Бұған назар аударып, тәжім етіңіз. Мен стол үстіндегі жаюлы картаға жақындадым. Көз салдым да, еріксіз шошып кеттім. Менің картадан көріп-білгенім генералдың көтеріңкі коңіл күйімен әсте үйлеспейді.

Бұдан бірнеше күн бұрын Панфиловта болғанымдағыдай, картадан бөлшектеулі, ойдым-ойдым майдан шебін көріп, қатты тандандым. Әр жер-әр жерден біздің жауынгерлік бөлімдерімізді бейнелейтін қызыл түсті айбарлы доғаларды, киықшаларды, дөңгелектерді көрдім. Бұлардың арасындағы ашық алаң, саңылау дегендеріңіз бір километр, тіпті одан да астам. Бұл саңылаудан дұшпанның өтіп кетуі оп-оңай сияқты. Мен мазасызданып Панфиловқа бұрылып қарадым. Ол күлімсіреп тұр — қысықтау көздері сәулелене жымың қағады.

— Мен түсінбей тұрмын, жолдас генерал... Біздің майданымыз қайсы?

— Біздің майданымыз міне осы, жолдас Момышұлы.

— Бірақ мұның өзі... Біздің шебіміз қайсы?

Ескерте кетейін, ол кезде майдан шебін мен тұтас сызық деп білетінмін.

— Шеп деймісіз? — Панфилов күліп жіберді. Москва түбіндегі шайқас күндерінде оның күлгенін бірінші рет естуім осы болар деймін. — Бізге шептің қажеті не? Дұшпан үшін ойлап көріңізші, жолдас Момышұлы. Байыптап қараңызшы: мыналар біздің қорғанысымыздың тірек бекі-

ністері, түйінді тораптары. Екі аралық көздеулі нысанамыз. Бұл жерге жау аттап баса алмайды. Аттап басады екен — сазайын тартады! Машиналары да, орудилері де өте алмайды.

Маған орындық ұсынған Панфиловтың өзі ентелей келіп, картаға тамашалай қарады. — Кеше бізге келіп кеткен Рокоссовский осының бәрін ұнатты. Білемісіз, жолдас Момышұлы, ол менімен санасады...

Біздің генералдың аңғырттықпен бір мақтанған жері осы болды. Бөлмеде телефон сыңғыры естілді. Панфилов трубканы құлағына тосты...

— Амансыз ба... Иә, иә, біліп тұрмын. Білмегенде ше? Енді Панфилов жылы лебіз есіткен тәрізді.

— Рахмет сізге... Совет Одағына қызмет етемін! Кенет Панфиловтың қоңырқай жүзінде қутындаған шырай пайда болды, бейне әңгімеге қатысуға шақырғандай, маған көзін бір қысып қойды да, аңқаусыған пішінде трубка арқылы үн қатты:

— Ал мен сізді тәртіпсіздігіміз үшін бізге тағы да ұрсады ғой деп ойлап едім. Оның кіммен сөйлесіп жатқанын біле қойдым! Дәу де болса — Звягин. Волоколамск жағдайы, дивизия штабының бөлмелеріндегі әбігерлік, денесі ауырлау, өктем көкшіл көздері домбыққан, армия қолбасшысының орынбасары осы кісінің таптап айтқан сөздері, тәртіпсіздік үшін Панфиловты жазғырғаны есіме түсті. Панфиловтың тұнжыраған жүзі де, қатпарланған мойнын кежірлене төмен игені де есімде. Қазір бәрі де өзгеше. Сырылдаған мембранадан Звягиннің шадыман күлкісі естілді. Панфилов та күлді. Бұдан кейін бір аңғарғаным, Звягин дивизия учаскесіндегі орман ішінде жасыл желекті театрды тезірек салып бітіру үшін тағы бірнеше саперлер бөлуді тапсырып тұрған сияқты. Сонан соң дивизиялық

оркестр мен Қызыл Армия өнерпаздары ансамблі жайында әңгіме қозғалды.

— Кұп болады, бәрін де істейміз,— деді Панфилов. Әңгімелесіп болғаннан кейін ол телефоннан кетті. Панфилов кобалжулы сияқты көрінді маған, тамағының қырылы да бұрынғыдан күшейе түскен тәрізденді.

— Қазір біздің не туралы ойлап жүргенімізді байқадыңыз ғой, жолдас Момышұлы... Біздің дйттегеніміз ансамбль, театр! Осының бәрі соғыс үшін керек. Жауды тоқтатып тастағанымызды әркім жан жүрегімен сезінуі қажет! Москва түбіндегі ұрыс майдандарының бәрінде де немісті тоқтатып тастадық.

— Мен бұған сене алмай жүр едім, жолдас генерал.

— Токтатқанда қандай! — деді Панфилов. — Жаңадан шабуылға әзірлену үшін оған екі аптадай уақыт керек. Бірақ сіз бен біз де қарап жатпаймыз ғой. Әңгімені кілт бөлігеніне ғапу өтінген генерал инженерлік бөлімнің бастығына телефон соғып, оған театр салуға бір взвод саперлер жіберуді тапсырды да, онан соң саяси бөлім бастығымен байланыс жасап, одан ансамбль жайын сұрастырды. Ақырында трубканы іліп, Панфилов картаға қайта оралды да, төгілген моншақтай шашырап жатқан түрлі түсті белгілерге қарап тұрды.

— Бейберекетсіздік! — деп үн қатты ол. — Бейберекетсіздіктің жаңа тәртіпке айналатын кезі де болады, жолдас Момышұлы. Панфиловтің бұл сөздерін Волоколамскіде де есіткенмін. Бірақ ол кезде бұл пікірін кесіп айтпай, әлі де күмәні бардай, өзінен-өзі жөн сұрағандай кейіпте білдірген еді. Енді бұл әбден көңілге тоқылған, ойланып шешілген кәміл сенім ретінде естілді. Әйткенмен оның пікірі маған әлі де айқын емес-ті.

— Бұл жөнінде сіз бен біз тағы да пікір алысамыз,—

деді ол. Бұдан Панфиловтың өзін толғандырып жүрген мәселелер жөнінде мендей орта дәрежелі командирмен де пікір алысуға құштар екенін аңдадым. — Ал әзірінше өз әңгімеңізді айтыңыз, жолдас Момышұлы. Батальон туралы айтыңыз.

Сол арада қайнап тұрған самаурын әкелінді. Шайды өзі демдеген Панфилов буфеттен Алматының хош иісті қызыл алмаларын, қақтаған балық пен бір банкі мұраппа алды. Кесек қантты бәкісімен ұсатқаннан кейін шай ішуге кірісті. Мен Тимково түбіндегі сұмпайы түн туралы, қаруымыздың от алмай қалуына, атака жасауымызға балшықтың кесір келтіргені жайында айтып бердім. Сол мезетте өзімнің қатты науқастанып, ештеңе істеуге шамам келмей, сұлап жатқанымды да айттым. Панфилов батальон туралы, сол түні командирсіз қалған жауынгерлер туралы сұрастырумен болды. Генерал болған оқиғаның мән-жайын асықпастан, бүкпесіз баяндауға дем беріп отырды, сонымен қатар ол мені әбден емдеп жазғысы келгендей, ылғи қою ыстық шай ішкізумен болды.

— Ішіңіз... Шай сізге өте пайдалы. Ұялмаңыз, шылым да тарта беріңіз. Волоколамскіге жарып өткен неміс танктері мен жаяу әскерлеріне дүрбімен қарағанымды айтқанымда, Панфилов:

— Мұны сіз қай сағатта көрдіңіз, жолдас Момышұлы? — деп сұрады.

— Күндізгі сағат бір шамасында.

Панфилов күліп жіберді.

— Мен дәл осы мезгілде қырынып алмақшы едім. Шынымды айтсам, халіміз мүшкілдеу болатын, жолдас Момышұлы... — Келтелеп күзеткен бурыл шашты басын жалма-жан жоғары көтере, белгісіз бір жақты иегімен нұсқап, Панфилов маған көзін қысты: — Бұлайша ұйғарғаным штабтағы адамдарды

тыныштандырайын дегенім ғой. Шаштаразды шақырттым. Көшеде тарс-тұрс атыс... Шаштараз ұстарасы мен сүйкеуішін тастай қашты... Мен дауыстап: «Дорфман жолдас, шаштараз қашып кетті, рақым етің, сақалымды қырып беріңізші...», — дедім. Әйтеуір, сол орнымызда тағы да үш сағаттай табан тіреп тұрдық.

— Сақтанғаныңыз мақұл ғой, жолдас генерал.

— Оқасы жоқ... «Сабырлы жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа» деген. Неміске күлкі болмауымыз керек қой... Ал әңгімеңізді айта беріңіз, жолдас Мөмышұлы. Мен ойда жоқта немістердің тұс-тұстан жауған оқтың ажалды тұзағына қалай тап болғанын айтып бердім. Панфилов менің әңгімемді бар ықыласымен тындап, батальонның бекінген жерлерін, немістердің жүрген жолын, олар қырғынға ұшыраған сайды картадан көрсетіп беруді өтінді. Онан соң өзіміздің қалай шегінгенімізді де баяндадым.

— Батальонның ең соңында Дордияның ротасы жүрді. Бәрінің демеушісі Дордия болды, жолдас генерал. Мен әңгіме үстінде генералға Дордияның есімін бірнеше рет атадым.

— Дордия деймісіз? — деп қайыра сұрады Панфилов. — Өне бір бидай өнді, бадырақ көз жігіт пе?

— Иә, жолдас генерал.

— Қазір қандай өзі? Тәуір командир ме?

— Жараланған болатын... Жаралы күйінде қалды.

— Қалғаны қалай?

Панфиловтың қара қасты қабағы қарс жабылып, түксініп кетті.

— Ол былай болды, жолдас генерал... — деп мен батальонның сұрапыл сергелдеңін тағы да көз алдымнан өткізіп, Панфиловқа баяндап бердім.

КӨПІР МАҢЫНДАҒЫ ТҮН

*«Әрқашан әскери ар-намысыңды сақта,
солдаттық борышыңа адал бол»*

1

— Сұрапыл сергелден деуім тегін емес-ті,— деп әңгімесін жалғастырды Бауыржан. — Талай күн нәр татпай, жүдеп-жадаған, шаршап-шалдыққан күйде орман ішімен жүріп келеміз. Қызыл Армия қалдырып кеткен Волоколамскіден барған сайын үнсіз алыстай түсудеміз. Орман арасындағы жол мүлде тар, зеңбіректердің дөңгелектері кейде қайың мен шыршаның қабығын сыдырып өтеді; үстіп кенеппен жапқан күркелі арба томар мен төмпешікке кезігіп, теңселіп кетеді, сонда кенеп астынан ауыр жаралылардың ақырын ыңырсығаны естіледі; жеңіл жараланғандар күркенің сонынан сүйретіліп келеді; ұзыннан-ұзақ шұбатылған колоннаның жүрісі де осыған орай баяу да сылбыр. Анда-санда батар күннің әлсіз сәулесі түсіп тұрған ашық алаңдар кездесіп қалады. Онан әрі қайтадан қара көлеңкеге тап боламыз, өйткені ескіріп қалған жол сүреңін меніреу шыршалардың салалы бұтақтары жан-жақтан бүркеп алған. Ақырында соқпақ жолдан жазық өңірге шығып, қайыршақ төселген кең жолға барып қосылдық. Бұл жолдан ымырт жабыла өттік те, келесі орманды паналап, тың алқаппен ілгері тарттық. Содан бір жарым сағаттай уақыт өтіп, әбден қараңғы түскенде Быки дейтін деревняға жеттік. Мұндағылар біздің адамдар болып шықты: Хрымовтың полкі осында шегінген екен. Маған полк штабы бастығының жәрдемшісі кездесті.

— Ә-ә, келгендеріңіз жақсы болған,— деді ол түйеден түскендей. — Мен дәл сіздерді іздеп шыққан едім.

— Бұған да шүкірлік,— дедім мен. — Менің дивизия штабымен байланыс жасауыма рұқсат етіңіз.

— Қажеті не? Сіз бізге жамдалғансыз. Біздің полкпен бірлесе қимылдайсыз.

— Мен сіздермен бірге қимылдап көргенмін. Бізге қиянат жасадыңыздар. Полк командирі қайда?

— Орманда. Онымен ертең сөйлесуіңізге болады. Ал қазір сіздің қорғайтын өңіріңіз мынау. Адамдарыңызды тұрғызып, жүріп кетіңіздер. Сөйтіп маған қорғаныс шебі көрсетілді. Жүктелген міндет — Волоколамск-Быки жолындағы көпірді қорғап, осы жолға бекіну. Өзіміз мана жүріп өткен қайыршақ жолға қайта барып, сол жерді қорғауымыз керек. Бұл жиырма жетінші октябрьдің кешінде болатын, ал батальон жиырма үшінен бері ұйқы бетін көрген жоқ. Соңғы тәуліктер ішінде нәр татқан жоқпыз, темекі таусылған, патрон да жоқтың қасы. Мен оған өтініш айттым.

— Менің батальонымды тамақтандыру жөнінде бұйрық беріңіз. Сіздің полктің азық — түлігі осында ғой. Ең болмағанда екі жүз грамнан нан берсін. Бірақ штаб бастығының жәрдемшісі өзінің карауына жатпайтын іске араласуға батпады.

— Ең алдымен міндетті орындаңыз! Біз бәрін де жібереміз сізге. Қажет болса, қосымша жарлық та беріледі. Мен өзімнің болашақ көршілерім туралы сұрадым.

— Сіздің оң жағыңыздағы көршіңіз біздің бірінші батальон болады. Сол жағыңыздағы көршіңізді кейінірек анықтаймыз.

— Басқаша айтқанда, ешкім жоқ қой?

— Бұл жайында хабарлаймыз. Бөгелмей, жөнеліңіз.

— Онда құп болады.

Мен атқосшымды шақырдым. Синченко аттарды әкелді. Оның Шабдарына дәу кап сұлы артылыпты.

— Арбакештерден сұрап алдым, жолдас комбат,— деді Синченко қуанышты түрмен. — Енді аттарымыз әлденіп қалатын болды.

Күрең төбел қапқа танауын шүйіре ұмсынды. Кекілін сипаған едім, менің ишаратыма ден қойғандай, жануар лезде ширығып, басын көтере құлағын қайшылады. Жаныма батқан күйініш сезімін арқалап, дереу атқа қондым да, деревняның маңында дамылдап жатқан батальонға қарай аяндадым.

2

Ылдилаған жолмен төмен түсіп, қарауытқан үйлердің тұсынан өтіп бара жатқанымда, өзіміздің санитарлық күркелі арбаны кездестірдім. Күрең тартқан айдың күнгірт сәулесінде іштері қабысып, әбден болдырған қос атты көрдім. Олар қайыршақ қашап, табан темірі жалтыраған ауыр дөңгелектерді өрге қарай эрең тартып барады.

Арбаның алдында әскери дәрігер Беленков ширақ адымдауда. Асынған планшеті мен докторлық дорбасының қайыс баулары кеудесінде айқасулы. Мен Беленковтың айбарлы адымына танданып, өзіне іштей сүйсіндім.

— Доктор, қайда кетіп барасыз?

— Жаралыларды көшірмекпін, жолдас комбат.

— Мұнымен айналысатын басқа адам табылады. Киреев бар ғой. Қайда өзі?

Доктор күмілжіп жауап берді:

— Артта келе жатқан шығар.

Әлдебір себептен доктор сұлқ бола қалды. Мен дауыстап шақырдым.

— Киреев!

Күркелі арба әлдеқашан өтіп кеткен. Оның соңынан жеңіл жараланғандар жүріп барады. Қараңғыда олардың дәкемен таңылған бастары, үлдірікпен байланған қолдары

ағарандайды. Бәрінің соңында әбден шаршаған Киреев әрен ілбін келеді. Қатты ентіккен ол маған келіп жетті. Енді бұл екеуі — ат жақты ұзын тұра дәрігер мен ауыр денелі ентіккен фельдшер қатар тұр.

— Киреев, — дедім мен, — осы жерге жаралыларды өткізіп, тылға көшіртіңіз. Қасыңызға екі санитарды ертіп алыңыз. Басқалар кейін қайтсын. Аттарды осы арада азықтандырып алыңыз. Ал ертең таң қылаң берісімен, батальонға қайта оралыңыз. Бізді осы жолдың бойынан, көпірдің қасынан табасыз. Түсінікті ме?

— Түсінікті... Бәрі де реттеледі, жолдас комбат.

— Орындаңыз.

Киреев арбаның соңынан қорбандай басып жөнелді.

— Мен ше? — деп сұрады Беленков.

— Батальонға қайтыңыз. Бізге қорғаныс шебі көрсетіліп, міндетіміз белгіленді. Қазір сапқа тұрып, сол жаққа барамыз...

— Бұл қалайша? Қалайша? — деп аптыға сұрады Беленков. — Жолдас комбат, мен адамша жуынып-шайынып алсам, тым болмаса қолымды жусам деп едім.

— Басқасын былай қойғанда, қолыңызды жуып алатыныңыз анық. Ағып жатқан бұлақ суы бар онда.

Күтпеген жерден доктор мүсәпірси бастады:

— Мен шаршап қалдым... Жете алмаймын... Ер жүрек ұстамды қалыпқа келтіру үшін оған зекіре сөйлегім де, өзін қатты жазғырғым да келді. Бірақ бұдан өзгеше ой да көкірегімде сайрайды: өз борышын абыроймен өтеді ғой бұл, жаралылардың зары да, саулап аққан қаны да өзін қалай мезі қылмасын, оның үстіне талай-талай операция жасап, жаралыларды дер кезінде алып шығып, жаракатын таңып, дертін жеңілдету үшін түрліше ем жасап шаршағаны да рас. Сондықтан ақырып-жекірумен ғана жөнге салуға болмайды. Мен жалма-жан аттан түстім.

— Доктор, мына Күрең төбелге мініңіз. Мен жаяу барайын. Тіпті, үзеңгіңізді ұстап жүрсем де болады.

Біздің қазақ дәстүрінде үзеңгіні ұстап жүру — жасы үлкен кісіні құрметтеп, қадірлеудің белгісі. Беленков Қазақстанда туып-өскен, өзі Алматыда тұратын, сондықтан бұл дәстүрді жақсы біледі. Дегенмен ұялыққырап:

— Оныңыз не, оныңыз не? — деп күбірледі.

Бірақ мен оның алдында ізетпен басымды иіп тұрғанмын. Доктор тез-ақ көніп, аяғын үзеңгіге салды да, Күрең төбелге мініп алды.

— Ракмет сізге, — деп үн қатты ол.

Оның үні енді бұрынғысынша қату естілді.

3

Бір минут өткеннен кейін, алыстай түскен салт аттылардың соңынан, Шабдардың көкшіл сауыры мен Күрең төбелдің ақ бақайынан әлі де көз жазбай келе жатқан бетімде кенеттен сампылдаған дауыс естіледі:

— Қарашы... Батько ғой деймін!

Шапшаң сөйлейтін мәнерінен Гаркушаны таныдым. Мені енді «батько» деп атайтын болыпты ғой бұл.

Қасындағысы оған жалма-жан жауап қайырды:

— Сол! Соның аты!

Гаркушаның қасындағы кім болды екен? Даусына, сөйлеу мәнеріне қарап қазақ екенін андадым. Сонда кім болғаны? Өлгі қазақ тағы да сөйледі:

— Жүр, ротаға барайық! Әйтпесе кетіп қалар!

— Сабыр ет. Мына бір үйге кіре шығайық. Мүмкін, тағы бірдеңе ілінер.

Мен дауыстап:

— Гаркуша! Қасындағы кім? — деп сұрадым. Екеуінде де үн жоқ. Біреуі қатты күрсінді. Сонан соң винтовка-

ларын асынған, кателектерін қолына ұстаған екі жігіт мәліп маған жақындады. Қапсағай батыр тұлғасынан Қалимолдинді тани қойдым. Қазір ол өзінің еңгезердей тұлғасын кішірейткісі, сөйтіп, елеусіз болғысы келгендей, еңсесін түсіріп, мұңая қалған. Сонда да оның бойы Гаркушадан анағұрлым асып тұр.

— Үйме-үй қыдырып жүруге кім рұқсат етті?

Қалимолдин ұялғанынан үндемей тұр, бірақ Гаркуша айылын жия қойған жоқ.

— Жолдас комбат, бәріне кінәлі қу тамақ. Бәрін де ұмыттырып жібереді ғой.

— Жап аузынды! Батальонға тайындар! Лейтенант Заев сендерді бетімен жіберген екен. Үй-үйді сағалап жүргендерінді мәлімдендер оған. Мықтап тұрып сыбағаларынды берсін!

— Жолдас комбат, мәлімдемей-ақ қоюға рұқсат етіңіз,— деп өтінді Гаркуша. — Бар тапқанамыз бір кателек сүзбе мен ауыз жарымас картоп қана.

Қалимолдин жасқана үн қатты:

— Біз тек өз қамымызды ойлап жүрген жоқпыз.

Жолдастарымызға апарамыз.

— Тоқтат сөзді! Қайқайындар!

Жазадан аман құтылды деп есептеген болса керек, Гаркуша мен Қалимолдин жүгіре жөнелді.

4

Ұзамай мен ойпаңда дамылдап жатқан батальонға барып жеттім. Ай сәулесінен ақшыл тартқан алаңда бас көтеріп отырған және сұлап жатқан солдаттар бықпырт. Тегінде отырғандары бірен-саран ғана; жауынгерлердің дені шаршап-шалдығудан бүк түскен. Мені Рахимов қарсы алды. Оның қимылы ежелгісінше шапшаң да ширақ, бейне

шиеленіскен ұрыс та, ұйқысыз өткізілген түндер де, ауыр жорық та бұған ешқандай әсер етпеген сияқты. Құлаққа үйреншікті жарлық саңқ етті:

— Встать! Смирно!

Мен бұл жарлықты тыйған жоқпын. Бірақ жұрттың бәрі осыны күткен тәрізді. Арада бір минут өтті. Ең алдымен командирлер ұшып тұрды, онан соң ауыр тартып, зарқақсаған денелерін әрең қозғалтып, аһылап-үһілеген, тамақтарын кенеп жөткірінген жауынгерлер көтерілді. Рахимов батальонның тынығып жатқанын, тотенше оқиғалар болмағанын мәлімдеді. Мен оған маған берілген бұйрықты хабарлап, батальонды көпірдің маңына бастап апаруды тапсырдым. Рахимов ешбір аялдамастан, істің мән-жайын сұрамастан, дауыстап жарлық берді, ал мұның өзі қазір жұрттың бәріне ұнамсыз екенін мен біліп тұрмын:

— Сапка тұр!

Өйткенмен әскери тәртіп күші әсер етпей қойған жоқ. Әлгі жарлық әр жерде қайталанып жатыр. Бәрінен бұрын қарлыққан дауыспен Заев күжілдеді:

— Екінші рота, сапка тұр!

Оның барылдаған жуан даусына қосыла Дордияның сыңғырлаған, көтеріңкі даусы есітілді:

— Бірінші рота, сапка тұр!

Кубаренко өзінің артиллеристеріне, Филимонов үшінші ротаға команда берді. Дауыс біткен ұласып кетті. Жауынгерлер баяулап сапка тұрды. Сап түзеген солдаттар қатарының үстінде тағы да қаһарлана тікірейген найзалар тізбегі пайда болды.

— Равняйтесь!

Күптігөй көңіл қайта демделді. Ұйқының шалалығына, адам төзбес дерлік аштыққа, қажығандыққа қарамастан, батальонның әлі де әлуетті, қатары берік әрі ұстамды екені-

не көзім жетті. Көзге көрінбейтін, бірақ ешқашан да мызғымайтын әскери ар-намыс, тәртіптілік, солдаттық борышқа адалдық туы төбемізде желбіреп тұрды.

— Рахимов, батальонды бастаңыз! — дедім мен.

5

Бір сағаттан кейін біз ені бірнеше адым қушық өзен үстінен салынған көпірге жеттік. Аспанда зымырап ұшқан бұлттар анда-санда айдың жүзін бүркеп қалады. Өзеннің жау жақтағы жағасы биіктеу, қыратқа немесе жотаға ұқсайды. Өзен жағасындағы ойпаңға қалың бұта өскен. Ашық алаңда пішен маяларының төбелері қарауытып көрінеді. Бұл өңірге тұс-тұстан орман ағаштары төніп тұр, тіпті Москва түбіндегі осы алқаптың топографиялық картасын кілен жасыл түске бояса да боларлықтай. Мен рота командирлерін шақыртып, қорғаныс учаскелерін көрсетіп бердім. — Жауынгерлерді қорғаныс шебіне орналастырыңдар. Олар түгел ұйықтап алсын. Сақшылар қойылмасын. Бұл міндетті өздерің атқарыңдар.

Рахимов сол екі арада өзен жанындағы сайдан штабқа орын тапты. Сол жерде дереу күрке орнатылды. Синченко Шабдар мен Күрең төбелді байлап қойған-ды. Осы арадағы шепке докторды жеткізген Күрең төбелдің жағдайы бізге қарағанда жақсы: Синченко таяудағы маядан әкелген шүйгін шөпті жануар күрт-күрт шайнайды; тұсынан өтіп бара жатқанымда, ол танауын шүйіріп, маған қарай ұмсынды. Мен жануардың жұмсақ ернін мәпелей сипадым.

Менің шағын штабым — Рахимов, Бозжанов және Тимошин — күркеге орналасыпты. Мен оларға:

— Нәубеттесіп, роталарды аралап шығайық, жолдас-тар,— дедім. Бозжановты бір жаққа жіберіп, өзім екінші рота кеткен жаққа жөнелдім. Талай сыннан өткен, Заев бас-

қаратын осы рота ең ұрымтал, ең қауіпті жерге, батальонның өкпе тұсындағы ашық жатқан өңірге жіберілген болатын; мұнда бізбен іргелес ешкім жоқ еді. Екінші жақта, таяқ тастам жердегі Быки деревнясының маңында, Хрымовтың полкімен іргелес шепте Филимоновтың ротасы орналасқан-ды. Дордияның ротасы батальон қорғанысының орталық шебінде, көпірдің қарсы алдында бекінді. Мен өзен жағалауындағы қыратпен жүріп келе жатқанмын. Өзен бойын қуалай оскен бұта соның ирелеңін бейнелегендей. Кенет айдың көмескі сәулесімен бір ғажайып көрініс көз алдыма тап болды. Сырықтай ұзын Заев әдегте қос дөңгелекті пулемет арбасына жегілетін мәстек боз атқа жайдақ мініп алған. Үзеңгісіз болғасын оның салбыраған аяқтары жерге сәл ғана жетпей тұр. Аттың үстінде өзі тіп-тік отырса да, басы піліп, көкірегіне түскен ұйқылы Заев әрлі-берлі теңселіп келеді. Үстіндегі еңгезердей жүгін көнбістікпен көтерген мәстек мұздаған қатқыл шөпті жайымен жұлып жеуде. Сол мезетте тұсаулы ат алдыңғы аяқтарымен бір ыршып түскен еді, шалқақтап барып, құлай жаздаған Заев аттың жалынан әзер ұстап қалды. Мен еріксіз күлін жібердім. Заев қаһарлы дауыспен:

— Тоқта! Бұл қайсың? — деп зіркілдеді.

— Пәлі, Заев, — дедім мен, — қазір саған тамашалай карап тұрдым. Мәстекті жақсы-ақ пайдаланыпсың.

Біраз қысылып қалған Заев аттан түсіп, маған қарай жүрді.

— Осының арқасында ғана берілмей жүрмін. Әйтпесе ұйқы меңдетіп барады. Жұрттың бәрі орнында, жолдас комбат... Пырылдап ұйықтап жатыр...

Біз рота орналасқан шепке жақындадық. Тізбектегі солдаттар шырт ұйқыда. Қыбыр еткен ешкім жоқ. Егер айнала қорыл естілмеген болса, бәрін де өлі жандарға баларлық еді.

— Ал, Семен, айтпақшы, түсінде не кордің? — деп сұрадым мен.

Күтпеген жерден Заев қарсы сұрақ қойды:

— Сізде ақ қолғап бар ма, жолдас комбат?

— Ақ қолғап? Оның маған керегі не?

— Ал менде бар.

— Онымен не істемекшісің?

— Берлинге сақтап жүрмін, — деп барылдады Заев.

Жан қалтасынан су жаңа екі ақ қолғапты шығарды.

— Қайдан алдың?

— Волоколамскідегі военторгтан. Ешкім керек етпепті, бірақ мен сатып алдым. Берлинге барып кіргенімізде, жұрт бізге қарап қалады ғой. Қарай көр орысты! Ақ қолғап киіпті деседі! Осыны айтып, ол қарқ-қарқ күлді. Сөзі сияқты, оның күлкісі де қырылдап, үздік-создық естілді, Заев сөзшең болып кетті.

— Керегі болады. Берлинде екі күн киіп жүреміп де, лақтырып тастаймын. Мұны Алматыға апара қоймаймын. Жұрт мені есерсоқ деп атайды ғой...

— Қолғапсыз да солай аталатының анық.

Заев маған қарай еңкейіп, қырылдап сұрады:

— Қалай ойлайсыз, жолдас комбат, бұл дүниеде біз әлі талай істер істейміз ғой, ә?

Дәл осы сәтте біз магазиніне оқ лентасы салынған пулеметтің тұсынан өтіп бара жатқанбыз. Мен қапсағай Қалимолдинның қай жерде екенін білмек болып, еріксіз көз жүгірттім. Бірақ Блоханың пулеметі қирап қалған еді ғой, сондықтан қазір Блоха бастаған шағын расчет түгелдей винтовкалармен қаруланып, Заевтың ротасындағы жай атқыштарға айналған.

— Сенде тәртіп нашар екен, Заев. Сенің не ойлап жүргенінді бір құдай білсін, әйтеуір, адамдарың бетімен кетіпті.

— О не дегеніңіз? Менде ешкім өйтіп есіре қоймайды!

— Бақылауың нашар. Есіргенде қалай. Ғаркуша мен Қалимолдии саған мәлімдеді ме?

— Е, олар не істепті?

— Деревняны аралап, оны-мұны сұрап жүрген көрінеді.

— Аралап жүрген бе? Қазір сыбағасын берем олардың!

Заев тақақшыл, мен сияқты жинақылық пен ширақылықты ұнатады. Бірде-бір қылыққа кешірім жасамайды. Өзінің екі жауынгерінің бетімен жүргенін біліп, ол дереу ұйықтап жатқандардың арасынан кінәлілерді іздей бастады.

Ұзамай біз Қалимолдинге тап болдық. Құдды мерт болған кісіше, қолдарын жайып жіберіп, қара торы жылтыр бетін аспанға қаратып шалқасынан жатыр екен.

— Қалимолдин! — деп айқайлады Заев қарлыққан дауыспен. Біркелкі қорылдағанынан басқа жауап болған жоқ. Заев енді еңкейіп тұрып, оның құлағына дауыстады:

— Қалимолдин!

Бұл жолы да қыбыр еткен ол жоқ, бұрынғыша қорылдай берді. Заев солдаттың алып тұлғасын құшақтап алып, әрең дегенде аяғынан тік тұрғызған еді, еңгезердей жауынгердің қас-қабағы қимылдап, көзін ашты. Сол заматта қасындағы Заевты, онан соң мені көріп, жалбарынған пішінде алақанын жайып:

— Ғапу отінемін, — деп күбірледі де, қайтадан ұйқыға шомды. Заевқа сүйеніп алып, аяғынан тік тұрған күйінде, бұрынғыша пысылдай берді. Осыны көріп, кешірімшілдік дегенді білмейтін менің де жүрегім жібіп кетті.

— Жарайды, — дедім мен. — Сыбағасын ертең берерсің. Заев солдатын жерге түсірді, бірақ бұл жолы да ол оянған жоқ.

Екінші ротадан басқару пункті орналасқан күркеге қайта оралдым. Патроннан босаған жәшіктің үстінде Рахимов отыр екен.

— Ұйықтамай отырсың ба?

— Ұйқылы-ояу отырып, тықыр естілсе, құлағымды түремін, жолдас комбат.

Жер астынан шыға келгендей, күркеде Синченко пайда болды. Менің айтулы атқосшым да құлағын түре ұйықтап, мені күтумен болса керек.

— Мен тоқым төсеп қойдым, жолдас комбат... Шинеліңіз мынау. Етігіңізді шешесіз бе, жолдас комбат?

— Жоқ. Мазамды алма. Жат.

Мен майдандық сумкамды басыма жастанып жаттым. Заевтың ақ қолғабы есіме түсіп, ішімнен күлемін.

Әй, Заев, Заев, есерсің-ау өзің! Жақын жердегі аттардың пішенді күтір-күтір шайнағанын бір-екі минуттай есітіп жаттым. Сонсын зымыраған ой алып ұшып балалық шақты, кең даланы еске түсірді... Сол шағымда да шайлада немесе киіз үйде осындай «күтір-күтір» үнді тыңдап жатып ұйықтап кететінмін. Ұзамай жанға жайлы қалың ұйқыға шомдым. Біреудің түрткенінен оянып кеттім. Күрке ішінде отқа салынған қурай сытырлап жануда. Күркені қаптап алған түтін бұтақтардың арасынан, іргедегі саңылаулардан сыртқа кетіп жатыр. Мені оятқан Рахимов екен. Оттың шала-жансар сәулесімен бейтаныс екі адамды көрдім. Бірі — денесі тығыршықтай, егде тартқан, боржық бет капитан, екіншісі — жас лейтенант.

— Жолдас комбат, сізге келіп отыр, — деп мәлімдеді Рахимов. — Подполковник Хрымовтың штабынан. Мен басымды көтеріп, тоқымның үстіне отырдым.

— Сіз батальон командирісіз бе? — деп сұрады капитан, амандаспастан.

— Мен.

— Мынадай бейбастақтыққа қалай жол бергенсіз?

Жұрттың бәрі ұйықтап жатыр.

— Ұйықтағаны жақсы. Мен рұқсат еткенмін.

— Бұл — жолсыздық... Бұл — уставты бұзғандық!

Бұл — қылмыс!

Мені осылайша сыбай берді ол. Кейін бұл капитанмен таныс-біліс болып кеттім. Өзі онша терең болмағанмен, ақ жарқын, адал офицер екен, бірақ біздің сол түнгі таныстығымыз ақ жарқын бола қойған жоқ.

Оның сөгісін біраз тыңдап отырдым да, мен былай dedim:

— Рахимов, мен жата тұрайын. Капитан тәлімін үйретіп болғанда оятарсың.

— Сіз неге дөрекі жауап бересіз?

— Бос мылжынды суқаным сүймейді. Сіздің жөн-жосығыңыз мені жалықтырып жіберді. Айтыңызшы, өзіңіз кім боласыз?

— Капитан Сеницын. Полктың химиялық қызметін басқарамын.

— Бәсе, масайрауыңыз содан екен ғой... Маған не үшін келдіңіз?

— Сізге жүктелген міндетті анықтап, батальонның жауынгерлік әзірлігін тексеру үшін мені полк командирі жіберді.

— Бар болғаны сол ма? Ал жағдай туралы, көршілер туралы ақпар қайда?

— Мен сізге айттым ғой: жағдай да, міндет те бұрынғыша.

Осы арада мен қатты ашуға міндім.

— Сіздің әкелгеніңіз мініп келген атыңыздың майына да татымайды. Командиріңізге осыны айтып барыңыз.

Жәбірленген капитанның еріндері бұртиып кетті. Мен өзімді-өзім тежей қойған жоқпын. Өз ротасына, өз полкіне жатпайтын бөтен солдаттарды патронсыз, нансыз қалдыратын кейбір командирлердің лайықсыз, пасық әдетін айыптай бердім.

— Сіздің командиріңіз бөтен батальонның тағдырына, менің адамдарымның аш қалуына пысқырып та қарамайды! — деп өршелендім мен. — Тым болмаса патрон жіберсе етті! Ертең бізді осы жерде көйдай қырып тастаса да, сіздің командиріңіз бүлк етпейді!

Синицыннің беті түтігіп, түнере берді. Ақырында мені тежеуге де әрекеттенді:

— Үлкендер туралы сіздің бұлай деуге правоңыз жоқ...

Мен қатты кеттім:

— Батальонның шебінен тайып тұрыңыз! Командиріңізге айта барыңыз, мен өз міндетімді орындаймын. Осы өңірде жер жастансақ та орындаймыз. Бұдан әрі сізбен сөйлескім келмейді. Рахимов, қонақтарды шығарып салыңыз! Қош айтыспастан, шинелімді бүркеніп, теріс қарап жатып алдым. Әрине, менің қатты кетуім жөнсіз болатын. Бұдан басқаша, сыпайылау сөйлескенім мақұл еді. Бірақ, амал не, менің бір кемістігім — ұстамсыздығым. Мұны жуып-шаюдың қажеті жоқ. Осыған орай айтарым мынау: егер сіз бойында бір міні жоқ, қате мен кемістік атаулыдан сау, мұнтаздай таза адамды іздеп таппақ болсаңыз, онда уақытыңыз зая кетеді.

...Подполковник Хрымовтың өкілдері жүріп кеткенін аңғарта, ат тұяғының дүбірі естілгенге дейін сіркем су көтермей, елеуреп жаттым. Бірте-бірте ашуым басылып, талықсып барып, қайтадан ұйқыға шомдым.

Таң ата Хрымовтың полкінен бізге бір арба келді. Полктің штабы бірнеше жәшік патрон, екі шелек піскен ет жіберіпті. Патронды көріп, сүйінген болсам, етке қарап тұрып, қатты күйіндім. Бар болғаны екі шелек! Мұны бүкіл батальонға, бес жүз жанға қалай жеткізбекпін!

— Синченко,— деп бұйырдым мен,— плащ-палатка әкеп төсе. Рахимов, сенің көзің таразы ғой. Бөл, мынаны.

Рахимов бәкісін алып, плащ-палатканың үстінде жатқан етке біраз қарап тұрды да, оны үнсіз бөле бастады. Мен байланысшыларды жіберіп, рота командирлерін шақырттым.

Өзгелерден бұрын Заев пен Бозжанов келді. Бүгін Бозжановтың түннің жартысын Заевтың қасында өткізгенін, оның сақшысы болып, ұйықтап алуына мүмкіндік бергенін мен білемін.

Келгендер өздерінің үлесіне тиетін бірнеше кесек етке түңіле қарасты.

— Заев,— дедім мен,— сенің бүкіл ротаға тиетіні мынау.

— Ротаға? Бәрін бір өзім жеп қоярмын.

Мен зекірін тастадым:

— Есерленбе! Жауынгерлерге үлестіріп бер де, комбатта бұдан басқа түк жоқ екенін түсіндір. Плащ-палатканың үстіндегі етті Рахимовтың қалай бөлгенін айтып бер. Барып адамдарыңды оят! Таң бозарып қалды! Қимылда! Жерді тереңірек қазып, бекінінדר. Патронға адам жібер. Қызыл шеке болар шақ жақын. — Құп, жолдас комбат. Қызыл шеке боламыз,— деп барылдады Заев. Мен басымды шайқадым: есерленуін қарашы өзінің. Лейтенант Заев үшін бүгінгі күннің содырлы, сойқанды күн боларын кім білген?!

ЖИЙРМА СЕГІЗІНШІ ОКТЯБРЬДЕ

*«Байтал түгіл, бас қайғы»
(Халық мәтелі)*

1

Жиырма сегізінші октябрь күнінен — Волоколамскіні жау алғаннан кейінгі келесі күннен — менің есімде қалғаны мынау.

...Мен төмпешік үстіндегі бұтаның түбінде жатырмын, бұл — менің бақылау пунктім. Менде телефон байланысы жоқ, роталарды хабаршылар арқылы басқарамын. Төмпешік биік емес, мен батальон шебінің орта шенін, Дордия ротасының позициясын ғана көрудемін. Айналасына жаңашым қаланған бір адамдық окоптардың брустверлері шабындықтың сарғыш шөптерімен тұтасып жатқан жалдар тәрізді. Көпірдің қорғаныс шебі, міне, осы жалдар. Окоптардың маңындағы жерлердің топырағы будақтап, аспанға шапшиды; немістер біздің алғы шебімізді әлдеқашан анықтап, орман жактан қайта-қайта атқылауда. Жұрттың көңілі елегізіп, елеуреген... Әне-міне дегенше дұшпанның тұра ұмтылуы мүмкін. Бірақ қай жерден лап қояр екен? Көпірдің өкпе тұсынан ба, әлде Заевтың ротасы бекінген, сол жақтағы көршісіз өңірден бе?

...Қорғаныс шебіндегі шөп өзінің солғын-жасыл реңін жоғалтып, енді шаң ысқа бөленген. Барлық жерде ойдым-ойдым шұңқырлар — миналар мен снарядтардың жер бетіне түсірген таңбалары. Дұшпан үстімізден снарядтары мен миналарын тынымсыз төндіруде. Қазір бір адамдық ұяда отырған жауынгердің халі мәз емес. Бірақ мұндай халді талай-талай бастан кешіріп үйренгенбіз: енді жауынгер жакын жерге түсіп жарылған снаряд дүмпуінен асып-саспайды,

өйткені ол өз окобына, өз винтовкасына сенеді, солай бола тұрса да, шегінуші жақтың көңіліне түскен қаяу еңсесін баспай қоймайды. Жалғыз отырған солдаттың елегізін қорқатыны, көмескі-бұлдыр болашағын ойлап уайымдайтыны маған мәлім.

Мен де өз солдаттарымның, батальонның тағдырын ойлап уайымдаймын, қорқыныш пен қапалық сезімі көңілімді жасытып, жанымды жегідей жейді...

...Кенет біреудің жалдан-жалға секіріп, қараңдаған сұлбасын байқадым. Бұл кім болды екен? Па, өзіміздің Бозжанов! Үстіндегі шинелі бойына шақ: әрине, өзі қыпша бел емес, толықша келген — өз өрен-жаранының жаратылысы сондай. Асып-саспастан, еппен жүгірген бетінде жалт бере бұрылып, бұға қалады... Міне, нысаналы жеріне де лезде сүңгіп, ғайып болды. Сәлден соң шұңқырдың шетінен екі құлақшын көрінді — бірі жауынгердікі, екіншісі политруктікі. Қамығуды білмейтін, әрдайым ақ жарқын да жайдары Бозжановтың окопқа әзіл-қалжыңын ала келіп, көңілге медеу, бойға қуат бітіргені айқын. Төмпешік үстінде жатқан винтовка әнтек қыбырлап, дүмбісі иыққа тірелді; белгілі бір нысананың қарауылға алынғаны мәлім. Қазір Бозжановтың бірнеше дүркін оқ ататынын білемін: өзі оқ атуға құмар-ақ. Ұзамай ол маған Дордияның ротасы жайында бір құшақ хабар әкеледі: адам шығынын анықтайды, рота шебінің алдыңғы жағынан байқағанын, аңдағанын айтады. Кейін Рахимов (ол үнемі сайдағы күркеде отырады) осының бәрін карта бетіне түсіреді немесе дәптеріне жазып алады. Шындығында, екеуі де менде штаб бастықтары; Рахимов — штабтың өзінде отырып жұмыс істейтін, ал Бозжанов — ротадан ротаға, штабтан маған катынап жүретін бастық. Немістер атқылауын үдете түсті. Бұл атака жасар алдындағы белгі емес пе екен?

Иә, солай! Орманнан жасыл пилоткалы, жасыл шинельді солдаттар тізбегі жүгіре шықты. Біздің окоптарға қарай ұмтылуда... Неміс минометтері мен зеңбіректері тына қалды. Тым-тырыс. Жасыл шинельділер жақындап келеді. Алға қарата бауырларына қыса ұстаған автоматтары қарауытады. Біздің адамдар оқ ата бастады. Орғып жүгірген немістер бізге жақындай түсуде. Шынымен-ақ шыдамас па екенбіз? Немістердің ойы, әрине, осы: рус атып-атып, тым-тырағай каша жөнеледі деп есептейді. Немістер автоматтарын тырылдата, сәулелі оқтарын жаудыра өңмендеп келеді. Ұрыстың қысталаң сәті, міне, осы. Тынысым тарылып, алқына бастадым. Кенет көпірдің жанында тасада тұрған біздің торт зеңбірек бірдей дүңкілдеп, атака жасаушы жаудың үстінен бытыралы снарядтарын төндірді. Тағы да! Тағы да! Жата қалған немістер енді кейін шегінді.

...Жаудың соққысы тойтарылды. Бірақ бұл үшін құн төлеуімізге тура келді. Көзге түсіп қалған біздің зеңбіректер орнын ауыстырып үлгере алмай, адам шығынына ұшырады, батарея командирі лейтенант Кубаренко оққа ұшты, екі зеңбірегіміз қирады. Бақыл бол, Кубаренко! Қош бол, қарулас дос! Филимоновтан келген байланысшы онда да немістердің атака жасағанын, бірақ жаудың беті қайтарылғанын хабарлады. Әзірше дұшпан Заевқа ғана тиген жоқ-ты.

...Мен бұрынғыша қыраттан көпірді, шалғайдағы орманды, Дордия ротасының окоптарын көріп жатырмын.

Шеп басында қалбаңдап жүгірген тағы біреу көрінді. Бос байланған белдігіне қыстырылған пистолетінің қабы салбырап түсіп кеткен; шинелі олпы-солпы, етегі аяғына шалынысып келеді. Тани қойдым — өзіміздің талдырмаш, ашаң Дордия, өз борышына адал, намысшыл жігіт, осынау аласапыранның, құлақты шыңылдата жаңғырыққан үннің,

от-жалынның ортасында жан ұшыра жүгіргендегі ойы, қорқыныш билеп, бұғып жатқан жауынгерлердің еңселерін көтеріп, көңілдерін демдемек, оларды қайтадан қайраттандырмақ.

...Бұта-бұтаны паналап, қыратта жатқан менің қасыма Тимошин келді.

— Заевтан келдім, жолдас комбат.

Өзі ентігіп тұр. Бірақ жігіттің күнге күйген жайдары өңінен кобалжудың белгісі байқалмайды. Тек қатты жымырылған еріндерінен, маған қадала қараған көздерінен бір суық хабардың лебі ескендей.

— Неғып тұрсың? Жатсайшы. Не боп қалды? Баянда.

Тимошиннің айтуынша, немістер Заевтің бекінісінен орағыта өтіп, бізді ту сыртымыздан орап алған. Заев ротаның бір қанатын жазып, немістерді бөгемекші болған екен, бірақ жау әрі өтіп кеткен. Мен осындай бір сұмдықтың боларын күні бұрын білгенмін. Қазір біздің басымызға төнген, жан түршігерлік қатерлі соққыны көзіммен көргендеймін.

Алдыңғы жаққа көз жібердім. Дордия ротасы орналасқан өңірдің топырағы бұрынғыша будақтап, аспанға атылуда. Жараланған біреу беткейден қиялап өзенге жылжып келеді.

Мен Тимошинге былай дедім:

— Рахимовқа барып, жағдайды хабарла. Оған айт, мен осы арадан, бәлкім, Заевқа барармын.

Тимошин түрегеліп, қолын құлақшынына тоса бергенде, оның нақ шекесінің тұсынан зуылдап өте шыққан бір оқ қасындағы сидам шыбықты пышақпен кескендей қиып түсті. Мен Тимошинді етегінен тартып отырғыздым. Көзді ашып-жұмғанша төнген ажал қаупін ол сезініп үлгерген де жоқ.

— Қысылшаң кезеңде керіліп не керек! — деп зекідім мен.
— Жөнел!

Бұталарды паналап, ол жөніне тартты. Бұл қалай? Қаңғырған оқ па, әлде менің бақылау пунктімді байқап қалған мергеннің көздеп атқаны ма?

Арт жағымнан Синченко жылжып келді.

— Саған не керек?

— Әншейін. Қасыңызда болайын дегенім ғой.

Біраз үндемей жатқан Синченко:

— Сіз Заевқа бармақшы болған сияқты едіңіз, — деді. —
Аттар дайын тұр, жолдас комбат.

Мен ештеңе демедім.

— Сіздің жауабыңызды күтіп жатырмын, — деді Синченко тағы да.

— Жөн сұрамаған жерде босқа килікпе, — деп тойтарып тастадым.

Атқосшымның ренжіп қалғанын пысылдауынан байқадым.

— Саймен жаяу барамын. Сен аттармен осында қал.

— Мейліңіз... Еркіңіз білсіп...

Синченко соңғы сөзді айтқанда дауыс көтерін, мен зекіп тастадым:

— Жетер мылжыңдауың!

2

...Бозжанов пен байланысшы Ткачукті ертіп алып, өзен бойымен Заевқа қарай тарттым. Шалшықты жағаға мұз қатқан, жүру оңай. Жарақат таңатын пунктке қарай ілбіп бара жатқан екі-үш жаралыдан басып оздық. Міне, тағы біреуі кездесті. Қан сіңген шүберекті бетіне қыса ұстаған, шинелінен тамшылап аққан қан оның басқан ізін шұбарлауда. Өз аяғымен жүруге шамасы жетерлік болса да, вин-

товкаларын қарына ілген екі жауынгер жаралыны қолтықтап келеді.

— Токта! Қай ротадан? Филимоновтан ба?

— Иә, жолдас комбат.

— Окопты неге тастап кеттіңдер?

— Жаралыны сүйеп келеміз, жолдас комбат.

— Өзі жетеді!

Бәлкім, осыған қоса: «Бұл жауынгер солдаттық борышын өтеді. Ал сендер ше? Сендер өз борыштарыңды өтемеу үшін осыны сылтау етіп жүрсіңдер!» — деуім керек сияқты еді. Бірақ мұны олар менің көзқарасымнан-ақ таныды ғой деп ойлаймын. Мен:

— Орындарыңа барыңдар! Дерету! — деп айқайладым.

Бұйрықты екі етпейтін жауынгерлер кейін қарай жүгіре жөнелді. Жаралыға қараймын. Оның рабайсыз бақшиып кеткен көздерінен оқ тиін, жерге, шинеліне қан саулап аққан сәтте үрейленгендігі білінеді.

— Доктор енді жақын қалды,— деп жұбаныш айтты Бозжанов. — Қазір жарақатыңды таңып, ем жасайды, сонсын батыр қалпыңда тылға барарсың. Ондағы қыздарға бізден сәлем айт.

...Онан әрі жүріп барамын. Біздің дәрігерлік пункт орналасқан шатыр мынау. Түнгі жорықтан қайтқан, өзен суымен мұқият жуылып тазаланған санитарлық арба шатырдың қасында тұр.

Шатырдың ішінде біреу ыңырсиды. Далаға от жағылған. Оттың айналасында жиырма шақты жаралы жауынгер отыр, жатқандары да бар. Көбі шинельдерін желең жамылған, үлдірекпен таңылып, кеуделерінде асулы қимылсыз қолдар айқын көрінеді. Басынан, бетінен жараланғандар да аз емес. Кейбіреулері анда-санда қан түкіреді. Кенеттен — құдды жайшылықтағыдай — фельдшер Киреевтің әрқашан да сабырлы, құлаққа жағымды даусы естіледі:

— Жолдас комбат, шай іше кетсеңіз қайтеді? Қант та бар...

— Оған уақыт жоқ, Кирсеев... Рақмет. Мұндағы істің жайы қалай?

— Команданы жолға әзірлеп жатырмын.

— Қандай команданы? Қайда?

— Өз аяғымен жүре алатын, жеңіл жараланғандардың бәрі ақырын ғана аяндап деревняға жүре берсін деп бұйырды Рахимов жолдас... Жігіттер шөлін қандырып алып, жолға шығады...

Әдетте әскери өмірге үйлеспейтін «жігіттер» деген сияқты сөзді ұнатпаймын, ал бетін бурыл түк басқан ақ жарқын қарт фельдшердің аузынан шыққанда, бұл сөз орынды естіледі. Тегінде қарттың күнгірлеген үні де, сабырлы қимылы да оның ұқыптылығын бейнелегендей. Ішімнен Рахимовтың білгірлігіне де риза болдым. Батальон бастан кешіріп отырған осынау қысылтаяң, бәлкім, қатерлі кезеңде, телефонсыз күркеде отырса да, Рахимов жағдайға сай, дәлме-дәл жарлық беруді ұмытпаған. Бұдан менің шағын штабымның дұрыс қимылдап, басқара білетіні аңғарылады.

Рахимовтың жарлығын құптап, бас изедім де, өзен жағасындағы ойпаңмен ілгері тарттым. Бозжанов пен байлаысшы Ткачук бұрынғыша менің соңымнан жүріп келеді.

Жарақат таңатын пунктке біреуді шинельге салып әкеле жатыр. Сәл шеттеп тұрып, шинель үстінде жатқан ақ сары шашты біреудің бұлғақтаған басын көрдім; өзі жалаң бас, қабағы түсіп, өңі қуарып кеткен. Кезерген еріндері жансыз тәрізді. Жаралыны әкеле жатқан жауынгерлер менімен соқтығысып, тоқтай қалды. Жаралы аздап домбыққан, бадырақ кара көздерін ашқан сәтте, оның Дордия екенін білдім.

Мені байқап, ол қыбырлай бастады, мандайы қызғылт тартты. Тістеніп алған Дордия басын көтермек болып еді, мен рұқсат етпедім.

— Жарайды, Дордия, жарайды.

— Жолдас комбат... Мен көкірегімнен жараландым.

Жарақат таңылған. Ротаны взвод командирі кіші лейтенант Терехинге өткіздім.

— Жата бер... Мұны медпунктке апарыңдар. Қазір сені санитармен Быкиге жібереміз.

Дордия сәл көтерілді. Маған кадалған қара көздерінен жалыныш белгісін танығандаймын. Әлде бұл жанға батқан жарақаттың әсері болар?

— Жолдас комбат, менің бір өтінішім бар.

— Айт... Орындауға уәде беремін.

Ол сәл бөгеліп қалды.

— Мен әлі де жараймын... Әбден жараймын... Мені ешқайда жібере көрмеңіз, жолдас комбат... Кезең сондай...

Әлсіреген, жаралы Дордия осынау қаһарлы кезеңде бізбен бірге, ұрыста өзі танып білген достарымен бірге болуды тіледі. Халінің мүшкіл екенін сезгенімді андаған болу керек, ол тағы да кинала үн қатты:

— Мен әлі де әжетке жараймын.

Осыны айтып, маған жалынышты жүзбен қарады.

— Ал сіз... жолдас комбат, мені тастап кетпейсіз ғой?

— Ешқашан да,— дедім мен, — Жарайды, Дордия, айтқаның бөлсын.

Ол көзін жұмды. Оны көтеріп, шинельге жайлап жатқызды. Еріндері енді бұрынғыдай жансыздана кезеріп тұрған жоқ; бейне біреу осынау сүреңсіз таңбаны сүртіп тастағандай.

Біреу деймін-ау... Жаралы Дордияға қайтадан сабырлы рухани жігер бітірген сол біреу кім? Оның аты сенім деп білемін. СЕНІМ. Бұл сөзді үлкен әріптермен жазыңыз.

Мен Бозжановқа айттым:

— Дордияның ротасына бар. Соның уақытша командирі болып қаласың.

— Құп! Болайын,— деп мүдірмей жауап берді Бозжанов.

Кескілескен ұрыс, онда жараланғандар, аққан қан — осының бәрі, әрине, оған да әсер еткен-ді, бірақ өзінің дағдылы жайдары да шадыман қалпынан қазір де айныған жоқ, ал ротаны басқару жөніндегі бұйрықты бар ықыласымен қабыл алды.

Ойпаннан шығып, Бозжанов қиялау беткеймен өрлеп бара жатқан еді. Күтпеген жерден Бозжановтың қарсы алдындағы қыраттан бір топ солдат дүркіреп шыға келді.

— Қайда барасыздар? Токта! Токта! — деп айқайлады Бозжанов.

Бұл айқайға ешкім бұрылған да, кідірген де жоқ. Үріккен қойдай апалаң-топалаң болып естері кеткен, жан ұшыра тарбаңдап қашқан тұтас бір взвод төмен түсіп келеді. Солдаттың айнымас серіктері — күрегі, қапшығы, дорбасы — қарбаласта бейберекет алына салғаны көрінеді. Винтовкалары да рабайсыз қалыпта — біреулерінің иығына асулы болса, екінші біреулерінің қарына ілінген. Қашқандардың ішінен рота командирінің хабаршысы болған, ұзын бойлы жас жауынгер Савицкийді, талдырмаш, ашаң жүзді Шилібаевты, мұрт қойған Березанскийді және басқаларды таныдым. Бәрі менің тұсымнан өтіп бара жатты.

Шынымен саудамыздың біткені ме? Бұларды шынымен-ақ жау қуып келе ме екен?

Мен тобырдың соңынан тұра жүгіріп, тез-ақ басып оздым да, демімді ішіме тартып, бар күшіммен:

— Токта! — деп ақырдым.

Үйме-жүйме болып, тоқтай қалысты.

— Сендерге не болған? Неге қашып келесіңдер?

Үн жоқ.

— Савицкий, неге қашып келесің?

— Бәрі кетіп қалды, жолдас комбат... Рота командирі жараланған кезде кеткен. Біз жалғыз қалдық.

— Өтірік айтасың! Взвод командирі қайда?

— Жараланған. Жарақатын таңғызуға кеткен.

Мен сапқа тұруға бұйырдым:

— Смирно! По порядку номеров...

Рет-ретімен санағанда, отыз үш адам болып шықты.

Мен қатты күйіп-пісіп тұрмын. Мен былай дедім:

— Өңшең қорқақтар! Барша совет халқы Отан үшін арпалысуда. Ал сендер, отыз үш сатқын, окоптарыңды тастай қашып, жауға жол ашып бердіңдер.

Артқы қатарда тұрған біреу күңк етті:

— Біздің винтовкадан басқа түгіміз жоқ.

— Жап аузынды!

Мен өршелене акырып жібердім. Нақ осы сәтте батальонның өмірлік өзегі болған, өзім кастерлейтін нәрсе-нің бәрі — әскери абырой, әскери ант пен азаматтық борышқа адалдық, батальонның жауынгерлік тәртібі мен дәстүрі — тоз-тоз болып, құрдымға кете бастағандай көрінді маған.

Сапқа тұрғандарға сұстана қарап, бұларды әзірейілдің бір түгіндей көрген басым, өзімді—өзім ұстай алмай, топей бердім:

— Иә, сендерде ротаның командирі жараланды. Сендермен иін тіресе соғысқан батарея командирі оққа ұшты. Жараланғандардың атынан, қаза тапқандардың атынан, өздерінің окоптарында жауға қарсы нағыз ерлікпен шай-

касушылар атынан қазір бәріңді атып тастаймын. Бозжанов, пулеметті әкелуге бұйрық бер.

Бозжанов әскери ізет білдірді де, байланысшы Ткачукқа қарай жай басып жүре берді. — Аяғыңды неге жөндеп баспайсың? Тез!

Саптағылардың құты қашып, бәрі сұрланып кеткен. Мен солдаттардың бірі, Прохоров дейтін деревнялық еңселі жігіттің қасына бардым.

— Неге қаштың?

Ол жауап бермеді. Аяғының түбіне түсірілген винтовканы барбиған, күшті саусақтарымен қыса ұстағаны соншалық, қолы, бейне қансызданғандай, құп-қу. Өзі қазір не туралы ойлап тұр екен?

— Әйелің бар ма? — деп сұрадым.

Жымырулы еріндерін әрең қыбырлатып:

— Иә, — деді.

— Документтеріңді бер.

Бос тұрған қолымен ол шинелінің ілгегін жұлқи ағытып, гимнастеркасының омырау қалтасын ашты.

— Қалтаңдағы нәрсенің бәрін ал.

Ол өзінің қызыл әскерлік книжкасы мен бір кішкене суретті шығарды. Суреттен күлімсіреп тұрған жас әйелінің бейнесін көрдім.

— Сенің әйелің бе? Өлер алдында қарап ал, енді қайтып көрмейсің.

Жігіт кенет ебедейсіз етпеттей келіп, өкіріп жылап жіберді де, менің аяғыма жығыла кетті. Мұндайды мен өмірі көрген емеспін, сондықтан бұған қатты таңдандым да, жирендім де.

— Прохоров, тұр!

Еңіреген қалпында ол орнынан тұрды. Жауынгерлерді

тағы бір шолып өттім. Оң канатта көз жасын сүрткен Савицкий тұр.

— Савицкий, саптан шық! Шилібаев, шық бері! Сен де шық! Сен де...

Көзінен жас көрінгендердің бәрін осылайша саптан шығардым.

— Неге жылайсыңдар?

Үн жоқ.

— Әбіл, неге жыладың?

Шилібаев өксіп тұрып үн қатты:

— Сіздің қолыңыздан кеткенше... немістің оғынан өлгенім жақсы...

Жеткізін айтпаса да, ойы әбден айқын еді. Ата-бабасы батыр атанған Шилібаев бұ дүниеден қорқақ деген таңбамен кетпекші емес. «Өлімнен ұят күшті», «Жаным — арымның садағасы» деген мәтелдер, міне, осындай жағдайға орай айтылған. Бұл мәтелдер ата-бабамыздың лұғатты сөзі, кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиеті іспетті. Өзінді бір сәтке ұрыс майданынан кашып, абыройы айрандай тогілген, енді жар басында олім жазасына кесіліп, атылғалы тұрған адамның орнына көйіп көрші. Сен жау оғынан мерт болмайсың, оз адамдарыңның — Отанның адал ұлдарының әділ төрелігі бойынша, солардың қылмысыңды кешпейтін оғынан кетесің. Шилібаевтың орнында осыны ой таразысына салған әркім-ақ тітіркенбей қалмас еді. «Басыма не түссе де көнемін, ал мынаның беті аулақ!» — дер еді ол.

— Барындар! — дедім мен.— Кінәларыңды кештім. Мә, Прохоров, суретті ал, әйелің жанында болсын. Токкен көз жастарың үшін сендердің маскара қылықтарыңды кештім. Енді басқаларына үн қаттым.

— Ал сендер жөнінде не істеуім керек?

Бәрі үшін Березанский жауап берді:

— Біз де соғысамыз.

— Біздің кім? Сен бе?

— Бәрі соғысады.

Менің сырт жағымда Бозжанов тұрған. Осынау қайғылы халге оның қатты тебіреніп, іштей құса болып тұрғанын жақсы білемін — бет-әлпетінен байқадым. Дәл осы сәтке дейін ол әңгімеге араласқан жоқ-ты, тек менің бұйрығымды орындап, пулеметке адам жіберген болатын, ал енді менің рұқсатымсыз жарлық берді:

— Кімде-кім ұрыста абыроймен олуге риза болса, бері шықсын!

Бәрі бір кісідей, алға адымдады. Мен Березанскийге карадым, осынау қырық бес жасар мұртты солдаттың түн ішінде Тимково тауында өз взводын батпақты кеше іздеп жүрін, сергелдең болғаны, содан таңға жуық сабан төселген окоптар тізбегіндегі жауынгерлік шепке бекінін, арнамысы таза күйінде ұйықтап алғаны есіме түсті.

— Березанский,— деп үн қаттым мен,— жаңа сен «біз» дедің ғой, ендеше, бәрі үшін жауапты бол. Осы взводты басқар. Ал, Бозжанов, сен рота тізгінін колыңа ал. Дереву барып бекініске орналасыңдар. Бейне мені айтқанынан айнып кетер деп қауіптенгендей, Бозжанов жалма-жан дауыстап жіберді:

— Ер соңымнан, жолдастар!

Өзенге құлайтын аласалау жардың басына қарғып шығып, ол әлгінде иесіз қалған окоптар тізбегіне қарай жүгіре жөнелді. Асулы винтовкаларын қолдарына алып, кезей ұстаған жауынгерлер оның соңынан ұмтылды.

Ирелендеп аққан бұлақтың бойымен әрі кетіп барамын. Жағадағы ойпаңнан шығып, шабындықпен Заевқа қарай тура тарттым. Кей жерлерде үюлі шөмелелер тұр. Бір шөмеленің қасында аялдап, құлағымды тіктім. Немістер дамыл алғызбастан, бізді түйгіштеп жатыр. Тек Филимоновтың ротасы орналасқан жақта ғана жым-жырт. Филимоновпен іргелес өңірді, яғни Быки деревнясын, жоғарыда айтылғанындай, Хрымов полкінің батальоны қорғайды. Сол деревня жақта да атыс тына қалды. Дегенмен өзім бұл қанатты азды-көпті қауіпсіз деп есептеймін. Дәу де болса, немістер қорғансыз қалған, ашық өңірден ілгері ұмтылып, Заевты ту сыртынан орағытып өтер. Жаудың сокқысын міне, осы жақтан күту керек.

Бұрынғыша шабындықпен кетіп барамын. Алыстан біреу көрінді. Біздің сыртымыздағы орманнан шығып келеді. Бір ғажап жері — жалғыз емес, жетегінде аты бар, ертоқымның үстіне бірдене артылған. Мен соған қарсы жүрдім. Е-е, бұл өзіміздің Тимошин ғой!

Қарасам, құйрық-жалы биік жирен атқа немістің екі телефон аппараты, екі шумақ сым темірі артылған. Тимошин қатты елеуреулі: басындағы бөркі қисайып кеткен, екі беті албыртып тұр, қисынсыз жерден бір күліп, бір томсарады.

— Тимошин, қайдан келесің? Мынауың не?

— Олжа ғой, жолдас комбат.

— Қай жерден түсірдің?

Тимошин орман ішінде телефон сымын тартып жүрген екі неміске кездесіп қалып, екеуін де жайратып салғанын, сөйтіп, осы олжаны қолға түсіргенін айтты.

— Енді сізге асығып бара жатыр едім, жолдас комбат,

Қапелімде кезіге кетіп, екі неміспен айқасқан, соның желігін әлі басып үлгермеген осынау жас жігіт маған қандай жайсыз хабар жеткізгенін түсіне қойды ма екен?

Өз құлағыма өзім нанбай, қайтадан ежіктеп сұрадым:

— Қай жерде кезікті олар саған?

Тимошин кілт бұрылып, келген жағын нұсқады.

— Сонау орман ішінде.

— Біздің тылымызда ма? Филимоновқа хабарладың ба?

— Әрине, жолдас комбат.

Мен енді үнсіз тұрмын. Батальонның қарамағындағы екі станокті пулеметті өзім ең қауіпті деп санаған өңірді қорғайтын Засвка бергенмін. Ал енді ше... Енді арт жағымыздан қауіп төніп отыр. Қаһарлана түнерген орман алқабы онша алыс емес. Мұның мәнісі — немістер екі жақтан бірдей осы орманға жетіп, түйісті деген сөз...

Өзімді есеңгіретіп тастаған осы жаңалықтың мәнісіне түсініп, байыбына барғанша кемінде тағы да бір минут уақыт өтті.

Тимошинге мен мынадай бұйрық бердім:

— Олжанды осы жерге түсір де, атқа қон, барынша құйғыта отырып, Заевқа жет. Оған жағдайды түсіндір. Пулеметін алып, тылды қорғайтын бөлсын. Түсінікті ме?

— Түсінікті, жолдас комбат.

Тимошин шауып кетті. Мен өз штабыма қарай ентеледім. Аспанда шарбы бұлт арасынан ақшыл тартқан күн көзі сығалайды. Түбің түскір мына күннің батпай тұрып алуын қарашы! Бірақ көресі ең сұмдық құқайымыз әлі алда еді.

5

Содан ширек сағат өткеннен кейін мынадай бір қырсыққа тап болдық. Бұл қырсықты болғызбау үшін дәнеңе істей

алмадым, тіпті дауыстап та үлгермедім. Сайдағы жарлауытқа жанастыра тігілген өзіміздің штабтық күркемізге жетпей жатып-ақ, жөңкіп келе жатқан қос дөңгелекті арбаны, оның үстінен Заевты көрдім. Арбаны мығым денелі мәстек ақ боз ат, откен жолы түн ішінде Заев жайдақ мініп отырған ат сүйреп келеді. Енді ол арбаның үстінде түрегеп тұр, бір қолында ұзын шыбық. Заевтың қасында үш-төрт пулеметші отыр. Мәстек ат қатты шауып келеді, кедір-бұдыр жерлерде арба әрлі-берлі қойқандайды. Алшиған аяқтарын әрең тұрақтатып келе жатқан Заев зекіре зіркілдеп, қолындағы шыбығын қайта-қайта сермейді.

Арбаға пулеметін артқан Заевтың штабқа келе жатқанын түсіндім, жағдайды, өзіне жүктелген міндетті анықтап алу үшін маған немесе Рахимовқа жолықпақшы болған ғой деп жорыдым мен. Бұдан кейін қас пен көздің арасында аласапыран болды да кетті. Жотадағы бұта түбінде орналасқан менің бақылау пунктімді немістер әлдекашан байқаған болуы керек, соны астыртын нысанаға алып, оқ атуға кіріскен. Дәл осы сәтте олар жотаны алты ауызды минометтен атқылады. Бұған дейін немістің бұл жаңа қаруын біз білмейтінбіз. Аспанда жүректі суылдатып, дененді түршіктіретін ғажап гуіл пайда болды. Дүмпуімен құлақты тұндырған алты мина қатар түсін жарылады. Әлденендей бір алып жалмауыз жотаны жаңғырықтыра, от-жалынын актара, орғып секектегендей болады. Жотадағы шаң-тозаң сейілмей тұрып-ақ немістер мезгеулі нысанаға екінші рет дәл әлгіндей алты минасын төндірді. Жарқ-жұрқ етіп жарылған миналардың дүмпуі тағы да айналаны жаңғырықтырып жіберді. Мұны тұңғыш рет көрсем де, осылай дүркіндетілген, түйдек атыстың әсері қандай болатынын түсіне қойдым: мұның өзі адамның тәнін тілгілеп қана қой-

май, оның психикасы мен жан жүйесін шырмап алады екен. Кенет мұнартқан шаң-тозаңның ішінен, мина жарылып жатқан жота жақтан аласұрған Күрең төбел құйындатып шыға келді. Жол таңдап жатпай, бұлақтан қарғып өтіп егістікпен жүйткіді. Онын үстіне жалынан тұтып, мықшиып отырған Синченко көрінеді. Күрең төбел тура маған карай зымырап келе жатқан тәрізді. Мен оның бусанған тұмсығы мен аксиган сарғыш тістерін айқын ажыраттым. Биенің алыстан ағараңдап тұратын төбелі қанға бөялған. Синченконың да есі шығып кетіпті, өзінің құлақ шекесі қан, бір қолы жалда болса, екінші қолымен шылбырды тарта ұстаған.

Әне-міне дегенше Күрең төбел алыстап кетті, тек оның көлбеңдеген сауыры мен көсілген сидам сирактары ғана көрінеді.

Бұл көріністің куәсі болған жалғыз мен емес едім. Мәстегін тежеген арбадағы Заев та қалшия қалыпты. Ол да аласұра шапқан биеге қадала қарауда. Кенеттен ол шыбығын қатты бір сермеді — мен есімді жиып үлгергенше оның қос дөңгелекті арбасы Күрең төбелдің соңынан жөңкіді. Не істерімді білмей, мен шыбығын үсті-үстіне өршелене сермеген Заевтың соңынан мелшиа қарап тұрдым. Сол мезетте арба қалың орманға сүңгіп, ғайып болды. Сонымен рота командирі Заев өзінің пулеметімен және бірнеше пулеметшісімен қоса менің қоз алдымда ұрыс майданынан, міне, осылайша қашып кетті.

Осындай аласапыранға, ойда жоқта тап болған қырсыққа байланысты айтылатын бірталай мәтел бар. «Жығылған үстіне жұдырық», «Балапан басында, тұрымтай тұсында», «Байтал түгіл, бас қайғы», дейді қазақ. Майданда кездесе беретін төтенше жағдайға мұның бәрі әбден дөп келеді... Лейтенант Обушков басқаратын орудиелер пішен

шөмелелерінің тасасында тұрған-ды. Оған жүктелген міндет Заевтың ротасын сүйемелдеу еді. Шауып бара жатқан Күрең төбелді, онан соң арбасымен жөңки жөнелген рота командирін көрген Обушков көп ойланып жатпастан: «Зеңбіректерге ат жегілсін!» — деп жарлық береді, сойтіп, осынау айбарлы қару иелері де орманға қарай зытады. Осының ізінше Заевтың ротасы да қашады. Ең мықты, ең табанды деген ротаның сиқы осы ма? Шынымен-ақ қорғанысымыздың күйрегені ме? — деп налимін іштей.

— Иә, шынымен-ақ қорғасынымыздың күйрегені ме, батальонымыздың құрығаны ма? — деп налыдым.

Әлдебір себептен құрама полк командирі Кондратьевтің бет пішіні, біреу камшымен салып жібергендей білеуленіп, қанталап кеткен беті көзіме елестеді. Оның полкі каша жөнелгенде, осы үшін оның командирі жауапты болған. Жо-жоқ, оның беті аулақ! Батальонның тозғындап қашқанын, құрып біткенін көріп, тірі жүргенше, мерт болғаным артық. Кесікті жазаны белгілейтін де, бұл үкімді орындайтын да өзім болмақпын.

6

Олжа айғырға мінген Тимошин өзінің шебін тастай қашқан екінші ротаны басып озып, оны шабындықтың ортасында тоқтатты. Мен сол жаққа ұмтылдым. Жауынгерлер пішен маясының тасасында тұр. Сол мезетте саптағылар елендесіп қалды: сірә, солдаттар мені қазір ғана байқаған болуы керек. Біреу:

— Комбат! — деп үн қатты.

Енді атынан түсіп, бірдеңе деп төндіре сөйлеп тұрған Тимошин жалт қарап, қуанышты түрмен лепіре бастады да, жым болды. Қастарына барып, бәрін көзіммен бір сүзіп өттім.

Көзілдірікті Мурин менің көзқарасымнан мойнын тұқыртып, мәлие қалды. Бөлімше командирі, үлгілі солдат, ақшыл кірпікті Блоха да назарын баска жаққа аударды. — Иә, сендердің комбаттарың, — деп үн қаттым мен. Бәрі де үнсіз. Олжа автоматын асынып тұрған Тимошинге:

— Тимошин, ротаны басқару тізгінін қолыңа ал! — дедім мен.

— Құп, жолдас комбат.

— Автоматың оқтаулы ма?

— Оқтаулы.

— Қазір сенің жаңа шебіңді көрсетін беремін. Ал егер кім-де — кім қашпақ түгіл, артына бұрылып қарайды екен, қорқақты автоматыңнан атып, жайратып сал. Түсінікті ме?

— Түсінікті, жолдас комбат.

Мен тағы да саптағыларға қарап былай дедім:

— Немістер бізді тұс-тұстан қоршап алды. Қазір айналмалы қорғаныс шебін құрамыз. Онан соң адал солдаттардың салты бойынша оққа ұшқандарды жерлеп, жараланғандарды сүйеп-демеп, бәріміз де бұл арадан сытыла шығып кетеміз, не бәрімізде осы шепте жер жастанамыз.

— Дұрыс айтасыз, — деп күжілдеді саптағы біреу.

— Сіздің мақұлдауыңызды сұраған жоқпын. Маған қажеті жоқ оның. Тимошин, сенің міндетің мынау...

7

Октябрьдің бұлыңғыр күні бұрынғыша мұнартып тұр. Аспандағы бұлттар, бейне ауыр тартқандай жер бауырлай түскен. Енді бұлар күннің ақшыл табағын бүркеп алған. Бірақ ымырт жабылғанша әлі де екі сағаттай уақыт бар. Тезірек қаранғы түссе екен. Ал қазір, немістердің көз алдында, жылысып кету мүмкін емес. Жау бұрынғыша бізді

атқылауда, кейде оның шағын топтары бізге жақындамақ болғанда, біз оларды оқ жаудыра қуып тастаймыз. Немістер орыс біраз оқ атады да, ақырында қолын көтереді деп ойлайтын тәрізді. Жок, бұл ойың орындалмайды, сұм жау. Тек тезірек, тезірек қараңғы түссе екен! Штаб күркесінде Рахимов малдас құрып отыр екен. Төңкерілген патрон жәшігінің үстінде топографиялық карта ағараңдайды. Рахимов мені көре сала, лып етіп көтерілді.

— Комбат жолдас, мәлімдеуіме рұқсат етіңіз.

— Мәлімдеңіз.

Осынау байыпты штаб бастығы барлық істің мән-жайына әбден қанық болып шықты: ол Заевтың қалай жоғалып кеткенін де, Обушковтың біздің соңғы зеңбіректерімізбен орманға сүңгін ғайып болғанын да біліп отырған. Жағдай әлдеқашан карта бетіне түсіріліпті: түрлі түсті қарындаштармен Быки деревнясын алған немістердің ілгерілегенін, сол деревняға қарай тікелей айбат шеккен, доғаша иілген Филимонов ротасының шебін, біздің бүкіл айналмалы қорғанысымызды бейнелейтін белгілер соғылған. Рахимов батальон іліккен тұзақ туралы ешбір абыржымас-тан, тіпті титтей де қобалжымастан мәлімдеді. Тек қараторы жүзі ғана сұрланып кеткен. Амал не, мұндай қысылшаң шақта беттің әрі қалай солғын тартпасын!

Ойда жокта бар бәлені бастаған Күрең төбелдің қалай аласұрғанын да Рахимовтан білдім. Алты ауызды минометтің дүркіндете атқылауы, қаншама үрейлендірерлік болса да, бұдан бірде-бір адам шығынға ұшырамапты. «Қасқырдың қанды аузына жарлының жалғыз тоқтысы ілігер» дегендей, жарылған минаның жарықшағы Шабдардың күре тамырын қиып түсіпті. Одан шапшып аққан қан қасында байлаулы тұрған Күреңшенің тұмсығына, көздеріне ша-

шыраған. Осыдан үріккен бие шылбырын үзіп қашқан. Ал оны табанда атып тастау Синченконың ойына кіріп те шықпапты.

— Ол да есінен айрылған ғой,— деп түсіндірді Рахимов.

8

Ымырт жабылысымен-ақ немістер әр тұстағы пішен маяларын өртегіш оқтармен лаулатып жіберді. Төңіректі күндізгідей жарық қылған осынау алаулы оттар біздің кетуімізге мүмкіндік бермеді. Ендігі бірден-бір таса жол — саймен бұғып барып, көпір астынан өтіп кету еді. Бұл ойпаң бізді Волоколамскіден, Волоколамск тас жолынан алыстата түсетін, шалғайдағы қалың орманға апарады. Роталар елеусіз бұлақ басына жылжып түсті, өрттің лаулаған жалынымен шағылысқан бұлақ суы қызғылттанып көрінеді. Бәріміз үнсіз сапқа тұрдық. Брудный бастаған барлаушылар біздің шолғыншыларымыз ретінде алда жүрді. Қарамағымыздағы арбалар мен аттардың бәрі жаралыларға берілген-ді. Бұл арбалар жауынгерлік бөлімшелердің орта шеніне орналасты. Кейде арба дөнгелектері бұтаның ығыстыруымен суға түсіп кетеді де, аттар тайыз бұлақты кешіп жүреді.

Ақырында батальон легінің соңғы тізбегі көпір астынан өтті. Бәріміздің соңымызда артқы ротаның командирі Филимонов келе жатқан-ды. Таяудағы өрт шалған пішен маясының бірден отты мұнараға айналған жалынының сәулесімен оның ашаң тартқан жүзі, суалған жақ сүйектері, кіртиген коздері айқын көрінеді. Құдды Заев сияқты, бұл да пистолетін қойнына салып алыпты.

Дәл осы сәтте маған қасымда ұзын сирақ Заев адымдап келе жатқан тәрізденді. Қазір ол өзінің ежелгі әдеті

бойынша бірдеңені айтып салып, күңк ете түсетіндей көрінеді. Жо-жок, енді біздің қатарымызға оған орын жоқ, өйткені ол бізге опасыздық жасап, қашып кетті, сондықтан адал ниетті солдаттар қауымынан мәңгі-бақи оның аты өшірілді.

...Иек астында қираған зеңбіректің қисайып қалған дөңгелегі қараңдайды. Біз осында Кубаренкодан айрылдык. Қорғаныс шебіндегі окоптардың бірі оның моласы болды. Асығыс сүргіленген тактайға сиялы қарындашпен қаза тапқандардың аты-жөні жазылған, міне, осы тактай мен қираған зеңбіректер мола басындағы ескерткіш іспетті.

Біз бұлақ жағасындағы жырамен жүріп отырып, қара түнекке сүңгіп кеттік. Отты қоршау енді айдалада қалды. Ешбір дыбыс шығармауға тырысып, түн ішінде жасаған жасырын жорығымыз екі сағаттай уақытқа созылды. Жол-жөнекей ешкімге кезікпестен, қалың орманға барып кірдік.

9

Біз қараңғыда меңіреу орман жолымен жүріп келеміз. Солдаттар легін бұл жолы да Рахимов бастаған: оның түнде де мысықтай көргіш екенін сізге жоғарыда айтқанмын.

Күтпеген жерден бір жертөлеге тап болдық та, Рахимов екеуміз ішіне кірдік. Жертөледе жан баласы жоқ. Керосин шамы жанып тұр. Төрде ұмыт қалған ақ сырлы құты жатыр. Еденге шырша бұтақтары төселген, аяқ астында бұлар серіппедей сезіледі. Әр жер-әр жерде қарбаласта қалып кеткен қағаздар ағараңдап көрінеді. Қағаз парақтарын алып қарап едім, Хрымов штабының атына жолданған жарлықтар мен өтініштер екен.

Демек, оның штабы осында болған. Сізбен әлі-ақ кездесерміз, подполковник! Сонда менің бетіме тура қарауға

дәтіңіз шыдар ма екен, оны да көрерміз. Мені хабар-ошарсыз ашық өңірде қалдырып кеткеніңіз өз алдына. Мына шашылған қағазды жинатуға, шамды өшіруге мұршаңыздың болмауына қарағанда, жан сауғалап зыта жөнелгеніңіз айтпаса да белгілі. Салым суға кетіп, жаным күйзелген қалпымда тұрпайы сүргіленген қадалардан қиыстыра жасаған жазық сәкіге отыра кеттім де, Рахимовқа мынадай бұйрық бердім:

— Роталарды осында түнейтін етіп орналастыр. Таң сәріде жүріп кетеміз. Әр жерге күзет қойылсын. Рота командирлерін маған шақыр.

...Командирлер келді. Бозжанов оққа ұшқан Шабдардан сыпырылып алынған ер-тоқымды тіктіп жүріп, бір құты арақ тауып әкелді.

— Отырыңдар,— дедім мен.

Әркім өз білігінше орналасты. Рахимов еденге төселген шырша бұтағының үстіне малдас құрып отырды. Ашаң Филимонов оның қасынан орын тапты: осы бір күннің ішінде оның қатты арықтағаны, жағының суалып, көздерінің үңірейіп кеткені соншалық, оның селдірлеу қасы біржола түксиіп қалған тәрізді; әскери сәнін бұзбастан, ол жертөлениң бұрыштағы тіреуіне еркін сүйеніп отырды. Рота командирлігіне әлі де бойы үйреніп үлгермеген Тимошин шырша қылқанын шайнаған қалпында әдептілікпен сәкінің бір шетіне орналасты. Тек Бозжанов қана бізге кездескен барлық қырсыққа қарамастан, құтыны бейне зәмзәм суындай екі қолымен аялай ұстап, өзінің әзілқой қалпын сақтауға тырысып бақты.

— Алдарыңа табағымен тарта қоярлық қонақасым жоқ, жолдастар,— дедім мен.— Бірақ арақ бар.

«Қонақасы»,— деп қайталадым ішімнен. Волоколамскі-

де әзірленген түскі тамаққа біз жиналғаннан бері небәрі екі-ақ күн өтті дегенге кім нанар? Небәрі екі-ақ күн... Сол күні достық үшін ішуді ұсынған қара торы сылқым Панюков енді біздің арамызда жоқ. Қарақат көз, сөлекет Дордия да жоқ, оны санитарлық арбамен әкеле жатырмыз. Көпір түбінде жерленген Кубаренко да жоқ. Полк комиссары шақыртып, бізден алшақ кеткен Толстунов та жоқ. Заев та жоқ...

Бозжанов маған құтысын ұсынды. — Жолдас комбат, алдымен сіз жұтыңыз.

Біздің батальонда Пат аталып кеткен Заев тағы да есіме түсті. Оның қаңылтыр кружканы көтеріп, құрмет аяқ айту орнына: «Бізге бұдан өзге жол жоқ, қолымызда винтовка!» — деп әндеткені де есімде. Әй, Заев, Заев...

Ұсынылған құтыны бірінші болып аузыма тостым. Ішімдік өзегімді өртеп, тұла бойымды шымырлатты, бірден басыма да шауып, көңілімді өсіре бастағандай. Мен құтыны жағалатып жібердім. Бәрі де ағайынды адамдарша оның аузынан ішісті. Москва түбіндегі арпалысымыздың он төртінші күні, міне, осылай аяқталды.

*«Халықтың ізгі дәстүрі —
біздің ең асыл мұрамыз»*

1

Таң шапағы орман ішінде әлі де қылаң берген жоқ, тек зәулім биікте ғана жапырағынан айрылған сидам ағаштар козге әрең шалынады, ал біз манадан-ақ сапқа тұрып, адымдай жөнелгенбіз. Айналадағы қырау көмескі түрде ағараңдайды, аздаған аяздан жер қатып, бетіне қабыршақ тұрған, аяк астында ыбырсып жатқан шырша қылқандары мен жапырақтар арасынан бұдан көп бұрын түскен ат тұяғының таңбалары, дөңгелек іздері, айғыздалып жатқан орман жолы көрінеді. Кейде аяк астындағы қабыршық күтірлеп, ұсатылып кетеді. Менің сиреп қалған батальоным жауынгерлік тағдырдың қияпатымен Волоколамск тас жолының асфальтты үйегінен тым шеттеп кеткен еді. Немістер қайда? Біздің дивизия қайда? Бізге бұл мәлімсіз еді. Әдетте біз қашан қараңғы түсер екен деп тықыршып күтетінбіз, ал енді тезірек жарық болса екен деп тіледік, Москва түбіндегі майданда дүрбелеңі күшті жаңа күннің басталуына зар болдық. Мен зеңбіректер гүрсілі естілген жақты бағдарлап алып, дивизия шебінің енді қай жерге орналасқанын шамамен болса да, анықтармын деп үміттендім. Таң аппақ атып, ұясынан шыққан күн шыршалардың сүйір тобелеріне шаңқан сәулесін шашып та үлгерді, бірақ мен күткен зеңбірек даусы әлі естілер емес.

Ақырында, алыстағы бір бүйірден, Волоколамск тас жолының өкпе тұсынан зеңбірек даусы естілді. Соның артынша-ақ екінші, онан соң үшінші зеңбірек үн қатып, бұл сарын ұзамай біркелкі атысқа ұласты.

Сол арада біздің алдыңғы жағымыздан да сарыны күшті гүрсіл естілді. Бұл не? Біздікі ме, әлде немістікі ме? Бұдан кейін жер жаңғырықтыратын дүмпуді құлағымызды тігіп тым ұзақ күттік. Ақырында, бұл үн бізге сонау алыстан әлсіреп келіп жетті де. Бұл снарядтың Москва тарапына, Қызыл Армия тарапына жіберілгеніне енді күмәніміз қалмады. Міне, сол жаққа тағы бір снаряд ұшырылды. Иә, жүк машиналарына тіркелген неміс зеңбіректері даңғыл жолмен ілгерілеп, бізден озып кеткен. Біз енді немістердің алғы шебінің ту сыртында қалған болып шықтық. Басқа жерлердегі зеңбіректер де оянып, үн қатты. Бірақ атыс әлі жиілей қойған жоқ. Оқта-текте немістің ауыр орудиелері гүрсілдейді. Әлдеқайдағы жаңа шепке орналасқан біздің артиллерия әзірше айқын дыбыс бере қойған жоқ. Осынау солғын да селқос үннің нақышына көндіккендей, біз де еріншектене жүріп барамыз. Колоннаның алдында Рахимовпен қатар жүргенде мен төте жолға жуымай, батальонды деревня арбалары салған ирелең меңіреу жолдарға әдейі бұрып әкетін отырдым. Бірте-бірте аяз ызғары бәсеңдеп, жер жіби бастады. Таяуда ғана қырау шалып тұрған ағаштардың сідам бұтақтарынан, солғын-сарғыш жапырақтарынан, шыршалардың тарбиған қылқандарынан енді біздің төбемізге ірі-ірі тамшылар ақты. Етіктеріміз жабысқан балшықтан ауыр тартты. Батальонның жүрісі баяулады. Кейде мен тоқтай қалып, шұбалған батальон колоннасын тұсымнан өткізіп жіберіп, бейберекет ілбіп басқандар қатарына қарап тұрамын. Тегінде, енді жауынгерлер қатарласа жүруден қалған. Кейбіреулері тайғанақтап барып, жол сүреңіне түсіп жүрсе, екінші біреулері селдірлеу шөптің арасымен, жиекті жағалап келеді. Әрқайсысы өзінің солдаттық жүгін көтерген. Арқасындағы қапшыққа оның кателегі таңулы, ал мұның тамақ салынбай, солдаттың қасығын көрмей, қаңсып

тұрғанына бірнеше күн болды. Мен өз жауынгерлеріме көз жүгіртемін, олар да маған қарап қояды. Еңсесін көтеріп, бойын ширатқан ешкім жоқ. Бәрінің де көзқарасынан жанынды жаралайтын әлденендей бір солғын да сүреңсіз белгі білінеді. Мұны не деу керек? Іркілдеген батпақты кешіп, батальонның бетке ұстар екі солдаты әрең жүріп келеді, бірі — еңгезердей Голубцов, екіншісі шымыр денелі, бұлшық етті Курбатов. Голубцов төмен түскен басын менің тұсымнан өте бергенде де көтерген жоқ. Ал маған көзінің қиығымен қараған Курбатов үйреншікті әдеті бойынша бойын түзеді. Бірақ мұның көзінде де қайғының ізі бар. Дәл солай, шегінуші солдаттардың көздерінен шексіз қайғы мен қапалық білінеді. Қысқасы, бүкіл батальонның еңсесін жабырқаушылық пен торығушылық, күйініш пен реніш басқан.

2

Әрең ілгері жылжыған колоннаны мен тағы да басып озып, алдағы Рахимовпен қатар жүріп келемін. Күйінішті ой жанымды жаралайды. Біз қашанға дейін осылайша шегіне бермекпіз? Соғыстың біз үшін сондай сәтсіз басталып, шымбайымызға қатты батқан себебі не? Тіпті, таяуда ғана, осынау қасіретті жылдың май, июнь айларында ғана: «Егер жау бізге тиісер болса, соғыс сол жаудың жерінде жүргізіледі» деген плакаттардың барлық жерде ілулі тұрғаны қайда? Шабуыл да шабуыл, алға, тек қана алға деген ұран біздің армиямыздың, соғыс алдындағы бесжылдықтардың, ұрпағымыздың рухани арқауы болған еді. Ал шегіне ұрыс жүргізу дегеніңіз ойымызға кіріп те шыққан емес, шегіну тактикасымен, теориясымен ешқашан да айналысқан емеспіз — әйтеуір менің офицерлік шағымда жағдай осылай болған. Тіпті «шегіну» деген сөздің өзі біздің армияның жауынгерлік уставынан өшіріліп тасталған-ды.

Ендеше неге, неге шегіне береміз? Жаудың соққысын көріп келеміз... Бірақ біз де қарап қалған жоқпыз — қазір менің соңымнан жабыңқы күйде шұбап келе жатқан мына солдаттармен бірге — біз де жауға талай соққы бергенбіз, немістердің табанын жалтырата бізден қашқанын талай көргенбіз, жан тәсілім алдында олардың байбалам салғанын талай есіткенбіз...

Иә, жаудың соққысын көргеніміз рас. Бірақ Совет мемлекеті қираған жоқ. Төрт жүз елу қарулы совет адамынан құралған біздің кішкентай мемлекетіміз де қираған жоқ, кішкентай мемлекет дегенім — менің батальоным, Панфиловтың резерві. Біз өзімізге үйреншікті солдат жүгін ғана аркалап жүрген жоқпыз, сонымен қатар біздің көзге көрінбес ең кастерлі қасиеттеріміз — өзіміздің қызыл туымызға адалдық, революция өсиеттеріне, жауынгерлік борышқа адалдық, біздің адамгершілігіміз бен ар-намысымыз, халықтың ізгі дәстүр-салты бойымызда сақтаулы. Бұл — біздің ең асыл мұрамыз. Әлденеден Заевтың тарғыл даусы, оның тост орнына, «Бізге бұдан өзге жол жоқ, қолымызда винтовка» деп әндеткені ойыма қайта оралып, көкірегімде сайрайды. Әй, Заев, Заев!

3

Менің қалың ойға шомып кеткенім соншалық, Рахимовтың сөздерін әрең аңдадым:

— Жолдас комбат! Жолдас комбат?

— А? Немене?

— Жолдас комбат, шаңқай түс болды. Бір сағат дамыл алғызуға рұқсат етіңіз.

— Иә, дер кезі... Жарлығыңды айт.

Ізет етіп, нақпа-нақ, сонымен қатар еркін қимылмен кілт бұрылған Рахимов ақырын дауыстады:

— Батальон, тоқта!

Бүкіл батальонда шаршап-шалдыкпай, күш-қайратын бойында сақтаған жалғыз осы айтулы тау кезгіш, альпинист Рахимов болар деймін. Жаңылысыппын, жалғыз емес екен. Соның артынша басқа ротаны бастап келе жатқан Тимошиннің саңқылдаған даусы есітілді:

— Екінші рота, тоқта! Қатар түзендер! Теңесіндер!

Сәлден сөң сап құрған ротаға жақындап келген басқа бөлімшелер жақтан да осындай дауыстар шықты. Іркілдеген жолдың жиегінде тұрған, немістер басып алған жердің ортасындағы аядай орман ішіне тап болған кішкентай мемлекетімізде біздің әскери, советтік құрылысымыз бен тәртібіміз әлі де берік еді.

Ішімнен: «әлі де берік еді» десем де, бұл пікір өзіме кенеттен ерсі көрінді. Комбат басыммен «әлі де» деген неғайбыл, тиянақсыз сөзді ішімнен болса да айтуым жөн бе?! Шынымен-ақ өзімнің де жігерім жасып, еңсемнің түскені ме? Олай болса, батальонды қалай басқармақпын, солдаттарымды тар жол, тайғақ кешумен қалай бастап жүрмекпін? Батальон дамылдап жатқан. Рахимов маған: «Шаңқай түс» деп еді. Шынында да, түске таман жадырап кеткен күн көзі селдір тартқан жапырақтар арасында сығалап тұр, бірақ ешқандай түскі тамақ жоқ еді. Ылғал жерде сытырлап от жануда, жауынгерлер жалма-жан қазылған шұңқырлардан су әкеліп, кателектерін отқа қойып жатыр — аш құрсағын тым болмаса қайнаған сумен қампитып, жылытпақ. Бұрынғыша ойға шомып, түбірге келін отырдым. Біреу қасыма келді. Қарасам, Мурын екен. Шинелінің жағасы алкам-салқам, етегі баттасқан балшық. Сүйірлене түскен иегін қара қошқыл түк басыпты. Сәл имектеу қыр мұрыны да жұқарған тәрізді. Көзілдірігінің сынған жиегін сыммен байлап бекіткен. Ежелгі әдетінше мойнын созған Мурын

маған көзінің астымен қарауда. Ұшқын шашқан көздері бір түрлі ызғарлы көрінеді. Бойын түзеп, маған ізет етер деп күткен едім, бірақ Мурин мұны істемеді. Екеуміз де біразға дейін үн қатпадық.

— Саған не керек? — деп сұрадым мен.

— Қарным ашты, — деп жауап берді ол.

Мен орнымнан тұрдым.

— Өзің комбатқа қалай жүгініп тұрсың? Он қадам кейін шегін де, өзінді тәртіпке келтір, сонан соң қайтадан жүгін.

Мурин бірдеңе айтпақ болып еді, бірақ тәртіпке бағынды да, кілт бұрылып, кейін кетті. Қақ суымен етігін жуып, солдат рәсімі бойынша үсті-басын түзеп, кеудесін керіп, басын котеріп алып, бір-екі минуттан кейін маған қайта келді.

— Жолдас комбат, сөз айтуыма рұқсат етіңіз.

— Сөйле.

— Жолдас комбат, біздің қарнымыз ашты.

— Біз... Немене, сен өкілмісің?

— Өкіл емеспін, бірақ бәріміз... Бәріміз ашпыз, шыдар халіміз жоқ...

— Ендеше, бәріне айта бар: бүгін менің сендерге берер еш нәрсем жоқ, мені боршалап кескілесендер де — түгім жоқ. Түсінікті ме?

Мурин жауап қатпады.

— Мені боршалап кескілендер! — дедім қайталап. — Сенің аштығыңды басатын бар амалым өсы ғана. Бұдан басқа менде ештеңе жоқ.

Мурин мөлііп қалды.

— Кетуге рұқсат па? — деп үн қатты ол.

— Бар... Менің айтқанымды бәріне жеткіз.

Мурин жөніне кетті, бірақ менің күйінішім бұрынғыдан да асқындап, ауырлағандай. Еңсесі түсіп, жүйкесі кұрып,

титықтаған солдаттар көрінген жерде бет-бетімен сұлап жатты.

4

Қасыма Бозжанов келді.

— Ақсақал,— деді ол,— бір ұнамсыз оқиға болыпты. Әдетте оның етжеңділігінен білінбейтін жақ сүйектері енді тым адырайып тұр. Қайырымды жүзі абыржулы. Шынымен-ақ жаңа бір қырсықтың кез болғаны ма?

— Ал... Не болды?

— Жаралылар қалып кеткен.

— Қалып кеткені қалай? Оны қайдан білесің?

— Қазір доктормен сөйлестік. Артта қалған күркелі арбадан дерек жоқ. Доктор мен бірнеше санитар батальонмен бірге жүріп кетіпті.

Орнымнан ұшып тұрдым. Қалайша? Басқа көргеніміз аз болғандай-ақ! Біз, батальон болып, пасықтыққа дейін барыппыз, жаралыларға опасыздық істеп, тастап кетіппіз! Бықсып жанған немесе мүлде сөніп қалған оттардың тұсынан, сұлап жатқан және бас көтеріп отырған жауынгерлердің тұсынан, жорық тәртібі бойынша санитарлық взвод болатын орталыққа қарай асыға бастым.

Соңымнан Бозжанов келеді.

Сонадайдан-ақ Беленковты көрдім. Қайыңға сүйеніп, жерде отыр екен. Екі қолын көкірегіне айқастырып, қусырып алған. Өзі қалғып отырған сияктанады. Бірақ бет әлпетінен қатты діттенгені аңғарылады. Маған түсінік беруіне тура келетінін ол, әрине, жақсы біледі, мені байқаған болуы керек, бірақ сыр білдірген де, қалпын өзгерткен де жоқ.

— Беленков! — деп дауыстадым мен. Жүрегім алқымыма сыймай тұр. Оны «доктор» немесе «жолдас» деп атауға аузым бармады. Орнынан тұрмастан, Беленков маған жалт

қарады, пенснесінің әйнектері жарқ-жұрқ етеді. Тамағымды кенеп алдым да: — Тұр! — деп ақырып жібердім. Өзіңізге мәлім, Беленков медицина қызметінің капитаны болатын, ал мен тек қана аға лейтенантпын, бірақ менің қаһарлы үнімнен шошыған болуы керек, доктор бағынуды мақұл көрді. Қаламаса да орнынан тұрып, тіксие тіл қатты:

— Маған ақырмауыңызды сұраймын.

Алайда тайсақтап тұрғаны анық. Мұны жеңінен шығарылған қолынан байқадым. Саусақтары әнтек дірілдейді. Саусақтарын жиырып, бұл дірілді баспақ болды.

— Жаралылар қайда? — деп сұрадым мен. — Санитарлық арба қайда?

— Мен арбакеш емеспін... Білмеймін...

— Білмейсіз бе? Өзіңізге сеніп тапсырылған жаралылардың қайда екенін білмейсіз бе?

— Білмеймін... — Беленковтың даусы кенеттен қалтырап кетті. — Арба қалып қойған... Біз басқалармен бірге кеткенбіз... Қуып жетер деп ойлаймын.

— Қай кезде қалып қойды?

— Одан бері екі сағаттай уақыт өтті.

— Маған неге мәлімдемедіңіз? Сіз абыройдан айрылдыңыз, қанын төккен жолдастарыңызға опасыздық жасадыңыз...

Біздің қасымызға жақындап келген жауынгерлер мен командирлер әңгімеге құлағын тікті. Жаралылардың орта жолда қалып кеткені жайындағы хабар батальонға лезде тараған тәрізді. Бұрылып қарамасам да, сезіп тұрмын: ту сыртымыздан ондаған адам бізді алқа-қотан қоршап алған. Жұртқа жақсы атты көрінбекші болған Беленков былай деді:

— Мен ешкімге де опасыздық жасаған жоқпын... Сіз өзіңіз... Бізді қайда бастап келе жатқаныңызды өзіңіз де білмейсіз. Ал енді бұдан әрі жүруге жұрттың мұршасы жоқ.

Мен кенеттен арқамнан қырық-елу шаншу қадалғанын

сездім. Жауынгерлер мені көзқарастарымен шаншып түйрегендей. Мен бұрылып қарадым. Бәрі де маған қарауда: «Бізді сен құртасың ба, әлде құтқарасың ба?» дегендей. Бұл маған сөзбен айтқаннан да айқын. Шилибаевтың қысық көздері, Березанскийдің аздап нұры кете бастаған қой көздері, Ползуновтың жайнаған байыпты көздері, басқа да ондаған көген көздер маған қадалып «Неге бұйрық бермейсің бізге, топалаң-тобыр күйімізде неге сүйретіліп келеміз, бізді солдат қалпымызға неге келтірмейсіз?» — деп жазғырғандай.

Осы сәтте мен тәуекелге бел байладым:

— Колонна бойынша хабарландар: лейтенант Рахимов маған келсін! Рота командирлері маған келсін! Рахимов менің бұйрығымсыз-ақ лыпылдай жүріп, қайыңның қасына келіп жеткен-ді. Бір минут өтпей-ақ рота командирлерінің бәрі — Филимонов, Тимошин, Бозжанов — түгел жиналды. Әңгіме тыңдағысы келгендер де бізге таянды.

Мен былай дедім:

— Жолдастар! Әскери дәрігер Беленков біздің жаралы жолдастарымызды тастап кеткен. Санитарлық арба арт жақта, орман ішінде қалып қойыпты. Қазір біз кейін қарай, жаралылар қалған жаққа қарай жүреміз. Бүкіл колонна болып барамыз, күшімізді бөлшектеуге болмайды. Рота командирлері, біз жолда қалып кеткен дәрменсіз жолдастарымызды құтқаруға баратынымызды жауынгерлерге түсіндіріңдер. Лейтенант Брудный осында ма?

— Мен!

Брудный алқа-қотан тұрған топты жұрттың ішінен алға шықты. Оның ойнақы қара көздері бұрынғыша отша жайнайды.

— Брудный, басқы жортуылшы ретінде алда жүресің! Жолдастар, роталарыңа тез жетіп, бұйрықты орындандар!

Озіміздің ізімізбен қайта оралып келеміз. Табан астынан немістермен кездесіп қалуымыз мүмкін. Мұны бәрі түсінеді. Колонна жинақы қалыпқа келді, жауынгерлер қатарын түзеп, қадамын нық басады. Аспан тағы да мұнартып, жаңбыр тамшылай бастады да, орман іші қараңғы тартты. Қараңғы түнек жаныңа батады, жау торыған қалың орман ішіне ендіркелей еніп, тынымсыз жүріп барамыз, қадам басқан сайын Қызыл Армиядан алыстай түсудеміз. Алдымызда барлаушылар бар, бірақ әзірше олардан хабар-ошар жоқ. Арада бір жарым сағаттай уақыт өткенде, қарсы алдымыздан байланысшы, кеспелтек Самарөв жүгіріп шықты. Өзінің бет пішіні қуанышты. — Жолдас комбат, — деді ол аптығып, — лейтенант Брудный жіберді... — Сөзінен жаңылып қалған жауынгер енді кенеттен: — Табылды! — деп дауыстады.

Ұзамай қандыағаш бұталарының арасынан, шырша мен қайың арасынан жолдың бір шетінде, тақырда тұрған арбаны көрдім. Арбадан босатылған аттар бір құшақ пішенге тұмсықтарын көскен. Маздап жанған оттың үстінде жерге шаншылған қадаларға қондырылған таяққа әйдік шәйнек асулы тұр. Оттың айналасында шырша қылқандарынан жасалған жұмсақ төсеніш үстінде жаралылар отыр. Орман ішінде осынау жанға жайлы қарапайым қызметті кімнің атқарғанын аңғару қиын емес. Арбадан отқа қарай ежелгісінше маң-маң басып келе жатқан Киреев көрінді, балтасы белдігіне қыстырулы, қолында шай ішетін ыдыс-аяқ — жіпке ұқыптап тізген бір буда қаңылтыр кружка. Мен Киреевті шақырып алдым.

— Неге калып қойдың?

Ол кінәлі пішінмен жауап қайырды:

— Аттар болдырып қалды, жолдас комбат... Қатты титықтады...

— Сонда не істемекші едің?

— Аттарды шалдыртсам... Жаралыларды сусындатсам дедім. Құдайға шүкір, шай-қантымыз әлі бар. Сөйтіп, ептеп жолға шықпақшы едік.

— Немістерге тап болсаң ше?

— Олай да болуы мүмкін... Мен былай ойладым, жолдас комбат, оз қызметінді ақырына дейін атқаруың керек... Қандай машақат кездесе де, ар-намысың таза сақталады. Әйтеуір, ісіміз оңынан келді ғой...

— Оңынан келгенше талай бар, — дедім мен.

Фельдшермен тағы да біраз әңгімелескеннен кейін мен арбаның қасына бардым. Дордияның қарақат көздеріне көзім түсті.

— Жолдас комбат, — деп ендіге үн қатты ол. — Мен білгенмін... — Ол ендігін басу үшін сәл бөгеліп қалды. — Қайтып оралатыныңызды білгенмін. Менің сөйлесіп жататын уақытым жоқ еді. Совет адамының сыр-сипаты жайында Дордиямен емін-еркін отырып пікір алыссам, екеуміз философиялық ой тоғытсақ деп едім, бірақ реті келмей-ақ қойды.

6

Мен Рахимовқа батальонның барлық рота командирлерін шақырып, тақыр алаңда сапқа тұрғызу жөнінде бұйрық бергенмін. Бұлардың қатарында доктор Беленков та тұр. Еңсесін төмен салып, пенснесі арқылы менің бетіме көзінің астымен қарауда: менің кешірім жасамайтынымды біледі.

— Беленков, саптан шығыңыз! — дедім мен.

Наразылық білдіргісі келгендей, жан-жағына алақтап карады да, еріксіз ілгері бір аттап, жанында салақтап тұрған медициналық сумкасын күйгелектене жөнге салды.

Мен нықтай сөйледім:

— Қорқақтығы үшін, абыройынан айрылғаны үшін, жаралыларды тастап кеткені үшін Беленковты қазіргі қызметінен тайдырамын. Ол совет командирі, советтің әскери дәрігері деген атаққа лайық емес. Беленков! Айырым белгілеріңізді, медициналық сумқаңызды, әбзеліңізді сыпырыңыз!

— Сіз... Сіз... Сіз... — деп қарсылық білдірмекші болды ол.

— Жап аузыңды! Киреев! Мұнда келіңіз. Өз винтовқаңызды Беленковқа тапсырыңыз. Сіз, Киреев, санитарлық взводты басқаратын боласыз, ал бұған лайықсыз мына адам, қатардағы санитар ретінде, жаралыларды өзі іздестіріп алып шығатын болады. Беленков, жарлықты орындаңыз! Айырым белгілері сыпырылсын!

Беленков тұтыға сөйледі:

— Менің... Менің жоғары дәрігерлік білімім бар. Мені бұдай айыруға сіздің правоңыз жоқ. Мені бұдан тек халық комиссары ғана айыра алады.

Шынында да, устав бойынша, заң бойынша менің мұндай правом жоқ еді. Бұлай дейтінім — Беленковтың жағасында капитандық «шпал» болса, мен тек аға лейтенантқа тән «кубик» тағып жүретінмін. Бірақ мен бойымды түзеп алдым да, Беленковтың бетіне — қорқаққа біткен беймаза үркек көздеріне — тіктеп қарадым да, батыл жауап қайырдым:

— Бұған менің правом бар. Біз, төрт жүз елу совет жауынгері, өз армиямыздан қол үзін қалдық. Біздің батальон — арал дерлік. Жау басып алған жерлердің ортасындағы Совет аралы бұл. Ал осы аралдағы ең жоғары өкімет билігі менің қолымда. Мен, батальон командирі, қазір бүкіл советтік мемлекет билігінің өкілімін.

— Мен мұнда... — Енді мен тым қатты кеттім. — Мен мұнда Совет Одағындағы барлық Қарулы Күштердің бас

қолбасшысымын. Осынау аядай жерде, алды—артымызда да, оң жағымыз бен сол жағымызда да жау тұрған кезде, мен...— Осы арада қолайлы сөз таба алмай мүдіріп қалдым. — Мен — совет өкіметімін! Мен, өз әскерлерінен қол үзіп қалған батальон командирі, міне, осындай адаммын. Ал сен, қоян жүрек қорқақ неме, правоң жоқ дейсің маған. Мен сені дәрежеңнен айыру былай тұрсын, опасыздығың үшін атып тастау былай тұрсын, тіпті боршалап кескілеуге де праволымын.

7

Мен еріксіз орнымнан тұра келіп, тебіренген қалыпта өзімнің осы сөзімді Панфиловтың алдында қайтадан айтып шықтым. Нақ осы араға келгенде, былайша айтқанда, әңгіменің ең қысылшаң жеріне жеткенде, ол күле бастады.

— «Мен — совет өкіметімін» деп тіке айтып салдыңыз ба?

— Иә, жолдас генерал.

— Мен — «бас қолбасшымын» деп те соқтыңыз ба?

— Иә.

— Е, жолдас Момышұлы, алыптың сыбағасы ғой бұл...

Мен сәл аңырап қалдым. Алыптың сыбағасы дейтін теңеуге байланысты оқиғаны Панфилов білетін болып шықты ғой, сіздің дәптеріңізге әзірше енгізе қоймаған бұл оқиға туралы мен оған да бір ауыз сөз айтқан емеспін.

— Жолдас генерал, сіз мұны да біледі екенсіз ғой?

— Нені айтасыз?

— Алыптың сыбағасы жоніндегі оқиғаны айтам.

— Дәнеңе де білмеймін... Ол қандай оқиға?

— Онша елеулі нәрсе емес. Шынында, мұны сізге айтпақшы емес едім.

Дегенмен мұны Панфиловтың білгісі келді. — Әңгіменіз-

ді айта беріңіз... Бірақ асықпаңыз. Мен сізге мұрсат беремін. Сіз бен біз қазір орман ішіндегі алаңдамыз. — Ол тағы да күлді. — Сіз, шынында да, өз докторыңызды боршалап кескілейтін бе едіңіз? Енді мен де күліп жібердім.

— Кескілеу қайда, жолдас генерал... Дәтім шыдамас еді. Панфилов біразға дейін үнсіз ойланып отырды. Онан соң жалма-жан маған мынадай сұрақ қойды:

— Ал жоғары дәрігерлік білім жөнінде не айтасыз? Мұны қайтпексіз?

— Жоғары дәрігерлік білім жөнінде мен оған былай дедім, жолдас генерал: «Қатардағы санитар болып қызмет етесің, жауған оқ астынан жаралыларды алып шығып шынығасың, өз борышыңды адал атқаруды үйренесің, міне, сонда жоғары дәрігерлік білімің болады. Шпалынды сыпыр да, қатардағы жауынгер бола жүріп, жоғары дәрігерлік білімге татитын еңбек сіңір»,— дедім. Сөйтіп, дәрежесінен айырдым, жолдас генерал.

Панфилов маған күлімсірей қарап отырды. Менің әңгімемдегі кейбір жайттар оған ұнап қалғандай, өзінің көңілге түйген әлденендей бір ойына дөп келгендей көрінді маған. Менің осы жорамалымды растағысы келгендей, ол маған былай деді:

— Сіз, жолдас Момышұлы, бұл оқиғаның қаншама ғибрат аларлық екенін, бәлкім, әлі де түсіне қоймаған боларсыз... Рапорт жазыңыз! Мен, өз тарапымнан, армия қолбасшысынан мұны бекітуді өтініп сұраймын. Бірақ бұл өз алдына... Әңгімеңізді одан әрі айта беріңіз.

Мен өз мәлімдемемді жалғастырдым, яғни, дұрысын айтқанда, өзімнің командирлік сырымды шерте бердім.

ГОРКИ ДЕРЕВНЯСЫ

*«Өткен іске өкінбес болар»
(Халық мәтелі)*

1

Сапта тұрған командирлердің көз алдында Беленков жағасындағы айырым белгілерін сыпырып, асынған планшетін, медициналық сумкасын алды да, мұның бәрін Киреевке тапсырды, сонан соң винтовкасын қарына іліп, қатардағы санитар ретінде алаңның шетінде тұрған арбаға карай ілбіп жөнелді.

Мен командирлерге қазіргі халіміздің мүшкіл екенін түсіндіріп, тәртіп бұзушылықтың қандайына болса да тек қана өлім жазасын қолдануға бұйырдым. Өз әскерлерімізге барып қосылғанша бұдан басқа жаза түрлерінің қолданылмайтынын айттым.

Бұдан соң бүкіл батальон сапқа тұрғызылды. Алаңда қатарын түзеген жауынгерлер тұр. Бұрын талай рет басымнан кешіргенімдей, бұл жолы осынау айбарлы сап бойыма жаңа қуат бітіргендей сезіндім.

Мен жауынгерлерге былай дедім:

— Біз, төрт жүз елу қарулы совет жауынгері, жау басып алған территорияда тұрмыз. Біздің міндетіміз — өз әскерлерімізге барып қосылу. Онда да жай қосылып қоймай, жауды қыра беру, оның ілгері басуына бөгет жасау. Өның үстіне, аштыққа төтеп беруіміз керек болады. Өйткені біздің жігерімізді жасытып, қатарымызға іріткі саларлық қатерлі жауымыз осы аштық болып отыр. Жалақтаған бөрідей, бізге тап бергелі тұрған бұл аштық біздің әскери

борыш пен антқа адалдығымызды мақұрым етпек, совет халқының қандай сұрапыл қиыншылықты болса да жеңе біл деген ұлы аманатын орындауға кеселін келтірмек. Сондықтан біздің ең мықты тірегіміз болаттай берік тәртіп болуға тиіс. Бұдан кейін мен Беленковты қатардағы жауынгер дәрежесіне түсіргенімді хабарладым да, былай дедім:

— Жолдастар, жауынгерлер мен командирлер! Міне, осындай жағдайда мен тәртіп бұзушылықтың қандайына болса да тек қана өлім жазасы қолданылсын деп бұйрық бердім. Командирге бағынбағандар, қорқақтық, табансыздық көрсеткендер өлім жазасына кесіледі.

Сөзімді аяқтағаннан кейін төрт адамнан колонна құрып, сапка тұрғыздым да, жарлық бердім:

— Направо! За мной шагом... марш!

2

Сонымен, тағы бір күнді бастан кешірдік. Дабыл бойынша аяғымыздан тік тұрып, Волоколамскіден жүріп кеткелі бері төрт тәулік болды. Осы төрт тәулік ішінде бір жапырақ еттен басқа біз нәр татқан жоқпыз.

Орман ішінде түнеп шыққан отызыншы октябрьде де сергелденмен жүрдік. Ал отыз бірі күні таңертең, ақырында, өз адамдарымызға барып қосылдық. Рахимовпен қатар жүріп бара жатқанымда маған Брудный жүгіріп келді — мен мұны басқы жортуылшы ретінде ылғи алға жіберіп тұратынмын. Брудный маған тәжім ете, мынаны мәлімдеді:

— Жолдас комбат, бұйрықты жеткізуіме рұқсат етіңіз.

— Қандай бұйрық? Кімнен?

— Подполковник Хрымовтан.

Брудныйдан спирт иісі мүңкіп тұрғандай сезілді маған.

— Сен өзін спирттің дәмін татқаннан саумысың?

— Не бәрі бір жұтым ғана, жолдас комбат. Бұдан асырған жоқпын. Біз дивизия орналасқан өңірге келіп шығыппыз, жолдас комбат. Бір жарым километрдей жерде — Горки деревнясы. Біздің тосқауылшы отрядымыз сонда екен.

— Сол жерде татқан екенсің ғой?

— Сөйтпегенде ше? Сол арадан подполковник Хрымовтың штабына телефон соқтым. Бізге әлгі деревняға барсын деп бұйырыпты.

Мен Рахимовқа батальонды Горкиге бастап апаруды тапсырдым да, өзім Бозжановпен бірге подполковник Хрымовтың штабын іздеп кеттім.

Іркілдек батпақ жолмен тағы да бірнеше километр жүріп, ақырында бір шағын деревняда орналасқан штабқа барып жеттік. Өткен жолы тығыршықтай капитанмен бірге түнделетіп біздің күркеге барған жап-жас лейтенант шұғыл нәубетші екен, бізді танданған пішінмен қарсы алды. Батальонның қайтып оралғанын білмесе керек, екеуімізді ғана аман деп ойлаған сияқты. Хрымов жоқ екен. Бастырма алдында күтіп тұрған бізге полк штабының бастығы, қызыл шырайлы, жайдары майор Белопегов жүгіріп шықты.

— Момышұлы! Сені көрем деп ойламап едім. Маған телефонмен мәлімдеген-ді, бірақ нана қоймадым. Жүріңдер, жүріңдер...

Мен тұнжырап:

— Бізге тамақ беріңдер,— дедім.

— Қазір тамақтандырамыз сені. Кәне, жүріңдер...

— Мені емес. Батальонды тамақтандырыңдар. Бізді жабықтайтын сендерсіңдер ғой.

— Алып шыққаның қанша адам?

— Төрт жүз елу. Өздерің бізді марқұмға балағансындар ғой, тәрізі?

— Солай ойлағанымыз рас, Момышұлы. Береріміз де жоқ. Екі күн болды, сендерді есептен шығарып тастағанбыз.

— Неткен сұмдық!.. Әуелі бізді тастап кеттіндер...

Ал енді есептен де шығарыпсындар.

Штаб бастығы үндемей қалды. Бірақ мен омыраулай бердім:

— Айтар жауабың жоқ болар?

— Сендерді ойлайтын мұршамыз болған да жоқ.

Кінәсін жуып-шаймай-ақ, мұны ол шын ниетімен айтты.

Иә, шамын да өшірместен зыта жөнелсе, бізді ойлауға мұршасы қайдан келсін. Шыншылдығына көңілім жібігендей еді. Енді салғыласып жатуға зауқым болған жоқ.

Сәл үндемей тұрған Белопегов:

— Момышұлы, жүр, тамақ ішейік,— деп, ол өз ұсынысын Бозжановқа мақұлдатпақ болды: — Жолдас политрук, жүріңіз...

Мен барудан бас тартып:

— Ең алдымен батальонды тамақтандырыңыз, — деп қайталадым.

— Түгіміз жоқ, Момышұлы.

Бозжанов маған жалынышты түрмен қарады. Бірақ мен көнбедім:

— Кеттік! Мұнда бізге істейтін дәнеңе жоқ.

Біз қош айтыспастан шығып кеттік.

3

Горки деревнясына үздігіп әрең жеттім. Бозжанов та әбден титықтаған еді, жиырма қадамдай артта қалып, ілбіп келеді. Деревня шетінде маған бір шелек су көтерген Му-

рин кездесті. Ол шелектің бауын сол қолына жөнді іліктіре алмай, суын төгіп алды. Мурин ізет етіп, көңілдене үн қатты:

— Жолымыз болады екен, жолдас комбат! Қөңіліміз осылай шалқи берсін...

— Қайда апарасың?

— Жуынып жатырмыз, жолдас комбат, моншадағыдай. — Мурин таяудағы үйді иегімен нұсқады. — Бар күнәмыздан арылмақшымыз.

Мен оның қалжыңын қостай қойған жоқпын.

— Батальон штабы қайда?

Оны Мурин білмейді екен. Күтпеген жерден ол шелегін жерге қойды да, айтулы жігіт қалпында көрінуге тырысып, мойнын сөзды. Мен аңдай қойдым: енді мұның тамақ жайын сұрастыратыны анық.

Айтқаным дәл келді.

— Жолдас комбат, ішегіміз шұрылдап барады.

— Тамақтанамыз, — деп тұжырдым мен. — Бар.

Деревняның кең көшесінде тағы да бірнеше солдатты кездестірдім, бірақ батальон штабының қайда екенін ешқайсысы білмейтін болып шықты. Жұрттың бәрі үйді-үйге орналасқан. Кей жерлерде қоршаулы шарбақтың сыртында солдаттардың жаюлы тұрған іш киімдері, тіпті ара-тұра гимнастеркалары мен шалбарлары жел өтінде желпілдейді. Әнебір сарайдың қасында шинельсіз, жалаң бас біреу отын жарып жатыр: қасындағы үюлі ағаш жаңқалары едәуір бар, сонда да жауынгер балтасын қайта-қайта сілтеуден танар емес. Жалаңаш етіне таза іш көйлек киген, жалаңаяқ біреу бастырмаға шықты. Оның үй иесімен тіл қатысқаны естілді:

— Апай, тағы біраз картоп берсеңіз қайтеді?

— Берейін, қарағым, берейін.

Не сұмдық бұл! Мұнда майдан да, алдымызда тұрған дұшпан жоқтай-ақ, бәрі жайбарақат. Кетіп барамын. Қадам сайын қатты қиналудамын. Ақырында Рахимовты көрдім.

— Рахимов!

— Мен, жолдас комбат.

— Неге күзет қойылмаған? Жұрт неге бетімен жүр?

Жауынгерлер неге окоптарға орналаспаған?

— Ғапу етіңіз, жолдас комбат. Штабты жайғастырам деп жүріп, байқамаппын.

— Мұнда алғы шеп екенін байқамадың ба? Мұны бізге дұшпанның танытуын күтін жүрсін бе?

4

Бойымды ыза кернеп, ашыққан, шаршап-шалдыққан қалпымда Рахимовпен бірге штаб орналасқан үйге кірдім. Үлкен үйдің сенекпен болінген кең бөлмесінде, терезе алдына жылжытылған әйдік стол үстінде өткір ұшталған қарындаш, сия сауыты мен қалам, ақ қағаз, карта жатыр. Кең төсек үстінде ұқыптап жайған плащ-палатка. Еденге кілем орнына шырша бұтақтарын калындап төсеген. Біздің әскери сүлгілеріміз қабырғадағы шегелерде ілулі тұр. Осының бәрін ұқыпты Рахимовтың реттеп қойғаны анық.

Бастырма алдында аяғымды тазалап сүртуге де шамам келген жоқ. Етігіме баттасып жабысқан лайды әрең қыр-нап, мен штабқа сүйретіле кірдім де, шинелімді де шешпестен, төсекке сүлқ түсіп отыра кеттім. Іргедегі еден үстінде әнеугүні өлген Шабдардың ер-тоқымы жатыр — бұл да бізбен бірге саяхат жасап, санитарлық арбамен осында әкелінген. Ер-тоқымның қасында племхоздан Киреев ала шыққан, ауыздары сүргішпен бекітілген алты бірдей әйдік шыны ыдыстар тізіліп тұр. Беріректе — мал дәрігерлік

аптеканың бір үйме пакеттері. Тәрізі, санитарлық взвод басы артық мүлкін осында қалдырып, жаралыларды тылға әкетсе керек.

Мен Рахимовтың мәлімдемесінен деревнядағы тосқауылшы отрядтың кеткенін, оның орнын біздің басқанымызды, батальонда ешқандай төтенше оқиғаның бөлмеғанын білдім.

— Колхоз председателін шақыр! — дедім мен. — Онан соң рота командирлерін осында жина. Колхоз председателі, тақыр бас, қатпа шалмен арамыздағы әңгіме қысқаша болды. Мен оған жау басып алған территориядан сытылып шыққанымызды, бірнеше күн нәр татпағанымызды айттым.

— Адамдарды тамақтандыру керек. Не бере аласыз?

Председатель колхоз малының түгел әкетілгенін, колхозда жалғыз ғана тайынша қалғанын білдірді.

— Соны сойыңыз! — дедім мен. — Сойыңыз да, етін әйелдерге үлестіріп беріңіз. Жауынгерлерге сорпа істеп беретін болсын.

Председатель күмілжіп қалды.

— Жолдас бастық, ақтық тайыншамыз еді.

— «Орындаңыз!» — деп зекіргім келіп еді, бірақ сабырлық сақтап, былай дедім:

— Ақтығынды да аямау керек. Отан соғысы ғой бұл, Отан соғысы! Түсінемісіз?

Шал таңданған пішінде маған көзінің қиығымен қарады. Қырда өскен мендей қазақ баласының «Отан соғысы» деген екі ауыз сөзбен білдірген сезімін, бұл сөздердің мән-мағынасын карт түсінді ғой деп ойлаймын, әйтеуір:

— Соямын,— деп келісімін берді.

Рота командирлері жинала бастады. Бірінші болып Филимонов келді. Өзі қырынып та үлгерген. Соқпақ жолдар-

да тізеден батпақ кешіп, сергелдеңге түскен кезімізде талай рет баттасып былғанған шинелі әбден тазартылған.

Байырғы офицер Филимонов ежелгі әдетінше кірген бетте өкшесін тақылдата:

— Сіздің жарлығыңыз бойынша келдім,— деп мәлімдеді.

— Отыр,— дедім мен.

Өзімнің баттасқан етіктеріме көзім түсті. Етегіне айғыз-айғыз батпақ жабысқан шинелімді де шешпеппін, етігімді де тазартпаппын, жуынып-тазалануды да ойламаппын, өзім кірпідей жиырылып, ашу-ызаға мінгенмін. — Міне осындай қалпымда өзіме бағынышты адамдармен қалай сөйлеспекпін? «Комбатқа келеді екенсің, ғашық болған қызыңмен кездесетіндей сыланып-сипан!» — деп Муринге, командирлер мен солдаттарға ақыл үйреткенім қайда? Сондағы кейпім мынау ма? Білгір де зерек Рахимов менің ойымды аңдаған сияқты.

— Жолдас комбат, жуынатын боларсыз? Аулада қол жуғыш тұр.

— Рақмет, — дедім.— Табамын ғой.

Сүлгі мен сабын алып, аулаға шықтым. Онда ызғарлы жел азынауда. Аспанды бүркеп алған аласа сұрғылт бұлттың үскірік лебі, қар аралас жауған жаңбыр дененді түршіктіреді. Иш-шай-ай... Сүреңсіз күн жылы жерге, үйдің ішіне қайтадан айдағысы келгендей. Қазір бәрін жинастырып тастап, басыңды жастыққа қойып, үстіңе тон жамылып, осы қалпыңда бірнеше сағат ұйықтап алсаң, қандай рақат болар еді.

Жоқ, Бауыржан, оның жөн емес! Мен дереу белуарыма дейін шешіндім де, жалаңаш тәнімді ызғарлы жел өтіне төсеп тұра қалдым. Теріме инедей қадалған ызғар тұла бойымды түршіктіріп жіберді. Қалшылымды әрең басып, алақаным-

мен денемді сипап көрдім. Ырсиып кеткен қабырғаларымды саусақпен санап шығарлықтай, жүдеу тартқандығым соншалық, қарным қабысып қалғандай. Сүлгіні беліме байлап алып, ілулі қаңылтыр қол жуғышқа қарай бара жатқан едім, дәл осы сәтте сенектен үй иесі — басына жылы орамал салған егде әйел шыға келді. Күс басқан қолында бақырашпен бір шелек суы бар.

— Тоқтай тұр... Үстіңе өзім су құйып жіберейін.

Мен құлақшынымды алып, қадаға іліп қойдым.

— Ал, құя бер... Тура басыма, арқама құй.

— Суық тиер. Үйге барайық та.

— Құй деймін!

Етті каритын, мұздай су бақырашпен басыма, арқама құйыла берді. Шаршап-шалдығуым сүметілген сумен бірге кетіп, тынысым кеңіп, денем жеңіл тартқандай, былайша айтқанда, қайтадан әлденгендеймін.

Әйелге алғысымды айтып, үсті-басымды сүлгімен құрғата сүрттім.

— Өзің әбден жүдепсің, жігітім... Қарныңды тойғызар-ақ едім, бірақ өзімнің бар қорегім сұйық сорпа ғана.

Сұйық сорпа ішесің бе?

— Рақмет, ішіп көрейін... Бірақ сәл кідіре тұр. Алдымен ісімді бітірейін.

Сырмалы бешпентімнің үстінен белдігімді буып, тарағыммен сулы шашымды тарадым. Әйел жөнімді сұрады:

— Өзің қай жердікісің? Қырғызсың ба?

— Қазақпын... Алматыдан.

5

Енді жуынып-таранып алғанмын, үстімде белдікпен шарт буып алған сырмалы бешпентім, аяғымда балшықтан

тазартылған етігім, міне, осы қалпымда рота командирлері отырған бөлмеге қайта оралдым. Бәрі бірден орындарынан тұрып, мені ізетпен қарсы алды. Мен стол үстінде жаюлы жатқан картаға жақындадым.

— Бері келіндер!

Командирлер столды айнала қоршап алды.

— Менің бұйрығымды тыңдандар. Жауынгерлер үйлерден шығарылып, күзет қойылсын.

Картадан әркімнің қорғаныс шебін көрсетіп бердім. Сенек жақтан есіктің тарсылдағаны, біреудің етігін сүртіп, еденді түсірлеткені естілді. Мен сөйлей бердім:

— Колхоз председателі бізге арнап тайынша сойды. Жауынгерлерге тамақ пісіріп беру үшін ет үй иелеріне үлестіріліп берілді. Тамақ піскенше жұрт окоп қазатын болсын. Белуарына дейін окоп қазып үлгергендерге ғана тамақ беріледі.

Сол заматта есік жайлап ашылып, тұрпайылау таныс дауыс естілді:

— Комбат, сенің қонақасыңа аздап кешігіп келдім.

Жұрттың бәрі жалт қарады. Есік алдында саяси бөлімнің нұсқаушысы, аға политрук Толстунов тұр екен.

— Сенен бір сағатқа кетіп едім,— деді ол тағы да,— бақсам, содан бері төрт тәулік өтіпті. Командирлерді көзімен шолып шығып, олардың ішінен Заевты да, Панюковты да көре алмаған Толстуновтың үніне сайма-сай тұрпайылау жүзінен ешқандай таңдану белгісі білінген жоқ. Тәрізі, маған келе жатқан бетінде батальонның жай-мәнісін әбден сұрастырып білген болу керек. Асықпастан шинелін шешіп, шегеге ілді де, төсекке келіп отырып, шешулі етігін қайта кие бастады.

— Үйің суықтау екен, комбат. От жақса болар еді.

Сыңайына қарағанда, батальоннан мүлде кетпеген немесе аз ғана уақыт көзден таса болған адам сияқты.

Мен командирлердің кетуіне рұқсат еткен едім, осы арада Толстунов киліге кетті.

— Сабыр ет, комбат. Менің ала келген темекім бар.

Өзің де бас тартпассың деймін. Ол асықтастан қапшығын шешті де, бірнеше қорап темекі шығарып, командирлерге үлестіріп берді, сонан соң стол үстіне бір қорап «Қазбек» қойып, шылым тартуды өтінді. Ащы түгін соруды аңсап қалған басымыз, шылымнан темекіні мақұл көрдік. Молынан оралған темекінің көкшіл түтіні үйдің ішін қаптап алды. Темекі уыты басыңа шауып, елтіп қалған жұртқа бөлме шайқалып, көшіп бара жатқандай көрінді, сонда да үнсіз жұрт темекіні рақаттанып сора берді. Тағы да есік ашылып, бөлмеге Бозжанов кіріп келді: шинелін шешіп, жуынып алған, өзі өте көңілді, танауын шүйіріп, темекінің ашқылтым иісін құныға ішіне тартады. Бозжановтың қолында салтанатпен ұстаған қаңылтыр табағы бар, оның іші толған ашытылған ақшыл-сарғыш капуста, бұған қызыл моншақ тәрізді жидек қосылған.

— Жолдас комбат, рұқсат етіңіз, бәрі де дәмін татсын.

6

Менің әлденуім ұзаққа бармады. Үй иесі ұсынған қара сорпаны ішіп, Толстуновтың құрғақ тамағынан тояттап алып, біраз тынықсам деген едім. Ұйқылы-ояу күйімде Бозжановтың сенекте самаурын қойып жүргенін, Толстуновтың бір құшақ ағаш отын әкеліп, әр ағашты жұқалап жарғанын, пешке от жаққанын есітіп жаттым. Рахимов қаламын сырылдатып, жауынгерлік ақпар жазуда. Кейде оны бір жаққа шақырғанда бөлмеден шығып кетеді де, біраздан соң ақырын ғана қайта оралады.

Тағы да есіктің тарсылдағаны естілді. Төсектің жанына келген Бозжанов қалшия қалған. Бірдеңе айтқысы келсе де, батылы бармай тұрғанын сеземін.

— Саған не керек?

— Жолдас комбат... Күреңше табылыпты...

Басымды көтеріп:

— Қайда ол? Қайдан табылыпты? — деп сұрадым.

Бозжанов әлденеден мүдіріп қалды.

— Синченко әкелді...

— Синченко?

Аласұра шапқан Күрең төбелдің ақсиган сарғыш тісі, ер-тоқымы үстінде аттың жалынан мықшия ұстап алған Синченко, жұрттың топалаң тигендей, тым-тырағай қаша жөнелгені көзіме елестеді. Басымды көтеріп отырдым. Ішім тастай.

— Кірсін бері!

7

Синченко табалдырықтан аттады. Екі беті сүреңсізденіп, сұрланып кеткен. Маған көзінің қиығымен бір қарап, мұңая қалды.

— Неге келдің? — деп сұрадым мен.

— Әлгі... — Тынысы тарылғандай, кенет жым болды. — Әлгі Күреңшені әкелдім.

— Неге өлтірмедің оны?

— Қалайша? Не үшін?

— Неге каштың?

— Мен қашқан жоқпын... Өзі құтырып кетті, жолдас комбат. Шылбырды үзіп алдым... Бой бермей ала кашты.

— Неге өлтірмедің? Пистолетің бар еді ғой?

— Бар болатын, жолдас комбат.

— Кұлақ шекеден неге атпадың? Табанда неге жайратпадың?

Синченко үндемей қалды.

— Неге секіріп түспедің? Неге қайтып оралмадың?

— Мен, жолдас комбат... Мен ойладым...

— Не деп ойладың? Мені өлді деп пе? Неге қарамайсың маған?

Синченко эзер басын көтерді.

— Айтшы, мені өлді деп ойладың ғой, э? Өлген болсам, сүйегімді неге алып шықпадың?

Осынау қатыгез сұрақтар оның бетіне камшымен оскандай тиіп жатты. Ұнсіздіктен басқа жауап болған жоқ.

— Жоғал! — дедім мен. — Батальоннан қараңды өшір!

— Қайда кетпекпін, жолдас комбат?

— Қалаған жағыңа кет! Ұрыста бізді тастап кеттің ғой, ендеше бізге қайта оралушы болма! Тайып тұр!

Синченко үнсіз бұрылып, бөлмеден шығып кетті.

Штабта тыныштық орнады. Тек пештегі отын сытырлап, лаулап жануда. Пештің алдында жүресінен отырған Бозжанов отқа қадала қалыпты. Толстунов сіріңкесін жағып, саусағына қыстырған шылымын тұтатып, сора бастады. Ақырын ғана пештің қалқанын жауып орнынан тұрған Бозжанов далаға шыққан еді. Сәлден соң қайта оралды.

— Аулада отыр,— деп хабарлады ол. Мен үн қатпадым. Бозжанов тағы да далаға шығып, қайтып келді.

— Күреңше де байлаулы тұр. Пішен беруге бола ма оған, жолдас комбат?

— Бер.

Бозжанов сенекке сығалап қарады. Сенектен аулаға шығатын есік ашық тұрған болуы керек, ол енді дауыстап сөйледі:

— Синченко! Күреңшеге жем-шөп бер!

Мен үндемедім. Маған қарсы бір ауыз сөз айтпастан, Бозжанов атқосшыны сақтап қалуға барынша тырысып бақты.

— Биенің жем жеуі қалай екен, көріп келейін,— деп бәйектеді Бозжанов.

Тағы да бір-екі минут сыртта жүріп қайтқан Бозжанов мынаны айтты:

— Қатты арықтаған... Мені бірден таныды... — Маған қарамастан, ол әңгімесін жалғастыра берді: — Биені одан талай рет алып қоймақшы болған екен, әйтеуір ептеп-септеп осында әкеліпті. Сол екі арада Толстунов столға шыны-аяқтар қойып, қапшығынан қанты мен бір шөкім шайын алды.

Бозжанов тағы да сенекке шықты.

— Самаурын дайын. Әкелуге бола ма, жолдас комбат?

— Болады.

Толстунов менің қасыма келді.

— Комбат, өзің бір түрлі жабыңқысың ғой? Кәне, етігіңді шешуге көмектесейін. Менің жауабымды күтпестен, епті де күшті қолдарымен тартып, етігімді сыпырып алды. Бойым бірден жеңілдегендей. Етігімді шешпегеніме қанша тәулік болғаны есімде жоқ. Дәл осы сәтте Синченко қайнаған самаурынды алып кірді.

— Мына жерге қой, — деді Толстунов. Сонан соң атқосшыны шақырды: — Николаша, комбаттың шұлғауын алып, кептір. Етігін тазалап жу...

Аяқтың қара қошқыл дағы түсіп ылғалданған шұлғауды Синченконың әкеткенін, бұдан соң етіктерімді алып шыққанын үнсіз көріп жаттым. Бозжанов енді оның соңынан батылырақ дауыстады:

— Николаша, отын ала кел!

Отын әкелген Синченко пештегі отты көсіп жатқан-ды. Жалынның аптабынан оның беті аздап қызара бастады.

Сол арада Толстунов айтты:

— Синченко, немене, көрмеймісін? Комбат жалаң аяқ отыр ғой. Оның жылы ұйығы бар ма еді?

— Табамын!

Бір минуттан кейін Синченко маған бір пар ұйық әкелді. Мен қолымды созбадым. Ол мұны төсектің үстіне қойды да, өзі қайтадан пешпен айналысты.

Ұзамай Брудный келді, мен мұны барлаушылар взводының міндетін түсіндіру үшін шақыртқанмын. Брудный нақышпен өкшелерін тықылдатып, маған ізет етті.

Дәл осы сәтте өткендегі бір елес көз алдыма келді...

Мен бірнеше қабат бөренемен жабылған блиндажда отырғанмын, сонда Синченконың маған қарап еңкейіп, сыбырлағаны естілген:

«Жолдас комбат... Ана жақта лейтенант Брудный... Сізді күтіп отыр...» Қорқақтық көрсеткен Брудныйды сапта тұрған жауынгерлер алдында соттап, батальоннан қуып жібергенімді менің атқосным білетін.

— Кірсін, — дегенмін мен.

Содан бері он күн өткен — небәрі он күн! Қазір менің жарлығымды күтіп тұрған осынау ойнақы көз, жылтыр қара, ояр лейтенант сонда ұрыста масқара болғаны үшін осылай жазаланған-ды.

— Отыр, Брудный, — дедім мен. — Үлесіңе тиген темекіңді ал... Синченко, лейтенантқа шай құйып бер...

Бозжановтың көңілін демдеп күрсінгені құлағымға шалынды. Сонымен, атқосшының кінәсына кешірім жасалды. Бұл жайында енді ешкім әңгіме қозғаған жоқ. Өйткені өткен іске өкінбес болар деген нақыл бар ғой.

Нақ сол күні ойламаған жерден батальонға тағы бір қырсық тап болды. Бәріміз төрт күн ұдайы аш жүргеннен кейінгі жерде тамақты тарта жемей, қомағайланудың сазайын тарттық. Жұрт іш ауруына шалдығып, төңбекшумен болды. Батальон жауынгерлік қабілетінен айрылды. Сақшылар, жауынгерлік күзеттегілер, окоптағы адамдар, командирлер қирай ауырып қалды.

Не істеу керек? Сорымызға қарай, манайымызда медицинадан мағлұматы бар бірде-бір адам болмай шықты. Санитарлық взвод жаралыларды тылға әкетумен айналысып, Киреевпен, дәрежесінен айрылған Беленковпен бірге кеткен болатын. Маған кенеттен бір ой түсе кетті. Апиын ерітіндісі құйылған, еденде тізіліп тұрған әйдік ыдыстар көзіме түскен-ді. Алақай, іш ауруының таптырмайтын емі ғой бұл! Осындай бір шыны ыдысты стол үстіне қойып, аузын аштық. Шипалы ерітіндіні стақанға құйып, дәмін татып көрдім. Спирт қосылған дәрі өзегімді өртеп, ұнамды әсер еткендей. Бұдан соң ерітіндіні Бозжанов татып көрді. Мұны бір-екі жұтқаннан кейін ол да рақаттанып қалды. Дәріні Рахимов та ішті. Шынында да, мұның өзі шипалы болып шықты — іштің ауырғаны басылды.

Мен ерітінді құйылған ыдыстарды бөлімше командирлеріне үлестіріп бергіздім. — Жауынгерлер дәріні ішетін болсын. Алаламай, әрқайсысына өз үлесі — ширек стақаннан ерітінді берілсін! — дедім.

Осындай ем жасап болып, жантайып жатқан едім, ұйықтап кетіппін. Түн ортасында біреу түрткілеп оятты. Не болып қалды? Мені жұлқылап тұрғызған сапарынан қайтып оралған Киреев екен.

— Жолдас комбат, не істегенсіз өзіңіз? Есеңгіреткен

ұйқыдан бірден айыға қоймадым. Ақырында фельдшердің не айтып тұрғанын түсіне бастадым. Бақсам, менің істегенім барып тұрған сорақылық екен. Ерітіндіні әркімге он бес тамшыдан берудің орнына мен алыптың сыбағасын ішкізіп-пін, былайша айтқанда, батальонды апиынмен уландырыппын. Сондықтан қиай ұйықтап жатқан жұртты дереу жұлқылап ояту керек, әйтпесе мәңгі-бақи оянбауы да кәдік.

Бұл түні қандай қасірет шеккенімді баяндап жатпаймын. Біз — бірнеше командир, фельдшер, санитарлар — солдаттарды оятып, аяғынан тік тұрғызумен болдық, қайтадан сұлап түсіп, ұйқыға шомғандарын да әбден айықтырғанша тыным көрмедік... Әйтеуір, таң ата, бір қатерден әупіріммен аман қалған солдаттар, түгел мәңгіріп қалыпты. Мәңгірсе де, солдаттың асқазаны ғажайып емге шыдап бакты.

Біздің сергелденіміздің аяқталуымен тынған, алыптың сыбағасы жайындағы оқиға, міне, осындай болатын.

ДИВИЗИЯ КОМАНДИРІНІҢ ЛҰҒАТТЫ СӨЗДЕРІ МЕН ӨНЕГЕЛІ ІСТЕРІ

*Адамның көтеріңкі көңіл-күйі —
ұрыста ең айбарлы қару»*

I

Осының бәрін Панфиловқа, әрине, сізге айтқандағыдай жайылыңқы түрде емес, ықшамдап баяндадым. Генерал сұрақтар беріп, әлденеше рет сөзімді бөлді, сөйтіп, әңгіменің егжей-тегжейін анықтап отырды.

— Ұрыстарда айрықша көзге түскендердің тізімін жасап үлгермедіңіз бе, жолдас Момышұлы?

— Жасалған, жолдас генерал. Бүгін таңертеңнен бастап осымен айналыстық.

— Қайда ол? Әкеліңіз.

Мен наградтауға лайық деп санаған командирлер мен жауынгерлердің мінездемелерін сумкамнан шығарған едім, Панфилов қағаздарды дереу қолына алып, қарай бастады.

Политрук Дөрдия туралы жазылған қағазды көзімен жедел шолып өтіп, бірнеше рет басын изеді де, мынадай сөздерді естірте оқыды:

«Рота командирінен айырылып, байланыссыз қала тұрса да, өз білігінше басқару тізгінін қолына алып, қараңғыда ыдырап кеткен ротаны жинай білді». Қағазды төмен түсірген Панфилов менің бетіме қарады. Көздері қулана күлімдеп тұрған сияқты көрінді.

— Командирінен айырылып, — деп қайталады ол, — байланыссыз қала тұрса да, өз білігінше басқару тізгінін қолына алып... Мәселенің түп қазығы, қаласаңыз, мәні міне осында, жолдас Момышұлы.

«Мәселенің мәні» деген сөздердің мағынасын білетінмін. Бірақ Панфиловтың не жайында айтып отырғанын пайымдай алмадым. Сондықтан:

— Ненің мәні? — деп сұрадым.

— Мынаны айтам! — деп кілт бұрылған Панфилов екінші столдың үстінде жаюлы жатқан картаны иегімен нұскады. Түрлі түсті қарындаштармен соғылған белгілерден шұбарланып кеткен осынау картаға бүгін бірінші рет үніліп карағанымда үрейім ұшқан. — Мынаны айтам,— деп қайталаған Панфилов енді картаны күнге күйіп, шымқай күрең тартқан қолымен нұсқап көрсетті. — Біздің жаңа тактикамыздың мәні... Жаңаша қорғануымыздың мәні... Ұқтыңыз ба?

— Жок, ұқпадым, жолдас генерал.

— Ұқпадыңыз ба? Бірақ бәрін өзіңіз түсіндіріп бердіңіз ғой, жолдас Момышұлы.

— Нені түсіндірдім? Мынаны ма?

Картаға жакындап, көптеген жерінен бұзылған майданды, өз ойымша, бейберекет бөлшектеліп кеткен, бытыраңқы буындарды тағы да көргендеймін. Дивизияның шебін қақыратып, бөлшектеген немістер біздің қидаланып, бұзылған қорғанысымызды талай рет нақ осындай күйге ұшыратқан. Бірақ бұл жөнінде дұшпанға өзіміздің көмектесетініміз қалай? Оның үстіне қазір маған мысқылдай қарап отырған Панфиловтың бұлай етуі қалай? Шынымды айтсам, оның мысқылдауы менің намысыма тиді. — Ендеше, талдап көрейік,— деді ол. — Отырыңыз. Тағы бір стакан шай ішерсіз?

Дала телефонының тағы да сыңғырлағаны естілді. Панфилов трубкуны құлағына тосты.

— Иә, тыңдап тұрмын, Иван Иванович... Ә-ә, капитан Дорфманның жазғанын айтамысыз. Бүгіп жіберу керек дейсіз бе? Ым-м... Ым-м... Өте сәтті ме? Оқып көрермін. Тек

бір сағаттан кейін ғана қолым босайды, Иван Иванович. Дорфман жолдасқа айтыңыз, бір сағаттан кейін келсін.

Осынау қысқаша сөзін бітіргеннен кейін Панфилов менің қасыма қайта оралды.

— Сізден жасырамым жоқ, жолдас Момышұлы.

Мендей пақырынды бір құдайдың өзі жебесін, Волоколамскіден неге айрылдың? — деп тергеп жатыр. Арнаулы комиссия құрылған. Түсінік жазып жатырмыз: бір катерден әупіріммен аман құтылсақ дейміз. — Жауап күткендей, маған аңыра қарап, біраз үндемей отырды ол. — Сіз қалай ойлайсыз, жолдас Момышұлы? Аман құтылар ма екенбіз?

— Бұған сенімім кәміл, жолдас генерал.

— Ымм... «Жақсы лебіз — жарым ырыс» деген, рақмет.

Генералдың әуезінен маған тағы да мысқылдау сарыны естілгендей болды. Алайда Панфилов байсалды қалыпқа түсті.

— Осы бірнеше күннің ішінде сіздің қандай тәлім алғаныңызды талдап көрейік, жолдас Момышұлы.

2

Бір жолы Панфиловтың: «Соғыс та талдауды керек етеді. Менің әскерім — менің академиям. Сіздің батальоныңыз — сіздің академияңыз»,— деген лұғатты сөздерін есіткенмін. Қазір батальонның қимылын тағы да талдағалы отырмыз. Неге екенін кім білсін, мен қатты күрсіндім. «Неге екенін» дейтінім, дәл осы сәтте неге күрсінгенімді өзім де түсіне қойған жоқ едім. Панфилов маған сын көзімен бір қарап, күтпеген жерден былай деді:

— Дәу де болса сіз: «Мен бұл кісіге бар сырымды ашып, жанымды жаралаған ойларымды бүкпей айтып едім, ал өзі екі-үш ұрысты аздап талдаумен ғана тынбақ»,— деп отырған шығарсыз. Солай емес пе?

Өзім әлі де мойындай қоймаған көңілімдегі түйткілді Панфилов дәл тапты ғой деймін. Менің үндемеуім оның жорамалын растағандай еді. Генерал әңгімесін жалғастыра берді:

— Сіз: «Өзі жауап беріп көрсінші — біз неге шегініп барамыз? Немістер бізді қашанға дейін қуа бермек? Оларды Москваға неге жақындатып алдық? Кәне, жауап беріп көрсінші!» — дейтін боларсыз. Солай емес пе?

Панфилов орнынан тұрып, маған қарай еңкейді, оның кулана миығынан күлгенін тағы да байқап қалдым.

— Сізге айтсам, жолдас Момышұлы... — Оның сөзінде бір құпия сыр бардай көрініп, жаңалық есітермін деп күттім. — Сізге айтсам, мұны мен де білмеймін. Менің бетпішінімнің құбылысын байқап отырған Панфилов сақ-сақ күлді. Өзіңізге айтқан болармын деймін, Панфиловтың мұндай көңілді кейпін мен бұдан бұрын ешқашан да көрген емеспін.

— Тегінде бәрі бірдей мен айтқандай емес, — деп енді Панфилов өзгеше жөнге көшті. — Сіз бен біз кейбір аса елеулі нәрсені де білеміз. Ол соғыста біздің сәтсіздікке ұшырауымыздың бірқатар себептерін атап өтті. Әрине, бұл себептер маған да мәлім болатын: неміс армиясы соғысқа сақадай сайланып алып кірісті; Европа жерлеріндегі шайқастарда оның өз күшіне сенімі күшейді, ұрыс тәжірибесін үйренді; танктері мен авиациясы жағынан бізден басым болды.

— Тағы не? Тұтқиылдан тиіскені ме? — деп сұрақ қойды ол. — Иә, тұтқиылдан тиісті. Бірақ бұған біз неге жол бердік? Аңғырттық жасауымыздың себебі не? Шындықпен неге санаспадық? Маған қарамастан, менен жауап та күтпестен, бұл сұрақтарды өзіне-өзі қойды ол. Жай ғана ішкі

сырын маған ептеп ашып, еруліге қарулы, шыншылдық-
тың қарымтасын қайтарды. Бәлкім, бұдан да көп жайттерді
айтар-ақ еді, бірақ өзін тежеп қалды. Біраз үнсіз отырғаннан
кейін маған қарап былай деді:

— Менің білуімше, біздің кінәміз осында, жолдас
Момышұлы, біз шындықпен санаса білмедік. Ал өмір шын-
дығы мұндай аңғырттықтың сазайын тартқызбай қоймай-
тыны мәлім! Мұны ұқтыңыз ба?

Әлдеқашан ыңылдауын қойған самаурынды саусағы-
мен шертіп, ол сенекке шығатын есікті ашты. — Жолдас
Ушко! Айтыңызшы, бізге самаурын қойып берсін.

Бұдан соң тағы да маған қарап үн қатты:

— Сонымен, шартымыз былай болсын, жолдас Момыш-
ұлы... Сіз бен біздің білмейтініміздің де көп екені рас.
Әйтеуір, бір кезде тарих мұның бәрін зерттеп, ашып берер...
Ал дивизияның қимылы бізге мәлім. Бұл жайында біз пікір
қорытуға міндеттіміз де.

Бөлмеге лейтенант Ушко кіріп келді.

— Жолдас генерал, сізді Москвадан келген тілшілер
күтіп тұр. Кабылдауыңызды сұрайды.

— Қазір мүмкіндігім жоқ. Қолым тимейді... Әсте мүмкін
емес. Әзірше әскери бөлімдерге барсын. Кешкісін марқа-
бат етулерін сұраймын.

— Әскери бөлімдерде болып қайтыпты, жолдас генерал.

— Онда тынықсын. Осыған жағдай жасаңыз.

— Жолдас генерал, ішінде фототілші де бар екен.

Күтіп тұруына болмайтын көрінеді. Дереву жүріп кетпек-
ші. Қатты өтініп сұрайды.

Панфилов миығынан күлді.

— Менің айбынды адъютантымды суретке түсіріп үл-
герген екен ғой. Ара түсуін қарашы. Жарайды, шақырыңыз.
Сізді ұятқа қалдырмайын, жолдас Ушко...

Картаға жақындаған Панфилов қарындашпен белгіленген дивизия шебін көзден тасалау үшін оны екі бүктеді.

3

Күлгін түсті шашын қалай болса солай тарай салған, бірақ әскери гимнастеркасы бойына әбден қонымды, москвалықтардың мәнерімен баптап сөйлейтін фототілші Панфиловтың бөлмесіне кіріп келді.

— Капитан Нефедов,— деп таныстырды ол өзін. — «Фронтная иллюстрация» журналынанмын.

Өзінің кәсібіне сай Нефедов бөлмені, терезелерді, этажерканы, айнаны, далалық телефонды, столды көзімен бір шолып өтіп, маған да назар аударды.

— Айтпақшы, танысып қойыңыз, жолдас Нефедов,— деп үн қатты Панфилов. — Бұл менің резервімнің командирі аға лейтенант Момышұлы.

Мен орнымнан тұрдым.

— Резерв командирі? — деп қуанды Нефедов. — Жолдас генерал, тамаша бір сюжет болғалы тұр.

Өзіне сап ете түскен бір ойға Нефедовтың қуанғаны айқын сезіледі. Өзі аздап қызарып та кетті, тіпті, бес саусағымен сабырсыздана шашын тарамдады.

— Сюжетсіз-ақ түсірсеңіз болмай ма? — деді Панфилов. — Мені осы тұрған қалпымда жай түсіре салсаңыз болғаны да... Сонан соң бір суретті менің өзіме берсеңіз. Үйдегілерге жіберер едім.

— Сөйтемін... Дәл айтқаныңыздай істеймін, жолдас генерал. Енді терезеге жақынырақ келіңіз.

Панфилов бойын түзеп, басын аздап жоғары көтерді. Дәл осы сәтте фотоаппарат та сырт ете қалды.

— Ал енді, жолдас генерал, сізді журнал үшін түсірейін, — деді Нефедов.

— Әлгі түсіргеніңіз жарамай ма?

— Жарамайды, — деп кесіп айтты Нефедов. — Жиі кездесе бермейтін, жауынгерлік соны сюжет керек, жолдас генерал.

— Ә-ә... Сонда сюжетіңіз қандай?

— Қазіргі орныңызда тұра беріңіз, жолдас генерал.

Ал аға лейтенант мына жерде тұрсын. Сіз, жолдас генерал, қолыңызбен терезе жақты нұсқап көрсетіңіз! Суретке түсіндірме сөздер жазамыз. Жоғары жағында:

«Дивизия командирі ұрыс жағдайында» дейміз. Ал төменгі жағында: «Генерал Панфилов қарсы шабуыл жасап, дұшпанды қуып тастауға бұйрық беріп тұр», — деген сөздер болады.

— Бірақ мен ешқашан да мұндай бұйрық бермеймін, жолдас Нефедов.

— Жолдас генерал, өтініп сұраймын сізден... Осыған көне қойыңызшы.

Үзілді-кесілді бас тартса, тілшіні қатты ренжітетіні анық еді.

— Уһ... — деп күрсінді Панфилов. — Амал не, түссек түсейік, жолдас Момышұлы.

Мен тілшінің корсеткен жеріне барып тұрдым. Панфилов бір жөткірінін, саусақтарын сәл тарбитып, қолын көтерді. Оның осындай ишараты жайында сізге айтқан болармын деймін. Көңіліне бір күдік ұялағанда ол ылғи осылай ететін.

— Бұдан ештеңе шықпайды, жолдас генерал, — деп мәлімдеді Нефедов. — Ойлап қараңызшы: немістер киіп-жарып келіп қалды. Осы сәтте сіз: «Алға, қарсы шабуыл жасаңдар!» — деп бұйрық бересіз. Мұндайда қыранға біткен айбат керек, жолдас генерал!

Панфилов дереу қолын қалтасына салып, қайсарлана басын

тұқыртты. Енді оның бүкшигені, кеудесінің еңкіштігі айқын білініп тұрды.

— Қалай түсірсеңіз де қалауыңыз білсін, — деді ол тұнжырап. — Бірақ қолымды сермемеймін.

— Онда қалай болады? Тым болмаса терезеге қарай мойныңызды бұрып тұрыңыз, жолдас генерал. Бірақ маған ашулана көрмеңіз... Сіз де солай қарай мойныңызды бұрыңыз, жолдас аға лейтенант. Міне-міне...

Жақсы!

Нефедов сыншыл көзімен бізді тағы бір шолып отті де, кенеттен өзінің кәсібіне сай келмейтін сарынмен лепіре сөйледі:

— Жолдас генерал, аға лейтенант екеуіңіз бір-біріңізге ұқсайды екенсіз... Әрине, дағдылы мағынадағы ұқсастық аз. Бірақ қырынан қарағандағы пішіндеріңіз бірдей. Аппаратына үңілген тілші бізді екі қайтара түсірді. Дегенмен бұған өзінің көңілі көншімегенін жасырған жоқ:

— Әттең, не керек, мен айтқандай, бұйрық беріп тұрғаныңызда қандай жақсы болар еді, жолдас генерал!

— Жақсы боларын өзім де білемін, — деп үн қатты генерал.

Оның жалт ете түскен көзқарасынан мен мысқылдау ұшқынын байқап қалдым. Ал Нефедов мұны аңдаған жоқ.

— Тым болмаса жұдырығыңызды бір сермесеңіз етті! — деп өкініш білдірді тілші.

— Қазақта бір мәтел бар, — деді Панфилов мені иегімен нұсқап. — «Білекпен бірді жығасың, ақылмен мыңды жығасың» деген.

— Бірақ мұны қандай сюжетпен бейнелеу керек? — деп сұрады Нефедов елендеп. — Карта қасында тұрғандарыңызды түсірем бе? Бұл сан рет, жүз рет болған! Жаңалық емес!

Жөн сілтеңізші, жолдас генерал. — Өзгешелеу бірдеңе керек пе?

— Иә. Бұрын баспасөзде болмаған, дәл өмірдің өзінен алынған көріністі түсірсем деймін.

— Дәл өмірдің өзінен бе? Болады. Жолдас Момышұлы, отырыңыз.

Қолымен ишаралап, мені шай ішетін столға шақырды. Стол үстінде бұрыннан самаурын, бірнеше стакан, ақ шәйнек, қант сауыты, аузы ашылған шарап шөлмегі тұрғанды. Менің қасыма келіп отырған Панфилов маған мынадай сұрақ қойды:

— Шегіну жөнінде Лениннің не деп жазғанын білесіз бе, жолдас Момышұлы?

— Жоқ, жолдас генерал, білмеймін.

Панфилов тілпіге қарай бұрылды.

— Мінеки!.. Дәл өмірдің өзінен. Қапы қалмаңыз!

Түсіріп алыңыз!

Аңырып қалған Нефедов:

— Мұны не үшін түсірмекпін, жолдас генерал?

— Не үшін қалай? Батальон командирі екеуміз шай ішіп, ойланып-толғанып отырмыз да.

— Білмеймін... Жарайды, ендеше... Солай-ақ болсын!..

Ол аппаратын бірнеше рет сыртылдағты.

— Ал мұны не деп атау керек? «Халыктар достығы» дейміз бе?

— Олай деменіз, — деді Панфилов көңілденіп. — «Дивизия командирі ұрыс жағдайында» деп атаңыз.

Бұдан былайғы жерде генерал ешбір мысқылдамастан, қонағын ренжітпестен, онымен жылы шыраймен қош айтысты.

Біз тағы да оңаша қалдық. Жақындап барып картаға көз салған Панфилов желкесін қасыды да, жоғары көтерген саусақтарын біраз ербендетіп тұрды.

— Мүмкін, кей жерлерде иін тіресе түскеніміз жөн болар? — деп ойлана үн қатты ол. — Алғы шебімізді тығыздата түссек? Сіз қалай ойлайсыз, жолдас Момышұлы?

Қойған сұрағының сыпайы да табиғи екенін, шын ықыласымен менің пікірімді білмек болғанын түсініп, мен де іркілмей батыл жауап қайырдым:

— Әрине, иін тіресіп тұрған жөн! Көңілге үлкен медеу болады...

Бұл сөздердің аузымнан шығуы-ақ мұң екен, айтқанымның бәрі өзіме оғаш та ерсі болып көрінді. Бірақ Панфилов бұған күлген жоқ. — Көңілге деймісіз? Мұнымен, әрине, санасқан жөн, жолдас Момышұлы. Көңіл дегеннің не екенін білесіз бе?

Бұрынғыша әңгіменің еркін ағысына елігіп кеткенім ғой, мен қалжыңмен жауап қайыруға дейін бардым:

— Мұқаметтің жүз шақты нақылының бірде-бірінен, қасиетті төрт кітаптың бірде-бірінен сіздің сұрағыңызға жауап таба алмаймыз, жолдас генерал. Мен не айтпақпын?

— Жо-жоқ, жолдас Момышұлы. Сіз мұны өте жақсы білесіз... Әскери бастық ретінде, командир ретінде білесіз. Адамның көтеріңкі көңіл күйі — ұрыста ең айбарлы қару. Солай емес пе? Мен қостайтынымды білдіріп, басымды идім. Панфилов өз картасына тағы бір қарап, миығынан күлді.

Ол дивизия құрылымын жаңадан өрнектей бастаған тәрізді, өрнегі мен қалауы әлі бітпесе де, оның ісмер

саусақтарының илеуіне, әрлеп-өрнектеуіне көнімді еді. Әрлеп-өрнектеу... Дәл осы сәтте бұл сөз өзіме ұнап, көңіліме ұялағандай.

Өзінің діттеген ойының ұшығына жеткісі келгендей, Панфилов былай деді:

— Міне, біз енді мәселенің тетігіне қайта оралдық...

Отырған заматта орындығымен бірге маған қарай жылжыды ол. Өзінің шешіле сыр шерткісі келіп отырғанын, әңгімесін менің байыптап тыңдауымды, айтқан ақыл-кеңесін, лұғатты сөздерін зердеме тоқып, жан-жүрегіммен қабылдауымды көргісі келетінін аңдадым.

— Сол тетікке оралып келдік,— деп қайталады ол. — Енді мұны басқа қырынан алып қарамақшымыз... Совет адамы жайында немістердің — тіпті өзгелердің де — түйген ойы қандай еді? Олар былайша ойлады: совет адамы дегеніміз — зорлықтың қыспағындағы адам, өзінің еркінен тыс бұйрыққа, зорлыққа бағынушы адам десті. Ал соғыс нені көрсетті?

Панфиловтың бұл мәселені талай рет ой елегінен өткізіп, сарапқа салғаны байқалады. Бүгін генералға істің жайын баяндағанда совет адамының сипатын дәл анықтайтын, оның сыр-сипатын танытатын, ішімнен жарып шыққан лайықты баламалар, соны сөздер мен теңеулер таба алмай қиналғанымды, бұған налып, күйінгенімді ашық айтқанмын. Панфилов әңгімесін айта берді:

— Соғыс нені көрсетті? Немістер біздің шебімізді бір емес, сан рет бұзып өтті. Оның бер жағында біздің бөлімдеріміз, жеке реталарымыз, тіпті взводтарымыз байланыссыз, басқарусыз оқшау қалып отырды. Әрине, қаруын тастағандар да болды, бірақ басқалары қарсыласудан танбады! Ал бейберекет көрінген осындай қарсыласудан дұш-

панның ойсырай шығынға ұшырағаны тіпті есептеуге келе қоймас деймін. Өзінің әскер бөлімінен, басшыларынан қол үзіп қалған совет адамы — партия аялап өсірген, тәлім-тәрбие берген адам — өз білігінше шешім қабылдап отырды. Қолында бұйрық болмаса да, ішкі сезім күшінің ықпалымен, өзінің кәміл сенімі бойынша әрекет істеді. Тіпті, өз батальоныңызды алыңызшы. Политрук Дордияға кім бұйрық берді? Панфилов алдында жатқан бір парак қағазға қолын созды, мұнда наградка ұсынылған Дордия жөнінде менің өз қолыммен мінездеме жазылған-ды. Генерал мына сөздерді екінші қайтара баяу үнмен оқып шықты:

— «Рота командирінен айырылып, байланыссыз қала тұрса да, өз білігінше...».

Панфилов қағазын айналдыра, саусағын көтерді. — Мұнда тұрған не бар деушілердің де болуы мүмкін,— деді ол тағы да. — Иә, осындай мыңдаған, он мыңдаған оқиғаның болғаны рас. Бірақ мәселенің тетігі, міне, осында! Жалғыз өзі немістермен айқасқан өзіңіздің Тимошинді алып қараңызшы! Орта жолда қалып кеткен жаралылардың қасында болған фельдшер ше!

Бұларға бұйрық берген кім? Бұларды осылайша қимылдауға жігерлендірген қандай күш? Әрқайсысы өз бойындағы рухани күштің жетегімен, ар-намысының өмірімен ғана осылай қимылдады. Ал сіздің өзіңіз ше, жолдас Момышұлы?

Панфилов басын шайқап, күлімдеді.

— Сіз, әрине, түрлі атакты үйіп-төгіп өзіңізге ала бергенсіз, тіпті генералиссимус та бола жаздағансыз...

Жанамалап айтылған бұл пікір менің шымбайыма бата қойған жоқ. Панфилов өте сыпайы сөзімен-ақ, былайша айтқанда, шынашағының мезгеуімен-ақ мені түзете білді.

Генералдың көңілі әлі жай тапқан жоқ-ты. Ол тағы да картаның жанына келді. Мен де түрегелдім. Бұл жолы Панфилов: «Отыра беріңіз, отыра беріңіз» деген жоқ, қайта қасына келіп тұруға шақырғандай, ептеп орнынан жылысты.

— Міне осыдан келіп бейберекетсіздік дегеніміз тәртіпке айналды... Дұрысырақ айтқанда, айнала бастап отыр. Ұқтыңыз ба?

— Ұқтым, жолдас генерал.

Менің «ұқтым» деген қысқаша жауабыма қанағаттанбай, Панфилов өзінің сұрақтарын жаудыра берді:

— Біздің жаңа жауынгерлік тәртіптің өмірлік күші неде? Оның іргетасы болып отырған нәрсе не?

Мен жауап беріп үлгергенше болған жоқ, адъютант капитан Дорфманның келгенін мәлімдеді.

— Жоқ, жоқ, жолдас Момышұлы, кетпеңіз. Мен қазір Дорфман жолдаспен айналысамын, сіз әңгіменің басы-қасында болыңыз. Өйткені оның сізге де аздап қатысы бар.

— Маған ба?

— Иә. Волоколамск үшін жауап беруіміз керек қой.

Өз резервiмдi дұрыс пайдаланған-пайдаланбағанымды да айтуым қажет... Бұл жайында сіз қалай ойлайсыз?

Ә?

— Бұл жайында менің пікір айтуым қиын, жолдас генерал.

— Қиын деймісіз? — Менің жауабымда бейне бір астарлы сыр жатқандай-ақ Панфилов мені құптай сөйледі: — Иә, иә... Қиын екені рас!

Өл бөлмеге кірген Дорфманға қарай бұрылды.

— Келіңіз, келіңіз, жолдас Дорфман.

Аяғын нақышпен, сыбдырсыз басқан Дорфман столдың жанына барды. Хром етігі жалт-жұлт етеді. Екі айыра тараған сарғыш шашы да жылтырап тұр. Су жаңа жағалығының аппақ жиегі әлі де көнермеген мәуіті гимнастержасының қайырма жағасына әр бергендей, Волоколамск түбіндегі дүрбелең сәтте де өз міндетін сарқылмас жігермен орындаушы дивизия штабы оперативтік бөлімінің бастығы Дорфманды нақ осындай — жасандау, ойнақы кара көз, сәл кербездеу қалпында көргенмін. Нақ сол кештегі сияқты, бұл жолы да ол маған көзімен жымындады. Қолтығында өзінің кәдімгі кара папкасы.

— Отырыңыз, отырыңыз,— деп үн қатты Панфилов. — Кәне, шығармаңызды беріңіз.

— Жолдас генерал, мен мұны өзімдікі дей алмаймын,— деді Дорфман әдептілікпен. — Менің бар бітіргенім — сіздің ой-пікіріңізді қағаз бетіне түсірдім, жолдас генерал. Оның үстіне, штаб бастығы да...

— Солай, солай, — деп оның сөзін бөлді Панфилов. — Инабат сақтадық... Ал енді іске кірісейік.

Дорфман папкасын ашып, машинкаға басылған бірнеше бет қағазды алды да, генералға ұсынды. Панфилов Дорфманға ишаратпен тағы да орындықты нұсқап, өзі терезе жарығына жақындады да, қағазды байыптап оқи бастады.

Оқылған беттер бірінен соң бірі стол үстіне түсіп жатты. Бір мезетте Панфилов басын көтерместен, стол үстіндегі қарындашты қолымен қармалап тапты да, қағаздың шетіне белгі соқты. Қарындаштың сүйір ұшы қағаз бетін тағы бір жанап өтті. Тағы бір парақ аударылды. Бұған да белгі соғуға оңтайланған Панфилов қарындашының өткір ұшымен желкесін қасып біраз отырды да, бұл беттегі сөздерді өзгеріссіз қалдырды. Бұдан соң қарындашын да тас-

тады. Соңғы бетте бірнеше жол ғана сөз жазылған-ды. Оқығанын ой елегінен өткізгісі келген болуы керек, Панфилов соңғы беттен көз айырмай ұзақ отырды.

Ақырында ол:

— Өте нанымды! — деп үн қатты. — Сөз жоқ, өте нанымды! Тәп-тәуір еңбек сіңіріпсіз, жолдас Дорфман.

— Қолымнан келгенін істедім, жолдас генерал.

Панфилов терезеден қарап тұрды.

— Шынында да, бізді жауапты етудің ешбір қисыны жоқ сияқты болып шығады,— деді ол тағы да. — Волоколамск түбінде ерлікпен ұрыс жүргіздік... Асқан табандылық көрсеткеніміз сондай, тіпті... — Ол Дорфманға қарай бұрылды. — Бұл жерін әбден келістіре жазғансыз, жолдас Дорфман. Шеберлігіңізге тәнтімін.

Алайда генералдың бұрынғыдан да қиғаштанып кеткен қалың қара қасы айтқан сөздеріне үйлес емес еді.

Дорфман мұны, әрине, аңғара қойды.

— Кеше өзіңіз нақ осындай пікір айтқансыз, жолдас генерал...

Панфилов бұған жауап қайырған жоқ, бұрынғыша діттенген қалпында көңілге түйген ойын өрістете берді:

— Қаладан айрылғаннан кейін де табандылық сақтадық, немістерді тас жолға жібермедік, Волоколамскіден бірнеше километр жерде майдан шебін қайта құрдық. Бұл туралы да келістіре, айқын жазыпсыз. Сонда қорытынды қандай болмақ, жолдас Дорфман?

— Қорытынды өзінен-өзі келіп шығады ғой, жолдас генерал.

— Қорытынды — іс аяқсыз қалдырылып, архивке өткізілсін деу. Солай емес пе?

Дорфман басын иіп осыған қосылатынын білдірді.

— Сонда не болып шығады? Анау жақта,— Панфилов Волоколамск тұсын нұсқады,— анау жақта біз, тайсақтаймыз деп, қаладан айрылдық... Ал енді бұл жерде де тайсақтап отырмыз...

— Қалай? Қай жерде, жолдас генерал?

— Мына жерде... — Панфилов оқылған беттерді нұқыды. — Бұл жерде де сондай тұрлаусыздық, сондай батылсыздық...

— Жолдас генерал, менің айтайын дегенім...

— Білемін, жолдас Дорфман, түсінемін. Сізді кінәлап отырған жоқпын мен. Бірақ айтыңызшы, тек қана бас сауғалап қалу үшін жалтарудың қажеті не бізге?

Зобалаңнан неге тайсаламыз? Туса туа берсін!

— Басымызға бәле тілеудің керегі не, жолдас генерал...

— Жіберген қателерім үшін орнымнан алынсам немесе жазаға ұшырасам, бұл маған, әрине, жайсыз тиеді, жолдас Дорфман. Әйткенмен тәуекелге бел байлап, бәрін ашық айтайық. «Аяқсыз қалдырылсын. Архивке өткізілсін» деген бұрыштама жазылмайтындай етін айтайық. Тәуекел етейік, жолдас Дорфман. Жарай ма?

— Мен әзірмін, жолдас генерал.

— Бұл жөнінде мен әсте күмәнданған емеспін.

6

Панфилов ойға шомып, бөлмеде ерсілі-қарсылы жүрді.

— Волоколамск үшін болған ұрыста біздің жіберген қатеміз қайсы? — деп үн қатты ол. — Жинақталған тәжірибеге қарамастан, мен уставтағы линиялық тактиканы қолданумен болдым.

— Ылғи солай бола берген жоқ қой, жолдас генерал,— деп түзетті Дорфман.

— Иә, сіздікі дұрыс. Ылғи емес... Біздің оны әдейі бұза бастаған кездеріміз де болды. Мұның мысалы аз емес. Тіпті резервті пайдалану жөніндегі шешімді алсақ та болды.

Генерал енді маған қарай бұрылды.

— Көрдіңіз бе, жолдас Момышұлы, сізге де келіп жеттік... Мен сіздің батальонды жібергенде, сол маңдағы ең биік жотаны алуға бұйрық бергенмін. Міне, осының өзі-ақ линиялық тактикадан, линиялық шеп құрудан шегінгендік еді. Бірақ бұл батыл, толық жүзеге асырылмады, тұрлаусыз болды... Өйткені шебіміздің бұзылғанына қарамастан, сіздің батальонды қалада қалдырып, сізге қаланы қорғауды тапсыру керек еді. Сіз қазірде де қалада ұрыс жүргізе берер едіңіз деп ойлаймын... Міне, осыны жазу керек, жолдас Дорфман.

— Күп болады, жолдас генерал.

— Жазғаныңыз мейлінше өткір болуы керек, бұл сіздің қолыңыздан келеді, жолдас Дорфман. Қате жіберілді деп айқын-ашық жазу керек. Мұның мәні қорғаныс ұрысында әскерлердің шеп құруы жайында уставта жазылған, бірақ ескіріп қалған ережені жеткілікті дәрежеде үзілді-кесілді бұза білмегендігімізде. Жазғанда былайша... іс аяқсыз қалмайтындай етіп жазыңыз. Әлбетте, шектен шықпай, асыра сілтемей жазған жөн. Ал табан тірескен, қаһармандық ұрыстар жөнінде — мұның бәрін сақтаңыз. Бұлар орны-орнында қала берсін. Ұқтыңыз ба?

— Ұқтым. Тәуекел етеміз.

— Міне-міне... Қалаларды қолдан беру жетеді енді!

Қолдан берген екенсің — қалайша және неге бергенінді ашық айт. Жалтарма жауап жазар жөніміз жоқ қой, жолдас Дорфман.

Менің батальоным жөніндегі мысалды місе тұтпай,

Панфилов Волоколамск үшін болған ұрыстағы сәтсіздік жайында капитанмен біразға дейін әңгімелесіп отырды.

— Ұқтым, жолдас генерал,— деді Дорфман. — Кешке таман жазып бітіремін.

— Жоқ, асыққанның ісі шала деген... Түнделетіп те отырғаныңыз жақсы. Таңертең маған айта келіңіз. Азар болса қағаз бір күн кешігер... Ол үшін басымыз кете қоймас деймін. Ал енді, жолдас Дорфман, ісіңіз сәтті болсын.

7

Дорфманға рұқсат бергеннен кейін Панфилов маған карап былай деді:

— Көрдiңiз бе, жолдас Момышұлы, өз уставымызға қарсы шыға бастап отырмыз. Қазiргi уставта өткен соғыстардың тәжiрибесi көрсетiлген. Жаңа соғыс мұны бұзуда. Мұны қатты опық жеп, жанынан түңiлген командирлер ұрыстың барысында бұзып жүр. Мұны сiздiң өзiңiз де бұзғансыз, жолдас Момышұлы...

Менiң сөз қосуыма, қарсы пiкiр айтуыма мүмкiндiк беру үшiн Панфилов маған карап бiраз кiдiрiп тұрды, бiрақ мен бұрынғыша тындаумен ғана болдым.

— Бұзғансыз да, содан кейiн барып мұны маған мәлiмдегенсiз. Мен армия колбасшысына мәлiмдегенмiн. Ол жоғарғыларға мәлiмдеген... Сөйтiп, жаңа устав әбден қалыпқа түспей жатып, оған қол қойылмай жатып, мыңдаған командирлер қазiрдiң өзiнде-ақ ұрыстың барысында осы жаңа уставты жасауда.

Бүгiн менi қатты меңдеткен картаның қасына келiп, Панфилов оған тағы да көз жүгiрте бастады.

— Ымм... Ымм... Иә, аз күшпен қарсыласудамыз. Ендi бұл күштi нығайтарлық шамам бар. Құдайға шүкiр, сiздiң

батальоныңыз қайта тірілді. Сіз тағы да менің резервім боласыз. Екінші өңірде қорғаныс шебін құрасыз.

Мен танданғанымды жасырмадым:

— Екінші өңірде? Жалғыз менің батальоным ба?

— Сізге біраз қосымша күш беруге тырысамын. Бәлкім, қуатты құралды да қоса берермін. Бірақ мұндай құрал менде көп емес. Санаулы ғана, болмашы ғана...

— Сонда не болғаны, жолдас генерал?.. Біз қалай төтеп бермекпіз? Егер тұтас полктер өңмеңдей киліксе, жалғыз батальон, винтовкалы бірнеше жүз адам не істей алады?! Біздің армиямыз қайда? Біздің техникамыз қайда?

Жанымды жегідей жеп, көңіліме түйткіл болып жүрген ойларымның бәрін Панфиловқа тағы да айтып шықтым. Бәлкім, басқа бір дивизия командирі алдында мұндай анық әңгімеге бара қоймас та едім. Бірақ Панфиловтың бар мінезі, өзінің қарамағындағылармен пікір алысуға, олардың көзінше ойланып-толғануға, ақыл-кеңесін сұрауға бейім тұратындығы осындай сыршылдыққа дем беруші еді. Бұл жолы да зәредей кінә тақпастан, керісінше менің айтқанымды бар ықыласымен тыңдады.

— Сөйлеңіз, сөйлеңіз, жолдас Момышұлы. Сіз менің резервімнің командирісіз. Сіз бен біз озара түсінісіп алуға тпісіпсіз...

Мен қайыра сұрадым:

— Шынымен-ақ бүкіл екінші линияны қорғамақпын ба?

Панфилов менің сөзімді бөлді:

— Линияны емес, жолдас Момышұлы... Бұл сөзден тезірек жерігеніңіз мақұл. Бұрынғы линиялық тактиканың шырмауынан тезірек құтылғайсыз.

— Сол екінші линияның орнында сізде жалғыз менің

батальоным болмақ па? Мұның қисыны бар ма, жолдас генерал?

— Қисыны бар... Тек дер кезінде керекті жерде болып шыққан жөн. Бұл ретте Волоколамск бізге сабақ болуға тиіс. Егер сіз мына өңірді түгел зерттеп шықсаңыз,— деп Панфилов дивизия шебімен жапсарлас кең алқапты картадан көрсетті,— егер ендігі жерде сіздің генерал жаза баспайтын болса, онда бір батальонның өзі-ақ дұшпанды бірнеше күн әурелейді. Біздің ирек сызығымызды-серіппемізді еске түсіріңіз. Дұшпанның қанат жайып, қайтадан сап құруына тура келеді. Ал бұған уақыт керек. Енді жолды бөгейтін шағын взвод емес, тұтас батальон болады. Кәне, дұшпан үшін қимылдап көріңізші. Рақым етіңіз, мырза, неміс әскерлері тобының қолбасшысы, егер тас жолда, негізгі соққы берілетін тарапта, батальонға келіп киліксеңіз, сіз қандай амал қолданбақсыз?

Бірнеше минут мен неміс қолбасшысының ролін атқардым. Онан соң:

— Әрине, батальон олардың екі-үш күнін алады,— деп мойындадым.

— Бәлкім, одан көбірек те болар, жолдас Момышұлы...

— Ал содан кейін ше, жолдас генерал?

— Содан кейін бе?.. Қажет болған күнде. Истраға дейін бір шептен екінші шепке өтіп, лек-легімізбен жылыса береміз. Мұны сізге менің айтатын жөнім жоқ еді, жолдас Момышұлы. Мен мұны сізге резерв командирі деп сенгендіктен айтып отырмын. Шегіне ұрыс жүргіземіз, тағы да ирекше серіппені қолданып бағамыз. Шегіну дегеніміз — қашу деген сөз емес, ұрыстың ең күрделі түрлерінің бірі, жолдас Момышұлы. Шегіну тәсілін екінің бірі біле бермейді. Бізге жүктелген міндет — дұшпанның жедел ілгері басуына

мүмкіндік бермеу, оны титықтатып, жаудың механикаландырылған күштерінің алға ұмтыларлық жолдарын бөгеп отыру. Ал мұндай жолдар — өзіңіз әбден байыптап қараңызшы! — көп емес. Егер білгірлікпен шегінер болсақ, дұшпан Истра өңіріне барып жеткенше бір ай-бір жарым ай уақытын жоғалтады. Өзіңіз қалай ойлайсыз, мұның қисыны жоқ па?

Картаға карап, мен генералдың қолындағы қарындаштың бағдарына, кейбір басты нұсқалары ғана анықталған, әлі де көмескілеу ұрыс жоспарына, маған Панфилов ашып көрсеткен жоспардың келешектегі өрісіне зер салумен болдым. Кездесер қиыншылықты жасырмастан, ол менің көңіліме сенім ұялатты... Жолды бөгеп отыру... Немістерді бір ай-бір жарым ай әурелеу...

Енді бұл мені түңілткен жоқ, қайта әбден ойластырылған өрелі міндет ретінде көкейіме көна бастады.

— Менің ойымша,— деді Панфилов тағы да,— айқасқа түсер күштердің арақатынасы төртеуге қарсы, тіпті бесеуге қарсы біреу болатын шығар. Оқасы жоқ, жолдас Момышұлы, сіз бен біздің көріп жүрген құқайымыз бір бұл емес қой... Ал бір ай-бір жарым айдан кейін біздің негізгі резервтеріміз келіп жетеді. Қазір оларды кішігірім ұрысқа салудың жөні жоқ. Мезгілі жеткенде армиямыздың қайда, техникамыздың қайда екенін көреміз ғой деп ойлаймын.

8

— Жә, бүгінше осы жетер,— деп түйді генерал. — Егжей-тегжейін келесі жолы әңгіме етеміз. Жуық арада сіздің батальонды өзіме жақынырақ жерге, екінші эшелонға көшіремін. Сонда жаңа қоныс тойына барармын. Шақыратын боларсыз?

Мен бас иіп, тәжім оттім.

— Рақым етіңіз... Сізге қазақша қонақасы береміз. Па-
лау әзірлейміз. Тек күні бұрын хабардар еткейсіз.

— Жарайды. Аспазды ренжіте қоймаспын. Ал енді әңгі-
ме былай, жолдас Момышұлы. Сізге бір шұғыл жұмыс
тапсырғалы отырмын. Өзіңіз жүргізген ұрыстың бәрін, ба-
тальонның қалай қимылдағанын суреттеп жазыңыз. Схема-
ларыңызды тіркеңіз...

— Күп болады, жолдас генерал.

— Қиыншылықты бүркемелемеңіз. Ащы-тұщыны түтел
татқан жақсы. Ұқтыңыз ба? Бұл үшін сізге канша күн керек?

— Үш күнде үлгіремін деп ойлаймын.

— Жоқ, үш күнде үлгірмейсіз. Бір апта алыңыз. Әулие-
әнбие мұрсат берер бізге. «Бұл қайдағы әулие-әнбие?» деген-
дей, оған тандана қарадым. Панфилов мұның мәнісін түсін-
дірді:

— Қорғанушының әулие-әнбиесі — уақыт! Мұны кім-
нің айтқанын білесіз бе? Неміс халқының аса көрнекті
адамдарының бірі Клаузевиц айтқан. — Панфилов біраз
ойланып отырып, қайталады: — Неміс халқының... Сіз, жол-
дас Момышұлы, ұлт ретіндегі, халық ретіндегі немістерді
ешқашанда жек көрген емессіз бе?

— Ешқашан да! — деп кесіп айттым мен. — Егер менің
қандас бауырым езушілердің свастика туының астында
жүрер болса, мен оны да жек көрер едім.

Панфилов кенет есіне түскен бір жайды аңғартты:

— Иә, шегіну жөнінде Лениннің не деп жазғанын сіз-
ге айтуды ұмытып кетіппін ғой. «Біздің күресімізде жан
аямай, батыл, тоқтаусыз шабуыл жасай білу қандай қажет
болса, шегіну өнері де сондай қажет» деген ол... Шегіну

тәжірибесін үйрену керек деп жазған. Ұқтыңыз ба, жолдас Момышұлы?

Осыдан соң ол менімен қол қысысып, қош айтысты. Сыртқа шыға сағатыма қарап едім, үшке жуықтаған екен.

Бұдан бірнеше тәулік бұрын дәл осы сағатта мен Панфиловтың Волоколамскідегі үйінен аттанып кеткен едім; сонда зеңбіректер гүрсілдеп, жаңбыр сабалап тұрған-ды, күйік иісі мұрынды жарып, айнала төңіректі лайсаң мұнар бүркеп алған еді. Ал қазір алтын күз қайта оралып келген-дей. Жел үрлеп жыбырлаған, күнде шағылысқан қақ сулары мындаған жылтыр ұшқынға, айнымалы сәулеге айналып, көзді ұялтады. Үнсіз әндеткен көңілім алып ұшып, атқа қондым.

Күрең төбел де, мені үйреншікті үйіме, яғни батальонға жеткізгенше асық болғандай, сар желіспен заулап келеді.

Көз алдымда Горки деревнясы... Көшесінің бір жағы көлеңкелі болса, екінші жағындағы үйлер терезелерінің әйнектері күнге шағылысып, жалт-жұлт етеді. Немістер басып алған өңірдегі жорығымыз кеше ғана аяқталып, өз әскерлерімізге қосылғанбыз. Шарбақ сыртындағы көшпелі үш асхана бірдей түтіндетін жатыр. Ендеше біздің обозымыздың келіп жеткені ғой. Әр ротадан бөлінген жауынгерлер отын жарып, картоп тазалауда. Ал көше бойында жан баласы жоқ — роталар шепке барып бекінген. Мен штабым орналасқан үйдің алдында Күрең төбелдің басын тежедім. Сол заматта жүгіріп келген Сииченко аттың шылбырын ұстады, мен штаб бөлмесіне кірдім. Мұнда орнатылған телефон аппаратының қасында байланысшы жауынгер отыр. Стол үстінде жатқан топографиялық картаға батальон қорғанысы түсірілген. Бөлімшелердегі адам санының тізімі және басқа ақпар жазылған қағазды Рахимов столдың бір шетіне қойыпты. Мен қағазға көз салдым. Батальонның қайтадан жинақы да мығым, әрі басқаруға икемді күшке айналғанын онсыз да білемін. Төсекте аяғыңды көсіліп біраз жатуға, жаның мен тәніңді тынықтырып алуға мүмкіндік те бар. Осы қалауымды істеп, төсекке жабылған плащ-палатканың үстіне қисая кеттім де, жастығымды жайластырып, гимнастеркамның жағасын ағыттым.

— Отыр, Рахимов... Мәлімде.

Жаным жай тауып, буын-буыным босап, мәлімдемені тыңдаудамын. Терезе сыртынан естілген дабыр-дұбыр көңілімді алаңдатты. Мөйнымды бұрып Рахимовқа:

— Не боп қалды екен, білші,— дедім.

Сыбдырсыз шығып кеткен Рахимов бір минуттан кейін қайта оралды. Көңілінің қобалжып тұрғаны байқалады. Оның беймаза түрі лезде маған да әсер етті. Бөлмеде ешбір өзгеріс болмаса да, әлденеден құлағым шыңылдап кетті.

— Жолдас комбат, мәлімдеуге рұқсат етіңіз.

— Ал, не боп қалыпты?

— Пулемет арбасымен Заев келіп тұр.

— Заев?

Сол күнгі оқиға — жарылып жатқан миналар, аласұра шапқан Күрең төбелдің қылаңдаған бейнесі, пулемет арбасының үстінде шыбығын сермеген Заев айна-қатесіз козіме елестеді. Заев пен пулеметшілер мінген арба да Күрең төбелдің соңынан зымырай жөңкіп, қас қаққанша ұрыс майданынан ғайып болған-ды. Міне, содан екі күн өткеннен кейін ғана Заев қайта келіп отыр. Орнымнан ұшып тұрдым. Босаңсуым да, шаршап-шалдығуым да су сепкендей басылып, қатуланып алғанмын.

— Қайда өзі?

— Аула ішінде.

— Пулеметшілер ше?

— Олар да осында.

Өзіме-өзім келіп, есімді жидым. Енді құлақ шекемнің шыңылдауы да басылды. Гимнастеркамның қатпарын жазып, түймесін салып, табалдырықтан аттадым.

2

Жанадан із салып, ауланы айғыздаған, балшық жабысып баттасқан қос дөңгелекті арба мал қораның көлеңкесінде тұр. Заевпен бірге ұрыс майданынан қашқан төрт пулеметші дөңгелектің жанында иін тіресе қалыпты. Тек

арбакеш Гаркуша ғана іспен айналысып, атына бір құшақ пішен әкеле жатыр. Ақбоз мәстек әлі де үсік шалмаған, күн нұрымен бейне қайта көктей бастаған шөпті жұлып жеп жүр.

Әлгі Заев қайда екен? Жасырынып қалған ба? Менің бетіме қарауға дәті шыдамағаны ма? Жоқ, жасырынбапты. Қол-аяғы арбиған, ұзын тұра қалпында қора іргесіндегі корнекті жерде, милығына түсіре киген бөркінің астынан маған қадала қарауда. Аулаға жүгіріп келген Бозжанов Заевқа жақындай бергенде ғана мені байқап:

— Смирно! — деп саңқ етті.

Пулеметшілер қаздия қалды. Шөбін жерге тастаған Гаркуша да бойын түзеді. Жалғыз Заев қана басын көтерместен, кеудесін керместен, ұзын қолдарын төмен түсірген қалпында мұңайып тұр.

— Өңшең қорқақтар! — дедім мен. — Сендер тылда тырағайлап жүргенде, адал жауынгерлер жаумен жағаласты. Енді неге келдіңдер? Өз жолдастарыңның беттеріне қалай қарамақсындар? Ар-ұяттарың қайда?

Менің сөзімді бәрі тұнжырап тыңдауда. Төрт пулеметшінің ішінде Ползунов та болатын. Бұдан небәрі бірнеше күн бұрын ғана генералға мұның есімін айрықша мақтанышпен атағанмын. Ползуновтың ежелгі байыпты да нұрлы көздері қазір қарауытып кеткен.

— Сенің ар-ұятың қайда, Ползунов?

Ол тайсалмай жауап қайырды:

— Жолдас комбат, сіздің қалай қарсы алатыныңызды білгенбіз. Сонда да алдыңызға келіп тұрмыз.

— Бірден неге қайтпадыңдар? Жолдастарыңның жаумен шайқасып жатқанын көргеннен кейін бірден неге бұрылмадыңдар?

Заев үн қатпады. Гаркуша мынадай жауап айтты:

— Немістерге тап болдық, жолдас комбат. Басқа жаққа бұрылған едік, төбемізден тағы да оқ жаудырды.

— Содан кейін ше?

— Содан кейін сізге қайтып келер жолымыз жабылып қалды... Неміс өткізбей қойды.

Мен былай деп бұйырдым:

— Заев! Штабқа барыңыз. Ал сендермен, өңшең қаңғы-бастар, әңгіме басқаша.

Салым суға кетіп, кілт бұрылдым да, штаб бөлмесіне қарай беттедім.

3

Мен көп күткен жоқпын. Ұзамай Заевтың салмақты қадамымен еден тақтайының сықырлағаны естілді. Оның соңынан бөлмеге жуасып қалған Бозжанов кірді.

Заев еңсесін көтерді.

— Жолдас комбат, сіздің жарлығыңыз бойынша келіп тұрмын.

Бұл жолы ол өзінің үйреншікті әдеті бойынша күңкілдемей, сөздерін анықтап айтты. Мен орындыққа отырдым. Қиғаш үйек тәрізденген күн сәулесі Заевқа түсіп тұр. Оның әскери форманы қатаң сақтап киінгенін мен енді ғана байқадым. Бұдан бұрын оның бұлайша киінгенін, сірә, бірде-бір рет көрмеген шығармын. Бүгін комбаттың төрелігіне — қылмыскер, қашқын атаулыға аяушылық жасау дегенді білмейтін төрелігіне — жүгінгелі батальонға қайта оралған Заев жуынып-қырынып, шинелін әбден тазартып, біз майданға келгелі бері үстіне іліп көрмеген қайыс бауларын тағып алуды лайық санаған тәрізді. Екінші бірінде Заев өз қаруын да, әртүрлі басқа заттарын да салып сақтайтын қойны бұрынғыдай торсыып тұрған жоқ: шинелінің ілгек-

тері мен түймелері түгел салынған. Сұр елтіріден тігілген офицерлік құлақшынының бауы бұрынғыдай емес, байлаулы, маңдайында эмалі түскен жұлдызы бар. Тек шинелінің бұрынғыша томпиып тұрған сыртқы қалталары ғана Заевтың бұрынғы сөлекеттігін танытқандай. Терезеден түскен күн сәулесімен оның бет пішіні: екі шекесі үңгіш, жақ сүйектері шығыңқы, екі ұрты суалып, иегі состиып көрінеді.

— Қаруыңды тапсыр,— деп бұйырдым мен.

Заев асынған қайыс бауларын ағытып, белдігін, пистолет қабын шешіп, бәрін стол үстіне қойды.

— Жұлдыз алынсын! Айырым белгілері сыпырылсын!

Осындай жазаға кіріптар болатынын Заев, әрине, білген де, осыған әзірленген де еді, дегенмен оның беті түтігіп, аузы әнтек ашылып, сабалақ қабағы бұрынғыдан бетер селдірей түсті. Ол тез-ақ бойын билеп алды: кезеріп, жарылып кеткен еріндерінен кешірім сұрау емеуіріні білінген жоқ, маған қадалған үңгіш көздерінен жалыныш ұшқыны байқалмады. Заев жарлықты үнсіз орындады. Сыры көнерген қызыл жұлдызы да, шинелінің петлицаларынан жұлынып алынған қызыл текшелері де стол үстіне қойылды.

— Петлицаларыңды жұл,— деп талап еттім мен.

Тарс етіп ашылған есіктен Толстунов корінді. Кәдімгі салмақты қалпында, ештеп теңселе басып, жауынгерлік арнамыс бұйымдары жатқан столдың қасына барып отырды.

4

— Петлицаларыңды! — деп кайталадым мен.

— Жолдас комбат, мүмкін, петлицаларымды қалдырарсыз?

— Жок, жұлыңыз.

Заев назарын тайдырмастан, сүйекті де қайратты қолын

көтеріп, екі петлицасын да жұлып-жұлып алып, столдың үстіне тастады. Енді Заев жай солдат болудан да қалды, мен оның ең соңғы жауынгерлік белгісін де алып қойдым.

— Барлық қалта ақтарылсын. Ондағы зат біткеннің бәрін стол үстіне салыңыз.

Жарлыққа мойынсұнған Заев қалталарындағы нәрселерін шығара бастады.

Стол үстіне жеке адамға арналған жыртық дәрігерлік пакет тасталды. Оның ішінде үлдірекпен оралған қаттаулы макта, йод құйылған шөлмекше, ағылшын түйреуіші бар екен, бірақ бинті жоқ болып шықты. Сонда қол пулеметінің бинттен өріп жасаған бауы, ротасын немістерге қарсы шабуылға бастаған Заевтың жүгіре басқан бетте осы бауды қарына іліп, оқ жаудырғаны есіме түсті. Міне, кара кошкыл жентекке айналған, қолдан жасалған осы өрме бау да қалтасынан шығарылды. Шалбарының қалтасынан Заев машина майы жұққан қол орамалын, сіріңкесін, жыртылған шылым қорабын, саусақтың таңбасы түскен кестелі қызыл әмиянын, олақтау жасалған ағаш сабы бар әйдік бәкісін алды. Төс қалтасын сипалаған Заевтың қолы бөгеліп қалды.

— Бұл аяулы нәрсе, жолдас комбат.

— Шығар бәрін.

Түймесін ағытып, қалтасынан бір буда хат алды. Хаттармен бірге сақтаулы жатқан суреттер де шықты. Бірі алты-жеті жасар баланың суреті екен. Бала орындық үстінде тұрған калпында, барлық түймесі салынған, белдікпен шарт буылған, қайырма жағалы көйлегімен суретке түсірілген. Шекесінің үңгіштігінен, қалың қабағынан Заев ұрпағы екені аңғарылады. Фуражкасына қызыләскер жұлдызы тағылған. Одан баланың қолымен шала-шарпы жүргізілген бояу қызарып көрінеді. Анықтап қарағанымша болмай,

Заев суретті тез аударып қойды. Алайда оқыстау кимылдаған қолына ілінген екінші сурет аударылып түсті. Оның сыртына ірі әріптермен мынадай сөздер жазылған: «Досым, орыс туысым...» Мұны жазған кім болды екен? Суретті аударып карап едім, жаздың күні қазақ даласында, Алатау аясында тұрған екі адамның бейнесін көрдім: бірі — ұзынтұра ашаң Заев, әлдекімге «сазайыңды тартқызам» деп док көрсеткендей, ызғарлы да наразы пішінде бір шетке карауда; екіншісі — паңдана кеудесін керіп, жайдарылана күлімдеп, қырынан тұрған аласа бойлы, толықша Бозжанов — жұбы жазылмайтын екі дос, командир мен политрук, біздегі Пат пен Паташон.

— Хаттар кімнен келген?

— Әйелімнен.

— Сеніміңіз кәміл болсын, Заев,— дедім мен,— бұл хаттарға ешкім тимейді, бұларды ешкім оқымайды.

Хаттарды дестелеп, терезенің текшесіне қойдым. Бұл дестенің үстіне Бозжанов пен Заевтың суреті бар ашық хат салынды да, мұның бәрі шуда жіппен айқыш-ұйқыш буылып-түйілді.

— Бары осы ма?

— Жоқ, тағы бір зат бар, жолдас комбат.

Осыны айтып, ол шинелінің ішкі қалтасынан ұзынша мөлдір пакет шығарды, одан әмиян, ақ қолғап айқын көрініп тұр. Мұны Берлинде кию үшін сақтап жүргенін Заев естен кетпес түнгі күзет кезінде айтқан болатын. Сонда ұзын аяқтарын салбыратып, мәстекке жайдақ мінген Заевтың: «Қалай ойлайсыз, жолдас комбат, жұмыр жерді әлі талай шарлайтын шығармыз?» — деп күжілдегені есіме түсті.

Жо-жоқ, өткен елес менің көңілімді жібіте қоймайды. Бұл дүниеде сенің саудаң біткен, Заев. Ар-намысынан

айрылып, жауынгерлік борышын аяққа басқан сендей жан-ның енді көрер қызығы да, істер ісі де жоқ. Бар болғаны лайықты жазаға сөзсіз мойынсұну. — Енді біткен болар?

— Иә, жолдас комбат, бітті.

Оның ылғи «еһе», «әһә» дейтіні қайда, осындай сөздері үшін менен талай-талай сөгіс есіткен еді ғой? Енді мұның бәрі су сепкендей басылыпты.

— Шылымды алуыңызға болады, — дедім мен.

Заев шылымы мен сіріңкесін қалтасына салып алды. Бұдан соң ұқыптылықпен шинелінің әрбір ілгегін, әрбір түймесін салды. Оның қалтырау дегенді білмейтін қайрат-ты да сүйекті қолы қату еді.

Тап-тұйнақтай түрге енгеннен кейін ол бойын түзеп, тына қалды.

5

Бөлме ішінде тыныштық орнады. Мен ішімнен үкім шығарып, шешім қабылдап та қойдым: ату жазасы. Бірақ тағы бір минуттай ойланып-толғандым. Стол үстінде жатқан заттардың әрқайсысы — Заев қару-жаракты бөлшектеп, құрастырған сайын қолданатын жуан бізі, түрлі ашқыш-бұрандалары бар, ағаш сапты бәкі де, Заев осы күнге дейін жанынан тастамай алып жүрген қол пулеметінің тірегі ретінде кірлі бинттен жасалған бау да, Берлинде киюге арнап, есерсоқтықпен сатып алынған қолғап та, жіптері үзілген, жасыл екі петлица да — бәрі-бәрі: «Кешірім ет!» деп жалбарынғандай.

Ал менің жүрегіме соғыстың күйдіріп басқандай өшпес қағидасы ұялаған: «Қорқақтық, опасыздық жасаған екен-сің, саған ешбір кешірім жоқ. Бәлкім, бұрын сені жұрт жақ-сы көрген де, мақтаған да шығар, бірақ алтын басты бол-

саң да, ардан артық емессің, сондықтан әскери қылмысын үшін, қорқақтығың үшін өлім жазасына кесілесің».

Иә, тіпті алтын басты болсаң да!.. Сонымен, шешім қабылданды.

— Рахимов!

— Мен, жолдас комбат.

— Екінші ротаны, мынамен бірге келген жауынгерлерді сапка тұрғызыңыз...

— Жолдас комбат, олар тамақтанып жатыр.

— Тамақтанғаны қалай? Кім рұқсат етті оларға?

— Мен рұқсат еттім,— деп жауап қайырды Толстунов. — Жұрт аш қой.

Ақырында мен қатты кеттім.

— Немене, біз ашықпаппыз ба? Бұлар тылда тырағайлап жүргенде, біздің неше тәулік бойы нәр татпағанымызды білемісің?

— Жарайды, комбат,— деп тоқтау айтты Толстунов. — Тамақтарын ішіп болсын жұрт.

Мен енді қызулығымды бастым.

— Жақсы. Күте тұрайық. Ал әзірше, Заев, әйеліңізге хат жазуға мүмкіндік бере аламын. Бұдан басқа ешқандай ақтық тілекті тыңдағым келмейді. Сіз өзіңіз басқарған рота сапының алдында атыласыз, сізді өзіңізбен бірге қашқан жауынгерлер атады.

— Жолдас комбат,— деп үн қатты Заев, — менің абырой-мен өлуіме мүмкіндік беріңіз! Өз ротамда қатардағы жауынгер ретінде өлуіме мүмкіндік беріңіз.

— Болмайды!

— Жолдас комбат, білемін... Өлім жазасына лайықпын. Өзім де тірі жүргім келмейді. Бұл мезгеулік үрей салдары екенін, осыдан бар қасиетімнен, өмірден айрылғалы

отырғанымды білемін. Бірақ менің абыроймен өлуіме мүмкіндік беріңіз. Барлауда ма, атака кезінде ме, әйтеуір жау оғынан өлетін болайын. Мен сіздің қатал төрелігіңізден бас сауғалап қалуға, басқа батальонға, басқа ротаға өтуге әрекеттенген жоқпын. Маскаралық таңбасын шыбын жанымды пида етіп кетіруім үшін өз жауынгерлеріме жіберіңіз. Қатардағы солдат ретінде жаумен шайқасып, абыроймен өлейін. Жолдас комбат, осы өтінішімді орындаңызшы!

Заев тұңғыш рет шешен болып кетті. Айтқан сөздері әрі нанымды, әрі әсерлі еді. Жан күйзелісі мұны маркайтып, өресін өсіргендей. Енді менің алдымда тұрған, мені сенім күшімен иландырмақ болған бұрынғы есерсоқ, қылжақбас Заев емес, есейіп, кемеліне келген Заев еді. Өзімнің қобалжи бастағанымды сезіп, кесіп айттым:

— Жоқ! Жоқ! Болды енді! Келесі үйге барыңыз. Әйеліңізге ақтық хатыңызды жазыңыз.

Тұнжыраған Заев кинала үн қатты:

— Мейлі, солай-ақ болсын... Төрелігіңізге тақ тұрамын, жолдас комбат.

Осыны айтты да, жауынгерлер қауымынан аласталған, белдіксіз, жұлдызсыз, петлицасыз қалған Заев қош айтыспастан шығып кетті.

6

Мен өз жолдастарыма: Толстуновқа, Рахимовқа, Бозжановқа қарадым.

Мен Заевты айыптап, соттағанда бұлардың ешқайсысы әңгімеге араласқан жоқ. Қазір де ешқайсысы бір ауыз сөз айтпады. Бірақ не айтарын көздерінен таныдым. Заевтың қазіргі мінезі, оның өзін-өзі ерлікпен айыптауы, тіпті әсерлі сөзі — өзіне абыройлы өлімді қиюды өтініп сұрағандағы

күтпеген жерден пайда болған шешендігі, өтімді де нанымды дәлелі бәрін тебіrentіп, әрқайсысының жүрегінде оған деген жанашырлық сезімін туғызған еді. Осынау үш көген көз: «Кешірім ет, өмірін аман сақта!» — деп жар салғандай. Жоқ! Алтын басты болсаң да... Жоқ, жолдастар, болмайды!

Көпке созылған үнсіздікті Бозжанов бұзды:

— Кәне, тамақ ішейік. Бәрі дайын.

— Неге асығасың? — дедім мен. — Кейін ішерміз.

Бірақ Бозжанов ас ішуге әзірлік қамын тоқтатқан жоқ.

— Столды босатыңдар. Мен қазір... Маған қарауға батпастан, ол ас пісіріліп жатқан бөлмеге тұра жөнелді.

Рахимов стол үстін тез босатып, плащ-палаткасын жайды да, үйреншікті ұқыптылықпен Заевтың үюлі жатқан заттарын тәртіпке келтірді. Штабтағы қорымыз жартымсыз бола тұрса да, таза ақ қағазға Заевтың петлицаларын, жүлдызын, қызыл текшелерін орап, бұл түйіншекті оның әмиянына салды. Одан соң терезе алдындағы хаттар мен суреттерге көзінің қиығымен карады, бірақ бұларды алуға батпады. Сөйтіп, ептілікпен буылып-түйілген шағын салмақты бума бөлменің арғы мүйісіндегі сандықтың үстіне қойылды.

Сол мезетте Бозжанов бір кастрөл сорпаны алып кірді.

— Кейін, кейін, Бозжанов, — дедім мен.

— Бұл қалайша, жолдас комбат? Онсыз да көп қайнады ғой.

Толстунов Бозжановты қолдады:

— Тамақтанып алайық, комбат. Анау қағазын жазып болғанша үлгереміз. Синченко, тарелкаларыңды қой, нан әкел.

Синченконың бөлмеде қашан және қалай пайда болға-

нын байқамаппын да. Ол ыдыс-аяқты үнсіз жайғастырып, нан кесті. Дыбысын да, тықырын да білдірмеуге тырысып, өзі жазықты балаша мұңая төмен қарап жүр.

Толстунов былай деді:

— Комбат, бір рюмкадан арақ ішуге рұқсат ет.

— Керегі жоқ.

— Керегі жоғы қалай? Мына біздердің кінәміз не, комбат? Сыбағамыздан қақпасайшы. Тамақ алдында бір-бірден тартып жіберейік.

— Мейілдерің, каласандар, іше беріндер.

— Өзің де бізбен соғыстыр, комбат. Синченко! Құты қайда? Синченко құтыны ұсынды. Стакандарға Толстунов құйған арақты жұрттың бәрі үнсіз ішісті.

Бозжанов шуда жіппен айқыш-ұйқыш таңылған бума-ның үстіндегі суретті иегімен нұсқады.

— Онда не себепті күлін тұрғанымды білемісіз, жолдас комбат?

— Не себепті?

— Біз әзірленіп болып, суретке түсе бастағанымызда, рота маңында әлдеқайдан пайда болған бір қызды оның көзі шалып қалды. Мүлде бейтаныс қыз еді. Соған айқайлап тұрған қалпы ғой. Мен болсам... Жә, мұның келер-кетері жоқ... Өзі әрқашан таза адам болатын, жолдас комбат. Көбімізден таза жан...

— Мен үшін мұның ешбір қызығы жоқ,— деп мен Заев жайындағы әңгімені тойтарып тастауға тырыстым.

Бірақ әңгіме жалғаса берді.

— Тыңдашы, комбат,— деді Толстунов. — Оны әскери трибуналдың соттағаны жақсы. Қазір біз ұрыс жағдайында емеспіз ғой...

— Ұрыс жағдайында емесі қалай? Қарсы алдымызда жау тұр.

— Әйтеуір әзірше ұрыс жоқ қой. Оны трибуналға жөнелт, акты-қарасын сол трибунал ажыратсын.

Мен үндемедім. Толстунов сөйлей берді:

— Егер атуға үкім етсе, соған сәйкес батальон сапы алдында атамыз. Егер дәрежесінен айырса, онда қатардағы жауынгер ретінде кінәсін жуып-шаятын болады.

— Оған күмәнданатын не бар? — деп даурықтым мен. — Ұрыста өз шебін тастап кеткені үшін, әрине, ату жазасына кесіледі. Бұдан басқа үкім болмақшы емес.

— Шынында да, трибунал соттасын оны, ақсақал,— деп үн қатты Бозжанов.

Мен ешбір жауап айтпадым. Тамағымызды ішіп болдық. Синченко ыдыс-аяқты жинастырды.

— Рахимов! — дедім мен — Заевты шақырыңыз. Бір-неше минуттан кейін Заев бөлмеге келіп кірді.

Қолында бір парак жазулы қағазы.

— Әйеліне хат жаздың ба?

— Иә, жолдас комбат. — Заевтың даусы қатты естілді, күлтектеместен, жасқанбастан, ол менің бетіме тура қарауда. — Бір мезгеулікте маскара бөлып, өз өмірімді еш кетірдім деп жаздым! Осы мезгеулік үрей салдарынан адал басымды қор етіп, өмірден күдер үзгелі отырмын дедім. Әскери сап алдында атылатыным туралы да жаздым. Балама шындықты айтпай, оны аялап өсіргейсің дедім. «Әкем ұрыста қаза тауыпты» деген сенімде болғаны жақсы ғой оның.

— Жарайды. Отырыңыз. Рахимов, Заевқа конверт беріңіз. Заев отыра қалып, хатын конвертке салды да, сыртына адресін жазды.

— Жапсырыңыз, мен сіздің хатыңызды оқымаймын.

Заев конвертті желімдеп, маған берді.

— Рахимов, қағаз алыңыз,— дедім мен. — Былай деп жазыңыз: «Дивизияның әскери трибуналына. Маған қарасты батальонның екінші ротасының бұрынғы командирі Заевты қамауға алып, сізге жіберін отырмын. Үстіміздегі жылдың 30 октябрінде Быки деревнясының маңында Заев ротаның бір бөлегін соңына ертіп алып, ұрыс майданынан масқаралықпен қашып кетті. Отанына опасыздық жасаған мұндай сатқынға лайықты бір ғана жаза — оны сап алдында ату. Заевтың қылмысты ісін қарап, батальон сапының алдында ату үшін оны соттың үкімімен бірге маған жіберуді трибуналдан өтініп сұраймын». Жаздыңыз ба?

— Иә, жолдас комбат.

Мен қағазды алып, оқып шықтым да, уақытын көрсетіп қолымды қойдым.

Осы қағазбен бірге Заевты дивизия трибуналына айда-тып жібердім.

*«Адасқанның айыбы жоқ,
Қайтып үйірін тапқан соң»
(Халық мақалы)*

1

Келесі күні түстен кейін бізге күтпеген жерден генерал келді. Генералдың тапсыруы бойынша мен батальон жүргізген ұрыстардың тарихын жазуда едім. Рахимов пен Синченконың іждағаттылығы аркасында маған үй иелері тұратын жақтан жұмыс істеуіме ыңғайлы, жайлы да жылы орын әзірленген болатын. Қалам, қағазы мен сия сауыты бар, әлдеқайдан әкелінген шағын стол терезе түбіне жайғастырылып қойылған-ды. Қонағын мазаламауға тырысқан ерлі-зайыпты үй иелерінің бар-жоғын мен де жөнді елеген емеспін. Стол үстіндегі мен жазған қағаз дестесі күннен-күнге қалындай берді. Осылайша жұмыс істеп отырғанымда, тағалы ат тұяғының қатқақ тұрған жерді дүрсілдеткені естілді. Бастырма алдында бұл дыбыс тына қалды. Сенек жақтан аяқ сықыры шығып, есік ашылды. Соның арасынша генералды көріп, қайран қалдым. Аяз қарыған қара торы жүзі қызара бөртіп, мұртына қырау тұрыпты. Үстінде етегі тізесіне жететін, бойына шақ ұзын ақ тоны, белін белдікпен қынап буған. Тонның иықтары мен омырауындағы қатпарлары генерал кеудесінің еңкіштігін танытып тұрғандай.

Қонақтың алдынан шығып, істін жайын мәлімдемек болып едім, Панфилов күлімсіреп маған қолын берді.

— Жылынып алуыма рұқсат етесіз бе?

Қалтасынан шығарған қол орамалымен мұртын сүр-

тіп, тоны мен құлақшынын шешті, үй иесі әйелмен амандасты. Әйел одан:

— Шай ішетін боларсыз? Самауыр қойсам кайтеді? — деп сұрады.

— Ішпегенде ше? Теріс көрмеймін.

Әйел самаурынды сыртқа алып шықты.

— Жағдай қалай, жолдас Момышұлы? Батальонды жуындырдыңыз ба? Моншаны реттеттіңіз бе?

— Иә, жолдас генерал.

— Жабдықтау жағы қалай? Етік жамағтырып жатырсыздар ма? Жаңа етік бар ма? Жылы фуфайка әкелінді ме?

— Жок, жолдас генерал, фуфайканы әлі алған жоқпын.

— Біздің интенданттардың осындай бір әдеті бар, кешеуілдете береді... Егер ертең бір жұмыспен Строковоға бара қалсаңыз, өздерін қатты шыжғырып алыңызшы. Қылышыңызды асынып барыңыз. Менің білуімше, Строково деревнясында дивизияның әртүрлі тыл бөлімдері орналасқан-ды. Панфилов солдаттың тұрмыс жағдайына байланысты тағы бірнеше мәселе қозғады. Бұдан кейін ол:

— Ұрыс хикаясының барысы қалай? — деп сұрады.

— Жаман емес, жолдас генерал. Нақ сонымен айналысып отырмын.

— Кәне, жазғаныңызды оқыңызшы, тындап көрейік.

Дәл осы сәтте ауладан бір құшақ отын көтерген үй иесі, сақал-мұрты ағарған, бірақ әлі де кайратты мосқал кісі келіп кірді. Әкелген отынын пештің жанына тастады да, ол генералға басын иіді.

Панфилов орнынан тұрып, оған қолын берді. Қарт өзінің қарамай дағы сіңіп, күс басқан қолына сезіктене қарады.

— Былғаныштау еді, — деді ол.

— Жұмыс дағы былғанышты болмайды. Өзіңіз ағаш кесуші емессіз бе?

— Арашымын... Осы төңіректегі барлық үйлердің тақтайы менің қолымнан шыққан. Сұраушылар болса, қазір де тақтай тіліп беріп жүремін.

— Жөн-жөн... Солдат та болып көргенсіз ғой?

— Дәл солай. Қызмет еткенмін, жолдас... Аты-жөнін білмеймін...

— Иван Васильевич. Сіз ше?

— Аттас екенбіз... Мен Иван Петровичпін.

— Мүмкін, бізбен бірге боларсыз, Иван Петрович?

Мына батальон командирі ұрыс жайында жазғанын оқып береді. Ал біздер, қарт солдаттар, тыңдап көріп, пікірімізді айтайық.

— Сөйтсек болар еді... Бірақ келесі жолы реті келер. Әзірше өздеріңіз айналыса беріңіздер. Кейде біреудің дамылсыз жазып жатқанын көресің... Ал жазып жатқаны ақиқат па, жалған ба,— оны кім білсін. Кедір-бұдыр алақанын уқалап тұрып, үй иесі жақаурата сөйледі:

— Ақиқат — жусан да кетпейді, жалған — түк те етпейді.

Әлгінде отын буып әкелген арқанын иығына асып, ол табалдырыққа қарай беттеді.

— Бізбен шай ішуге келесіз бе? — деп сұрады генерал.

— Шай ішемін ғой... Дыбыс берерсіз...

2

Қарт арашы сыртқа шығып кеткен кезде Панфилов:

— Қожайыныңыз қызық кісі сияқты,— деді ойлы пішінмен. — Солай емес пе, ә?

Мен жауап қайырмай жөгілдім. Өйткені үй иесі жайында ештеңе білмейтінімді, онымен сөйлесіп те көрмегенімді мойындағым келмеді. Панфилов менің күмілжуімнің мәнісін анық түсінсе де, мұны маған сездірмеуге тырысты.

— Оқысаңызшы, жолдас Момышұлы... Жол бойындағы ұрыстар, өзіңіздің алғашқы серіппелеріңіз жайында... Бұлар туралы жазып бітірген боларсыз?

— Иә, жолдас генерал. Бұл тарауды жазып бітірдім.

— Міне, міне. Нақ осыны оқыңыз.

Менің қасыма отырып алып, Панфилов мен аударыстырған парақтарға діттене қараумен болды. Батальон шебінің маңында, жол бойында ат төбеліндей аз ғана жауынгерлер тобы — Брудныйдың взводы мен Донскихтың взводы — жүргізген ұрыстарды баяндайтын керекті қағаздарды іріктеп алып, мен естіртіп оқи бастадым. Мен бұл ұрыстарда қандай мақсат көзделгенін, Панфиловтың ерекше-серіппесінің сырын дәлірек сипаттап көрсетуге тырыстым. Мұның мәні аз күшпен көп күшке қарсы күресе білу еді. Бұдан соң мен осы ұрыстар кезінде қол жеткен табыстарымыз бен сәтсіздіктеріміз туралы жаздым.

Панфилов бар ықыласымен тыңдады. Соғыстан менің қандай ғибрат алғанымды тексергісі келгендей, алда болатын жаңа шайқастар жөніндегі өзінің көңілге түйгенін қайта-қайта сынақтан өткізгісі келгендей сынай білдіреді ол.

Әйел қайнаған самаурынды алып кірді. Панфилов оган: «Орнына қойыңыз!» дегендей бас изеп, ишарат білдірді де, тыңдай берді. Жазғанымның ақтық жолдарын оқып болып, басымды көтердім. Генерал күлімдеп отыр екен. Екі беті нұрланып, көздері жымың қағады. Мен бұдан Панфиловтың риза болғанын байқадым.

— Новлянск селосының тұсында,— деп үн қатты ол, — серіппе әдісімен сізде взвод әрекет еткен еді, енді бүкіл батальонды серіппедей шебер қимылдайтын етуіңізге тура келеді. Әуелі артта боласыз да, одан соң барлық әскер-

дің алдында болып шығасыз. Мұның қай жерде, қашан және қалай болатынын білмеймін. Бірақ біз үшін ең қажеттісі, жолдас Момышұлы, бір-бірімізді түсіне білу. Бір ауыз сөзден түсіну, кейде тіпті емеуріннен-ақ түсіне білу...

Генералдың көңілге түйгені маған аян. Оның дйттеген ойының өзегі, арқауы болған нәрсеге — жаңа корғаныс шебін құру тәсіліне, жаңа жауынгерлік тәртіп орнатуға — қайта-қайта оралып отырды. Адамның мұндай көңіл күйін не деп атау керек? Бір кітаптан іждағаттана ойлау деген сөзді оқығаным бар. Өте тауып айтылған сөз сияқты. Жасампаз әскери бастық алдағы ұрыстың барлық нұсқасын, барлық мүмкіндігін іждағаттана ой таразысына салып, өлшейді, ұрыстың бағдары мынадай болса, қалай ету керек? Егер бұдан басқаша болса, не істеу керек, — деп ойланып-толғанады. Міне, мұндай командир істің егжей-тегжейін, қыры мен сырын өзі тексереді, қарамағындағы адаммен талай рет қозғаған әңгімесіне өжеттене қайта-қайта орала береді. Саған дағдылы тапсырма болып көрінген нәрсе — оның әлдеқашан бастан кешіргені, зарығып, қиналып барып түйген шешімі. Міне, осыны аңдай білсең, оның қуанышы қойнына сыймайды.

3

Әйткенмен генерал ойының ұшығына жете алмай, арқауын жоғалтып алған кездерім де болды. Бірде ол мынадай сұрақ қойды:

— Ползуновыңыздың халі қалай? Пулеметші болды дей ме?

Мен Ползуновтың оғаш мінез көрсетіп, пулеметтен шеттетілгенін айттым.

— Оғаш мінез? Қандай?

— Заевпен бірге қашқан, жолдас генерал.

— Ә-ә... Заевпен бірге ме... — деп ыңылдады Панфилов.

Бірақ одан әрі бұл жайында ештеңе айтқан жоқ. Мен жаңа ғана оқып шыққан парактарды козімен жүгіртіп өтті де, Брудныйдың фамилиясына жеткенде тоқтай қалды.

— Ал Брудный қалай? Ротаны басқара ма?

— Иә, жолдас генерал.

— Жұмысы тәуір ме?

— Менің таңдаулы офицерлерімнің бірі, жолдас генерал.

— Жаңылмасам, сіз оны... Соның өзін... Есіңізде ме, жолдас

Момышұлы?

— Бұл туралы да жазу керек пе? — деп сұрадым мен.

— Жоқ. Қажеті не? — Панфилов біраз үнсіз отырды. —
Бәріп бірдей қағаз бетіне түсіре бермес болар, жолдас
Момышұлы...

Бұдан соң әңгімесін тағы да басқа жаққа аударды:

— Айтпақшы, сол ұрыстардың схемалары дайын ба?

— Бізде мұнымен Рахимов айналысады, жолдас генерал. Әлі де бітірмеген сияқты. Рұқсат етіңіз, мен барып біліп, келейін.

4

Рахимов жасап жатқан схемалар әлі дайын емес-ті. Айналасын қара бояумен қоршап, түрлі-түсті қарындашпен белгі соғу керек еді. Мен осыны генералға мәлімдедім. Стол үстінде самаурын әндетіп тұрған, шайдың тәтті тағамы да әзірленген еді. Осының бәрін Синченко орны-орнына қойып жүр. Шай ішуге шақырылған үй иесі орындыққа келіп отырды.

Панфилов былай деді:

— Дегенмен Рахимов жолдас жұмысын бітірсін. Мен

күте тұрайын. Әзірше үй иесімен екеуміз шай ішіп, біраз әңгімелесейік.

Мен тағы да сыртқа шығып, Рахимовқа генералдың тапсырмасын айттым. Штаб бастығының бұдан басқа да шұғыл істері болатын: ол батальонның екінші эшелонға ауысуын әзірлеуге міндетті еді. Осыған байланысты бұйрық жазуы, колоннаның маршрутын, жүріс тәртібін белгілеуі, тағы басқа жұмыс атқаруы қажет. Рахимов тиісті жарлықтарды қол қоюға дер кезінде беріп үлгірмеспін деп қауіптенетінін білдірді.

— Жарайды, мұның бәрін өзім істейін. Сіз сызып бітіріңіз, — дедім мен.

— Өзі неге келіпті, жолдас комбат? — деп сұрады Рахимов.

— Түсінбей отырмын. Ешбір қисынын таппадым. Жылынғалы келдім дейді. Жұмыс істеуге керекті кейбір материалдарды алып, мен генералға қайта оралдым. Үй иесімен бірге генерал самаурын жанында отыр. Екеуі майдалап ұсатқан қантпен шай ішуде.

— Отырыңыз, жолдас Момышұлы. Бізбен бірге шай ішуге қалайсыз?

— Рахмет, жолдас генерал. Рұқсат етсеңіз, біраз жұмыс істейін. — Көзіне көзім түсіп кетіп еді, Панфиловтың кулана жымындап отырғанын байқадым. Көздерінен қайсарлықтың белгісі білінеді: «Е, шырағым, айланды менен асыра алмайсың...» — дегісі келгендей.

— Олай болса, жұмысыңызды істей беріңіз, — деп үн қатты ол. — Маған алаң болмаңыз... Батальонның ауысу тәртібін белгілеңіз.

Мен еріксіз қолымдағы қағазға қарадым. Мұнда жазылған сөздерді Панфилов алыстан оқып білді ме екен? Әрине,

олай емес, тек мұны қазір біздің қандай іспен айналысып жүргенімізді, біздің жай-жапсарымызды, барлық қимыл-әрекетімізді анық білетіндіктен айтып отыр ғой. Дегенмен, өзі неге келді екен? Не үшін отыр екен? Керегі схемалар ма? Бұларды қазір-ақ әзірлеп береміз. Өзіме де түсініксіз, көмескі күйініш сезімін әрең басып, мен терезе алдындағы шағын столға келіп отырдым да, батальон бойынша берілетін бұйрық жайын ойластыра бастадым. Генералдың үй иесімен жүргізген әңгімесін кейде құлағым шалып қалады. Екеуінің әңгімесі әбден жарасымды сияқты. Тіпті, үй иесі генералға «сен» деп сөйлеуге дейін барыпты.

— Мен саған, Иван Васильевич, шын сырымды айтайын... Сендердей партиялық адамдармен тіл табысу қалай да қиындау.

— Қиын екені рас,— деп қостады Панфилов. — Біздер, коммунистер, қиын адамдармыз.

Мен генералға көзімнің қиығымен карадым. Оның жана-рынан да, шөкімденген кара мұртынан да мысқылдаудың зәредей белгісі білінбейді. Өзгелерге мейлінше байыпты да ілтипатшыл, жайдары да сыпайы осы адамның: «Біз қиын адамдармыз» деуі ғажап-ақ. Бірақ мұның мәнісін өзі былай-ша түсіндірді:

— Ленин бұл туралы азамат соғысы кезінде-ақ жазған болатын... Біздер, коммунистер, шаруалар үшін қиын адамдармыз деген еді. Сол жылдар есіңізде ме, Иван Петрович?

Әңгіменің арнасы өткен шаққа қарай бұрылды. Оқта-текте әңгімеге тағы да құлағымды тігемін. Панфиловтың әнтек қарлыққан қоңыр даусы естіледі:

— Мен әуелде коммунист болып туыппын ба? Е-е, бұған дейін бастан кешіргеніміз қанша десеңізші... Он жетінші

жылы уыздай жас едім, ауытқу да, аласұру да аз болған жоқ. Қолымда винтовка. Мұны қайда кезеу керек? Қай жақты көздеп, кімді ату керек?

Үй иесі де сөз қыстырып қояды: он жетінші жылды бұл да винтовкамен қарсы алыпты, қаруын кімге қарсы жұмсау керек екенін бұл да бірден түсіне қоймапты. Жұмысқа ден қойғым-ақ келеді, бірақ Панфиловтың сөздерін тындамауға мұршам жоқ. Енді ол өзінің солдаттық өмірінде болған бір оқиға жайында әңгіме шертін отыр.

— Жойылсын соғыс дегенге ұйыдық та қалдық! Винтовканы тастадым. Қарасы өшсін оның!.. — Е, сұмдық қой бұл! Масқара,— деп жазғырады үй иесі.

— Тастадым да, жөніме тарттым. Кенет шерменде болғанымды түсіндім. Мұның не сұмдық, солдат? — дедім де, кері қайттым. Міне, менің өмірімде осындай да сәт болған, Иван Петрович.

Генералға тағы да еріксіз жалт қарадым. «Менің өмірімде осындай да сәт болған» дейді. Мұны не үшін айтты екен? Бірақ Панфилов мені мүлде көзге ілмей отырған сияқты. Мен қағазымды жаза отырып, әңгімеге қайтадан құлағымды тігемін. — Мынадай да оқиға болған,— дейді Панфилов. — Өз адамдарымды таба алмай, түні бойы сергелдеңге түскенмін. Шынымды айтсам, жылағанмын да. Командир басыммен жұртқа қалай көрінем, халымды қалай түсіндірем?! — деп налығанмын. Бірақ «адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң» деген ғой...

Ғажап, кімді айтып отыр өзі? Мені айтып отырған жоқ па? Өз батальонымды жоғалтып алып, менің түні бойы сергелдеңге түскен қасіретті шағымды жақауратқаны емес пе?

Ыстық шайдан генералдың күнге күйіп, тарам-тарам

әжім басқан мойны аздап тершіген. Төмен иілген күйінде бұл әлдебір себеппен маған тағы да қайсарланып тұрғандай көрінеді. Панфилов жалма-жан маған бұрылып қарады.

— Сіз жұмысыңызды істей беріңіз, жолдас Момышұлы. Бізге алаң бола көрмеңіз.

5

Ішімнен тағы да: «Өзі неге отыр мұнда? Не керек бұл кісіге?» деп кейідім де, күйінішімді әрең тежеп, қайтадан жұмысқа берілдім. Шәйнек сыңғыр етіп, самаурыннан ыстық су сылдырап ақты. Панфилов екі стаканға қайтадан төлтыра қою шай құйды.

Менің байқауымша, енді әңгіме үлкен тақырыптан кішігірім мәселелерге қарай ойысты. Панфилов өзінің тақакшылдық қасиетіне сәйкес арашының табысын, бір погон метрге тілінген тақтай басына қанша ақы алатынын сұрасырды.

Ақырында, Рахимов схемаларды әкелді. Генерал бұларды бірден байыптап тексере бастады. Сыңайынан тағы да риза болғаны байқалады.

— Бұларды ала кетуіме бола ма, жолдас Момышұлы? Батальонда штаб документтерінің қалай рәсімделетінін біреулерге көрсетсем бе деп едім. — Жолдас, генерал,— деп үн қатты Рахимов, — бұлар әлі түгел біткен жоқ.

— Бастықтарға жартылай біткен жұмысты көрсетпес болар деп ойлайсыз ба?

— Жөндеп берсем болар еді, жолдас генерал.

— Ендеше, жөндеңіз...

Панфилов алғашқы ұрыстардың, алғашқы серіппелердің схемаларын біріндеп тағы да қарап шықты. Өзінің әлденендей бір ішкі ойына беріліп, кенеттен:

— Қырынан қарағанда өте ұқсас екен! — деп үн қатты ол. Менің таңданған пішінімді байқап, генерал күліп жіберді.

— Сіз бен біздің суретке қалай түскенімізді ұмытып қалғансыз ба? Фототілшінің бізде өзара ұқсастық бар деп білгені қайда? Шынайы ұқсастық болмаса да, қырынан тұрғандарыңыз ұқсайды демеп пе еді... Былайша қарағанда, болмашы сөз сияқты. Оның мұны кездейсоқ айта салғаны да рас. Ал сіз бен біздің совет адамы жайындағы пайымдамамызды ойластырғанымда осы сөз менің есіме түсе кетті... Ұқтыңыз ба?

— Онша ұқпадым, жолдас генерал.

— Ұқпағаны қалай? Революцияны өз қолымен жасаған аға ұрпақтың борышы жайындағы ұғымы сіздерге, қазіргі жас ұрпаққа қарағанда өзгеше жағдайда қалыптасқан. Аға ұрпақтың кіммен соғысу керек, не үшін соғысу керек деген мәселені шешуіне тура келді. Ал сіздер... Сіздер біздің қаны бір ұрпағымыз боларсыздар. Кейде жас жігітке түстеп қарайсың да, әкесіне қай жері ұқсас? — деп сұрайсың. Әкесіне ұқсас емес сияқты. Бірақ қырынан қарағанда дәл өзі. Солай емес пе, жолдас Момышұлы?

6

Сенек жақтан біреудің дыбысы естілді. Соның артынша қақаған аяздан бөлмеге Толстунов келіп кірді.

— Сәлемәтсіз бе, жолдас генерал... Саяси бөлім нұсқаушысы аға политрук Толстунов.

— Ә, жолдас Толстунов,— деді Панфилов. — Бүгін нақ сізді ауызға алған едік. Иә, иә, бүгін саяси бөлім бастығы маған келіп кеткен-ді...

Толстунов генералды тік тұрып тыңдады.

— Ауызға алғанда, ұнамсыз сөз айтылған жоқ,— деп әңгімесін жалғастырды Панфилов. — Жарайды, жарайды, жолдас Толстунов. Өзіңізді еркін сезінгейсіз.

Генерал «Өзіңізді еркін сезінгейсіз» деген осынау жадағай сөздерді бір түрлі өзге нақышпен айтқан сияқты көрінді маған. Бірақ соның артынша-ақ ол басқа мәселелерге көшіп, ертеңгі жорық туралы, жай халық арасындағы жұмыс туралы, батальонның ұрысқа әзірленуі туралы әңгіме етті.

— Батальон командиріне көмектесіңіз, жолдас Толстунов. Барлық жағынан көмектесіңіз. Оның беделін көтеріңіз. Ұқтыңыз ба?

— Иә, жолдас генерал.

— Көшіп алыңыздар, онан соң өз уәдемді орындап, сіздерге жаңа қоныс тойын тойлауға барамын. Үй иелері қайда кеткен? Олармен қош айтысайын деп едім.

Біз генералды ұзатып салдық.

Толстунов менен:

— Комбат, неге келді екен? — деп сұрады.

Оның қарапайым жүзінен ешқандай айла-шарғы белгісі білінбейді. Сонда да ойыма келген бір күдікті абайсыз айтып салдым:

— Мұны сен менен гөрі жақсы білетін сияқтысың.

— Ол не дегенің? Мен қайдан білуші едім?

— Онда мен де білмеймін. Шай ішіп, жылынуға келдім деді. Бар айтқаны сол...

7

Тек түнде ғана ойланып-толғануға уақыт қалдырмайтын қауырт жұмыстан қол босап, штаб бөлмесіндегілер де, үй иелері де түгел ұйқыға шомып, өзім меңіреу тыныштық аясында стол үстіндегі керосин шамының жарығымен

батальон тарихын одан әрі жалғастырып жазуға отыра берген кезде ғана, генералдың келуі жайындағы пікір тағы да алаңдатып, қаламды жайына қоюыма тура келді. Шынында да, неге, не себепті келді екен? Бәлкім, менің батальонымды өзінің резерві етіп қалдыру-қалдырмау мәселесін біржола шешу үшін, көңілге түйген ой-ниетін менің қаншалықты ұғынып, қабыл алатынымды тағы бір рет тексеру үшін, бірден, тіпті емеуріннен-ақ түсінісе білу үшін келген болар?.. Бүгін ол дәл осы пікірді екі рет қайталап айтқан сияқты. Ползунов туралы сұрады... Бірақ Заевтың фамилиясын атағанымда, үндемей қалды. Брудныйды ауызға алды... «Жаңылмасам, сіз оны... Есіңізде ме, жолдас Момышұлы...» деген сөздері тағы бар. Осыған орай өзінің винтовканы қалай тастағанын менің көзімше айтып берді... «Менің өмірімде осындай сәт те болған...» деді. Өз адамдарынан қалай адасып қалғанын да әңгіме етті. Түу, аңқау басым-ай! Заевқа бола келген ғой ол! Жоқ, олай болмас, Заев жөнінде менің қалай шешкенімді қайдан білуші еді ол? Бірақ Толстунов арқылы білген шығар? Кеше Толстунов ұзақ отырып, саяси ақпарын жазып еді ғой. Соны түнделетіп жіберген де. Заев туралы жазбады ма екен ол. Әрине, Заев туралы. Генералдың бәрін білуіне қарағанда солай болуы керек. Панфилов менің бірде-бір бұйрығымды, бірде-бір жарлығымды бұзып көрген емес. Сондықтан да Толстуновқа ол: «Батальон командиріне көмектесіңіз, оның беделін көтеріңіз»,— деді ғой. Менің білуімше, трибуналдағы істі өз билігімен кідірте тұруға немесе мүлде тоқтатып тастауға генералдың правосы бар. Оның үкімді бекітпей қоюына да, ату орнына дәрежесінен айыру жазасын қолдануына да әбден болады. Ал маған келген бетте ол: «Бірден, тіпті емеуріннен-ақ түсіне білу керек...» дегенді екі рет айтты.

— Иә, енді түсіндім. Орындықтың арқалығына ілулі тұрған сумканың ішінен желімдеулі конвертті, Заевтың әйеліне жазған хатын алдым.. «Мезгеулік үрей салдарынан абыройым айрандай төгіліп, өмірімді зая кетіргелі отырмын» деген сөздері есімде... Конвертті айналдырып көрдім... Жо-жоқ, мұны ашпаймын да, Заевтың өлер алдында ашынып жазған ақтық сөздерін оқымаймын да. Осыған бекіп, конвертті сумкаға қайта салдым. Жіппен айқыш-ұйқыш буылған сурет, онда ашуланып тұрған ұсқынсыз Заев пен ақжарқын Бозжановтың бейнелері көз алдыма келді. Көңілді елжіретіп, жүректі жібітетін жанашырлықтың беті аулақ! Қобалжу дегеннің беті аулақ! Ұрыс майданынан қашқан екенсің, сөзсіз атыласың! Не үшін келгеніңізді енді түсіндім, жолдас генерал. Бірақ сіздің қалауыңызды істемеймін, қол қойып жіберген қағазымды қайырып алмаймын. Ұрыс кезінде бізге опасыздық жасаған адамның өмірін өз билігіңізбен сақтап қалуыңызға болады. Бірақ менен мұны күтпеңіз.

(Жалғасы бар...)

Жан серігім — қаруым!	3
Ақылгөйдің алдында	19
<i>Үшінші әңгіме</i>	
Палау пісе бергенде	36
Дивизия штабында	52
Қараңғыда қарманып	68
Түн	86
Таңертеңгі тұман	105
Волоколамск жау қолында	114
Тағы да кейін шегіндік	128
Ар-ұждан азғыны деген не?	139
Үшеудің әңгімесі	147
Көпір маңындағы түн	157
Жиырма сегізінші октябрьде	172
Жоғары дәрігерлік білім	196
Горки деревнясы	210
Дивизия командирінің	
лұғатты сөздері мен өнегелі істері	227
Мегзеулік үрей салдары	250
Өзі неге келді екен!	264

*“Үркер” (әдебиет, мәдениет, ғылым, өнер)
кітаптар сериясының дизайнерлік-кескіндеме жобасының авторы
— Әшірбек КӨПІШ.*

***Ескерту:** Бауыржан Мөмышұлы — тайға таңба басқандай өзіндік қайталанбас жазу стилі қалыптасқан бірегей әскери жазушы. 30 томдық шығармалар жинағын құрастыру үстінде біз қаһарман қаламгердің қан майданда өзін іздеп келген жазушы — Александр Бекке бастарынан өткізіп жатқан — Отан үшін арпалысты бүге-шігесіне дейін анық баяндап беріп, қуатты шығармаға айналдырғаны анық.*

